

АРХІВНЕ УПРАВЛІННЯ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

В

9.18

1-90

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ

04548

ВИПУСК П'ЯТИЙ

КИЇВ — 1970

Академія Наук УРСР
ДУМОВА БІБЛІОТЕКА
Інститут історії

У збірнику подаються статті про ленінські принципи використання історичних джерел, огляди документальних матеріалів, зв'язаних з ім'ям В. І. Леніна. Висвітлюється керівництво комуністичних організацій Східної Галичини, Буковини та Закарпаття боротьбою трудящих західноукраїнських земель за возз'єднання з Радянською Україною.

Вміщено статті з джерелознавства, археографії, сфрагістики.

Збірник розрахований на дослідників-спеціалістів, студентів, учителів, краєзнавців.

Редакційна колегія:

І. Л. Бутич, А. М. Катренко
(відповідальний секретар),
Ф. П. Шевченко

Рецензент доктор історичних наук *А. З. Барабой*

ДО ПИТАННЯ ПРО ДЖЕРЕЛОЗНАВЧЕ ВИВЧЕННЯ
ЛЕНІНСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ

Протягом усього свідомого життя В. І. Ленін поряд з політичною діяльністю вів напружену теоретичну та наукову роботу. В нових історичних умовах він далі розвинув учення К. Маркса, підніс його на вищий щабель, завдяки чому виникло поняття ленінського етапу в розвитку марксизму. Немає такої галузі марксистської науки, яку б В. І. Ленін не збагатив дослідженнями. Історія не знає іншого вченого, який міг би зрівнятися з ним продуктивністю розумової праці. З 1893 р. до лютого 1917 р. Володимир Ілліч написав понад 4,7 тис. творів, а в наступні шість років і того більше — близько 6 тис. праць. При цьому він використав понад 16 тис. книг, брошур, статей, періодичних видань, документів, листів тощо, з них — понад 4 тис. іноземними мовами¹ (при підрахунках бралася до уваги лише література, цитована або згадувана в творах В. І. Леніна). Насправді, як свідчать спогади рідних і соратників Ілліча і як на конкретних прикладах доводять радянські дослідники, джерельна основа ленінських праць була набагато більшою.

Видані в 55 томах Повного зібрання твори В. І. Леніна становлять невичерпне ідейно-теоретичне багатство. До нього безперервно звертаються як до методологічного керівництва в своїй дослідницькій роботі радянські науковці, в тому числі й історики. Проблеми історії докласового, феодального, капіталістичного і соціалістичного суспільств займають чільне місце в ленінській творчій спадщині.

З виходом у світ перших праць В. І. Леніна в 90-х роках XIX ст. розпочався новий, ленінський етап у розвитку історичної науки, зокрема вітчизняної історіографії. Володимир Ілліч рішуче відкинув вироблену великодержавною поміщицько-буржуазною історіографією схему історії Росії як лише історії російської нації, де ігнорувалась роль інших народів. Він поклав початок вивченню з марксистських позицій історії всіх народів нашої багатонаціональної Батьківщини, на основі геніального узагальнення величезного джерельного матеріалу дав розгорнуту концепцію вітчизняної історії з найдавніших часів. При цьому В. І. Ленін не тільки довів наукову неспроможність концепцій дворянсько-буржуазної історіографії, а й використав зібраний нею фактичний матеріал для висвітлення багатьох історичних подій.

Ленінська концепція вітчизняної історії активно вивчалась і популяризувалась більшовиками ще до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Більшовицька партія уже на той час мала

¹ Сокровищница великих идей ленинизма. О Полном собрании сочинений В. И. Ленина. М., 1966, стор. 176.

видатних спеціалістів історичної науки: М. М. Батуріна, В. Д. Бонч-Бруєвича, В. В. Вакара, В. В. Воровського, Б. М і Л. М. Кнунянців, М. М. Лядова, В. І. Невського, М. С. Ольмінського, М. М. Покровського, І. І. Скворцова-Степанова, О. Г. Шліхтера та ін. В їхніх працях з історичного минулого і сучасного знаходили втілення положення ленінської концепції, яка після перемоги Великого Жовтня стала найвизначнішим здобутком радянської історичної науки. Ленінська історична концепція розвивалась і утверджувалась у ході становлення радянської історіографії. Масове видання окремих праць В. І. Леніна, вихід у світ багатотомних зібрань його творів дали змогу якнайширшому колу істориків зайнятися її науковою розробкою. Проте у 20—30-х роках мало місце захоплення механічним цитуванням окремих ленінських положень замість глибокого проникнення в їх зміст. Чимало тодішніх наукових дискусій з історичних проблем закінчилося безрезультатно здебільшого тому, що опоненти сперечались у замкнутому колі цитат, а не виходили з конкретно-історичного матеріалу, розглянутого крізь призму марксистсько-ленінської методології.

Одним з перших на недолік формально-поверхового «цитатного» способу оволодіння ленінською історичною концепцією звернув увагу М. М. Покровський. У передмові до другого тому праць історичного семінару Інституту Червоної професури він писав, що не можна обмежуватись простим нанизанням конкретних історичних фактів на окремі клітини ленінської схеми: це зовсім не буде історія. Тут потрібно показати, як відбивалась ця схема в усіх окремих куточках історичного процесу, — як і чому при безкінечній різноманітності сил, які брали участь у цьому процесі, загалом і в цілому вийшли підсумки, цілком відповідні марксистським завданням, ленінським завданням¹. Після смерті М. М. Покровського у 1934 р. в одній з статей, спеціально присвяченій проблемі ленінського етапу в історичній науці, підкреслювалось, що «цитатний» метод вивчення Леніна, на жаль, і тепер ще досить поширений, не тільки не є методом справжнього вивчення ленінської науково-теоретичної спадщини, але часом навіть вульгаризує та опошлює її².

І нині ми вважаємо досягненням саме те, що не кількістю ленінських цитат у працях радянських істориків вимірюється ступінь засвоєння ними історичної концепції В. І. Леніна, а їх практичним застосуванням. Про це переконливо свідчить переважна більшість доповідей і повідомлень на Всесоюзній науковій сесії з проблеми «В. І. Ленін та історична наука», яка відбулася в

¹ Очерки по истории Октябрьской революции. Работы исторического семинара Института Красной профессуры под общей редакцией и с предисловием М. Н. Покровского, т. 2. М.—Л., 1927, стор. IV.

² Арк. Л о м а к и н. О ленинском этапе в исторической науке и задачах большевистских историков.— «Историк-марксист», 1934, т. 1, (35), стор. 9.

Києві 1965 р. (збірник праць сесії вийшов у 1969 р.). Підбиваючи підсумки роботи цього форуму радянських істориків, академік М. В. Нечкіна відзначила, що цитатно-описовий метод, який практикувався при використанні ленінської теоретичної спадщини, відходить у минуле, що дослідники тепер все більше цікавляться творчою лабораторією вождя, історією його праць — від заміток, чернеток та окремих записів до кінцевих висновків¹.

Джерелознавчий підхід до творів В. І. Леніна і конкретно-історичний аналіз їх знаменує новий етап у вивченні спадщини вождя. Такий підхід, по-перше, дає можливість переконливо показати, що ленінізм не виник осторонь стовпової дороги розвитку світової цивілізації, а ввібрав у себе все найкраще з попередніх досягнень вітчизняної та зарубіжної культури і науки.

По-друге, вивчення творчої лабораторії Леніна-історика стосовно використання джерел і літератури є дійовим засобом підвищення фахової майстерності радянських науковців, які мають змогу на конкретних зразках познайомитися з ленінською методикою і методологією історичного дослідження, зокрема з ленінськими прийомами аналізу і синтезу фактичного матеріалу з доробку буржуазної історіографії.

По-третє, активне й ретельне дослідження радянськими науковцями маловивченої джерельної основи ленінської історичної концепції, безперечно, відкриє чимало нових фактів про ставлення Володимира Ілліча до творчої спадщини того чи іншого історика, оцінки ним цілого ряду конкретних праць з історії.

Нарешті, по-четверте, скрупульозне опрацювання дослідницької лабораторії В. І. Леніна допомагає глибокому з'ясуванню однієї з найважливіших історіографічних проблем — проблеми ленінського етапу в історичній науці.

Вивчення величезної джерельної бази, на якій ґрунтуються ленінські висновки з різноманітних питань історії, дає змогу пізнати В. І. Леніна як дослідника-історика і розкрити органічний зв'язок його творчої наукової діяльності з процесом розвитку історичної науки в нашій країні протягом 90-х років минулого і перших десятиріч нинішнього століття. Всебічне висвітлення творчої лабораторії вождя в дослідженні історичних проблем стверджує поняття ленінського етапу в дореволюційній вітчизняній історіографії, доводить безпідставність пропозицій деяких радянських істориків пов'язувати початок цього етапу не з виходом у світ перших праць В. І. Леніна, а з розвитком «фахової», «професійної» історичної науки в радянський час, починаючи з перемоги Великого Жовтня. Такі пропозиції вносилися не так давно і ґрунтувалися на штучному поділі дореволюційної історіографії на «фахову» і «нефахову» (причому до першої відносилась лише

¹ Архів Інституту історії АН УРСР. Стенограма заключного пленарного засідання Всесоюзної наукової сесії з проблеми «В. І. Ленін та історична наука». 17 червня 1965 р. (машинопис), арк. 15, 16.

буржуазна історична наука, а праці істориків-марксистів проголошували нефаховими, виходячи з того, що їх автори не займали університетських кафедр)¹.

Подібний чисто формальний підхід до історіографічної спадщини був певною мірою властивий поглядам М. М. Покровського, який навіть у доповіді, присвяченій ленінській концепції вітчизняної історії, категорично заявив, що спеціалістом російської історії В. І. Ленін не був². Проте ця мимохідь кинута риторична фраза була тут же спростована самим доповідачем, який зазначив, що в ленінській праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» набагато більше справжньої російської історії, ніж у трьох десятках дисертацій. А в написаній трохи пізніше статті «Ленін і історія» він спеціально підкреслив, що у В. І. Леніна, який не очолював ніякої історичної кафедри, було ясне розуміння минулого, що історичні спостереження і узагальнення зустрічаються майже в кожній його статті і що кожне написане з марксистських позицій дослідження з вітчизняної історії має ґрунтуватися на ленінському розумінні її³.

З поглядами М. М. Покровського на В. І. Леніна як історика перегукуються висловлювання сучасного радянського історіографа М. Є. Найдьонова, який вважає за потрібне обов'язково застерегти читачів, що Володимир Ілліч не був професійним істориком, хоч і незмінно виявляв фаховий підхід у методології і методиці історичного дослідження, в залученні джерелознавчого матеріалу. Підкреслюючи широку обізнаність В. І. Леніна в галузі історичної літератури, він пише: «Хоча В. І. Ленін ще в юнацькі роки переступив рівень буржуазної історіографії, все ж він протягом усього свого життя уважно стежив за її розвитком, був у курсі тих досліджень, які виходили з-під пера її професійних представників. Ведучи непримиренну боротьбу з буржуазною і дрібнобуржуазною історіографією, відкидаючи чужі ідейні тенденції фахових досліджень, він у той же час використовував фактичний матеріал, який в них містився, для обґрунтування своїх марксистських висновків»⁴. З цими міркуваннями не можна не погодитись. Правда, автор обмежився лише загальною постановкою питання про потребу вивчення джерельної основи ленінської теоретичної спадщини в галузі вітчизняної історії.

¹ М. Е. Найденов. О ленинском этапе в исторической науке.— «Вопросы истории», 1966, № 2, стор. 21—37; В. Г. Сарбей. Еще о ленинском этапе в исторической науке (по поводу статьи М. Е. Найденова).— «Вопросы истории», 1966, № 9, стор. 15—26.

² М. Н. Покровский. Историческая наука и борьба классов (историографические очерки, критические статьи и заметки), вып. II. М.—Л., 1933, стор. 283.

³ Там же, стор. 289, 293.

⁴ М. Е. Найденов. В. И. Ленин и отечественная история. (Формирование ленинской концепции русского исторического процесса).— «История СССР», 1965, № 2, стор. 25.

Найгрунтовніший внесок у справу конкретного узагальнюючого джерельного аналізу ленінських історичних праць зробив В. К. Яцунський¹. Він перший на повний голос поставив питання про В. І. Леніна як джерелознавця, підкресливши визначальну рису в його дослідницькій роботі — не йти пасивно за джерелом, а брати з нього тільки те, що прямо стосується досліджуваної проблеми. Вчений вказав на необхідність використання «Ленінських збірників» як допоміжного матеріалу для джерелознавчого вивчення праць В. І. Леніна і, спинившись на характеристиці прийомів використання джерел В. І. Леніним при написанні історико-економічних праць, відзначив, що, в основному, цими прийомами Володимир Ілліч користувався також при опрацюванні джерел, які відбивали надбудовні явища історичного процесу.

Численні й різноманітні джерела, використані В. І. Леніним, В. К. Яцунський поділив на такі групи: 1) статистичні джерела; 2) джерела описового характеру; 3) твори російської та іноземної економічної й історичної літератури².

Деякі автори, у тому числі й ті, які працюють над джерелознавчим вивченням ленінської спадщини³, виходячи з чисто формальної ознаки, дослідницької праці (третя група в Яцунського) не вважають джерелами і не провадять їх джерелознавчого аналізу. Звичайно, дослідницькі праці не є джерелами у власному розумінні слова. Проте при написанні будь-якої праці історик, як правило, спирається не тільки на першоджерельні матеріали, а й на дослідження своїх попередників. У такому випадку ці дослідження використовуються як джерела. До речі, така думка чітко проведена в одній з найновіших праць з теорії і методики джерелознавства історії СРСР. В ній підкреслено, що історичні дослідження слід віднести певною мірою до історичних джерел, бо з них можна видобути елементи для джерелознавчого спостереження, і, зокрема, зазначено, що й В. І. Ленін підходив до будь-якого дослідження як до джерела інформації і джерела, яке характеризує погляди автора⁴. В одній з своїх історико-економічних

¹ В. К. Яцунский. Ленин как историк-экономист.— «Известия Академии наук СССР. Серия истории и философии», т. VI. М., 1949, стор. 20—38; Итого ж. Вопросы источниковедения в трудах В. И. Ленина по социально-экономической истории.— «Проблемы источниковедения», сб. IV. М., 1955, стор. 5—19; Итого ж. Приемы научного исследования в работах В. И. Ленина по социально-экономической истории.— «История СССР», 1960, № 2, стор. 186—197.

² В. К. Яцунский. Приемы научного исследования в работах В. И. Ленина по социально-экономической истории.— «История СССР», 1960, № 2, стор. 137.

³ Б. Г. Литвак. О некоторых приемах анализа и характеристики источников в трудах В. И. Ленина.— «Источниковедение истории советского периода». М., 1964, стор. 23.

⁴ В. И. Стрельский. Теория и методика источниковедения истории СССР. К., 1968, стор. 54, 170.

праць 90-х років XIX ст. В. І. Ленін, згадуючи виданий 1896 р. у Пермі нарис про стан кустарної промисловості в губернії, прямо застерігав: «Дуже просимо тільки читача — якнайсуворіше розрізняти дві сторони дальшого викладу: вивчення і опрацювання фактичних даних, з одного боку, і оцінку народницьких поглядів авторів «Нарису», з другого»¹. Не дивно, що він міг різко критикувати погляди буржуазного чи дрібнобуржуазного автора і в той же час використовувати фактичний матеріал його праці в своїй дослідницькій роботі. Для ілюстрування сказаного творчий доробок В. І. Леніна в галузі вітчизняної історії дає безліч прикладів. Чи не найяскравішими з них, що характеризують ставлення В. І. Леніна до праць ліберальних народників М. А. Каблукова і М. А. Енгельгардта, оперує В. К. Яцунський².

Про праці М. А. Каблукова Володимир Ілліч писав, що «в його викладі, — проти його волі, і в перекрученому вигляді, — відбиваються саме ті факти, які доводять прогресивність капіталізму в російському землеробстві»³. В такій інтерпретації В. І. Ленін подав їх у своєму творі «Розвиток капіталізму в Росії», а на фактичному матеріалі книги Енгельгардта «Из деревни. 11 писем 1872—1882» (СПб., 1885) навіть написав окремий підрозділ, бо у розповіді автора з народницькими переконаннями зумів побачити «в мініатюрі основні риси еволюції всього приватновласницького господарства пореформеної Росії»⁴. На об'єктивність економічних спостережень Енгельгардта Володимир Ілліч вказав також у своїй праці «Від якої спадщини ми відмовляємось?» Цю ленінську характеристику згадував і В. К. Яцунський⁵. Проте він не відзначив того, що у Володимира Ілліча вона мала узагальнюючий характер, бо торкалася питання про те, чи можна взагалі вважати твори подібні до книги Енгельгардта історико-економічними джерелами. Відповідь В. І. Леніна була позитивною і досить категоричною: «Якщо вчені довіряють матеріалові анкет — відповідям і відзивам багатьох господарів, часто-густо небезсторонніх, малотямущих, без виробленого цілого світогляду, без продуманих поглядів, — то чому не довіряти спостереженням, що їх цілих 11 років збирала людина надзвичайної спостережливості, безумовної щирості, людина, яка чудово вивчила те, про що вона говорить»⁶.

Нагадаємо ще один з прикладів зразкового використання В. І. Леніним буржуазної історичної літератури. Йдеться про

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 318.

² В. И. Яцунский. Приемы научного исследования в работах В. И. Ленина по социально-экономической истории. — «История СССР», 1960, № 2, стор. 191.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 174.

⁴ Там же, стор. 177.

⁵ «Проблемы источниковедения», сб. IV, стор. 17; «История СССР», 1960, № 2, стор. 191.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 456.

першу працю з усього ленінського творчого доробку, який дійшов до нашого часу — науковий реферат «Нові господарські рухи в селянському житті» (1893 р.). Джерелом фактичного матеріалу для написання її була книга В. Ю. Постникова «Південноросійське селянське господарство» (М., 1891 р.), незаперечні статистичні дані якої, за ленінською характеристикою, доводять буржуазність економічних відносин у селянстві, розкривають наочно антагоністичні класи в середовищі цього «общинного» селянства і притому такі класи, які тільки їй властиві капіталістичній організації суспільного господарства. Особливу важливість останнього висновку В. І. Ленін вбачав в тому, що він міг бути цілком поширений на решту російського селянства¹. В. І. Ленін, хоч і вказав на ряд суттєвих недоліків у методиці аналізу статистичних матеріалів Постниковим, разом з тим дав високу оцінку його книзі в цілому, як одному з найвидатніших явищ у тодішній історико-економічній літературі². Безперечно, завдяки популяризації В. І. Леніном книга В. Ю. Постникова користується певною увагою радянських дослідників і в наш час³.

Звичайно, як і до всієї буржуазної літератури, підхід В. І. Леніна до книги В. Ю. Постникова був критичним: її дані він перевіряв, порівнював з даними інших джерел, самостійно обробляв цифровий матеріал, узагальнюючи його в таблицях. «Там, де Постников недомовляє, Ленін робить повні і вичерпні наукові висновки; де ліберально-буржуазний економіст бачить тільки кількісні зміни, там ідеолог пролетаріату відкриває якісно нові явища»⁴. Проаналізований з позицій марксистської методології багатий фактичний матеріал книги Постникова в рефераті В. І. Леніна набув нової значимості, нового звучання. Недарма цей матеріал Володимир Ілліч використав у своєму капітальному дослідженні «Розвиток капіталізму в Росії», а в одній з приміток до статті, написаної на захист цієї праці від нападок «легальних марксистів», сформулював марксистське кредо в ставленні до буржуазної науки: не закривати очей на неї, стежити за нею, користуватися нею, але ставитись до неї критично і не поступатися цілністю і певністю світогляду⁵.

Творча спадщина В. І. Леніна дає безліч прикладів критичного і водночас дбайливо-господарського використання корисного фактичного матеріалу з праць буржуазних дослідників. Про це чудово свідчить його праця «Розвиток капіталізму в Росії». Ця

¹ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 46, стор. 3—4.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 5.

³ В. П. Теплицький. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60—90-ті роки XIX ст.). К., 1959, стор. 169, 173, 179, 264; О. І. Лугова. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. К., 1965, стор. 5, 57, 58, 74—75.

⁴ История русской экономической мысли. Под ред. А. И. Пашкова и Н. А. Цаголова, т. II, ч. 2. М., 1960, стор. 448.

⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 549.

ленінська праця стала еталоном зразкового використання економічної статистики. Один з організаторів радянської статистичної служби П. І. Попов писав: «У цій блискучій за формою, глибокій за теоретичним аналізом і багатством фактичного (статистичного) матеріалу праці дано зразок того, як треба вміти читати товсті томи статистичних видань і як вибирати блискучі аргументи для доведення життєвості марксистських ідей з колонок цифр, які мало що говорять для не спеціалістів. Для нас, статистиків, ця книга залишається зразком наукового використання статистичних матеріалів, а також пам'яткою того, як безстрасні цифри набувають здатності яскраво-полум'яно говорити про великі ідеї і велику класову боротьбу»¹.

В. І. Ленін, досліджуючи ту чи іншу історичну проблему, завжди звертався до аналізу статистичних матеріалів, навіть поданих у працях, автори яких стояли на ворожих пролетаріату позиціях і робив з них, залучаючи й інший фактичний матеріал, марксистські висновки. З ленінських праць радянського періоду яскравим зразком в цьому відношенні є стаття «Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату» (1919 р.). При написанні її Володимир Ілліч використав статтю члена есерівського ЦК Н. В. Святицького, опубліковану в правесерівському збірнику «Рік російської революції». Глибоко і скрупульозно проаналізувавши великий цифровий матеріал, поданий у ній, Ленін довів, всупереч висновку її автора, що за більшовиками, а не за есерами йшла більшість трудящих Росії в період Великої Жовтневої соціалістичної революції. Один з перших радянських істориків, який відзначив цю ленінську працю як зразок історико-дослідницької роботи над джерелом, що виникло в класово-ворожому таборі, писав: «Багатьом любителям приголомшуючих гіпотез і апріорних узагальнень слід було б на прикладі цієї класичної статті Леніна повчитися, як у історика узагальнюючим висновком повинен передувати копіткий і уважний аналіз цифрового і фактичного матеріалу»². Творча лабораторія Володимира Ілліча щодо використання статистичних джерел як дореволюційного, так і радянського періодів, досить ґрунтовно досліджена радянськими вченими, головним чином фахівцями-статистиками³, і на-

¹ П. І. Попов. Встречи с Лениным.— Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине, т. 2. М., 1957, стор. 353.

² Г. Лелевич. Ленин как историк. — «Пролетарская революция», 1924, № 4(27), стор. 23.

³ Н. Н. Рязузов. Книга В. И. Ленина «Развитие капитализма в России» и ее значение для статистической науки. М., 1957; И. Г. Малыш. Вопросы статистики населения в трудах В. И. Ленина. М., 1963; Иого ж. Вопросы статистики народного потребления в трудах В. И. Ленина. М., 1964; И. Ю. Писарев. Вопросы статистики труда в работах В. И. Ленина. М., 1964; И. Г. Малыш. Статистика в исследованиях В. И. Ленина по аграрному вопросу. М., 1965; И. П. Суслов. Статистика промышленности в работах В. И. Ленина. М., 1965; Иого ж. Политическая статистика в работах В. И. Ленина. М., 1968.

віть узагальнена в праці В. І. Стрельського¹. На жаль, радянські дослідники проблем вітчизняної соціально-економічної історії дуже мало звертаються безпосередньо до численних статистичних зведень, описів, збірників, які опрацюював Володимир Ілліч, пишучи працю «Розвиток капіталізму в Росії». В результаті — першоджерельні матеріали значної наукової цінності лежать без використання. Причин цього В. К. Яцунський вбачав у тому, що історики, не будучи знайомі з основами статистичної науки, не володіють належною мірою її прийомами критики статистичних джерел².

Розширення історіографічної, джерелознавчої та бібліографічної інформації, на нашу думку, сприятиме більш активному використанню статистичних матеріалів, над якими працював В. І. Ленін. У зв'язку з цим можна відзначити доробок українських дослідників. У вузівських навчальних посібниках з джерелознавства історії СРСР періоду імперіалізму, написаних В. І. Стрельським, окремий розділ присвячено характеристиці соціально-економічної статистики³. Фахівці-бібліографи Державної історичної бібліотеки УРСР у Києві вперше склали і видали бібліографічний покажчик з статистики народного господарства і культури Української РСР, в якому дореволюційна статистика займає значне місце⁴ (правда, в ньому бракує спеціального розділу «Статистика України в працях В. І. Леніна» і немає будь-яких згадок про праці радянських дослідників, що висвітлюють методику і методологію опрацювання Володимиром Іллічем статистичних джерел).

Питанням ленінської методики і методології опрацювання статистичних матеріалів, крім згадуваних уже нами спеціальних праць, велике місце відведено в дослідженнях, присвячених твору В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії». Для джерелознавців цей найбільший за обсягом ленінський твір дуже популярний⁵ і, мабуть, не тільки через значимість порушених і розв'язаних у ньому проблем, а й через те, що його джерельна база наочна:

¹ В. И. Стрельский. Источниковедение истории СССР. Период империализма. Конец XIX в.—1917. М., 1962, стор. 271—322.

² В. К. Яцунский. Вопросы источниковедения в трудах В. И. Ленина по социально-экономической истории, стор. 10.

³ В. И. Стрельский. Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму. К., 1958, стор. 179—225; И о г о ж. Источниковедение истории СССР, стор. 263—322.

⁴ Статистика народного хозяйства и культуры Украинской РСР (Бібліографічний покажчик). К., 1968.

⁵ С. Л. Выгодский. О книге Ленина «Развитие капитализма в России». М., 1941; А. И. Пашков. О книге В. И. Ленина «Развитие капитализма в России». М., 1950; И. А. Гладков. О произведении В. И. Ленина «Развитие капитализма в России». М., 1952; Я. И. Пеккер. О книге В. И. Ленина «Развитие капитализма в России». М., 1958; А. И. Пашков. Экономические работы В. И. Ленина 90-х годов. М., 1960; та ін.

сам автор розкриває її прямими посиланнями в тексті або в до-слівнику свого твору. Академік Б. Д. Греков, характеризуючи ленінський вклад в історичну науку, влучно зауважив, що мож-на було б зробити розбір лише праці «Розвиток капіталізму в Росії», щоб В. І. Ленін, як історик, з усіма його науковими прийо-мами та методами роботи постав перед нами на весь свій могут-ній зріст¹.

Справді, твором «Розвиток капіталізму в Росії» В. І. Ленін чи не найбільше утвердив себе як революціонер і вчений у галузі історичної науки. Якщо своїми попередніми полемічними праця-ми («Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», «Економічний зміст народництва і критика його в книзі пана Струве», «Від якої спадщини ми відмовляємось?») Володимир Ілліч показав наукову неспроможність пануючих тоді в історіографії та соціології хибних немарксистських уявлень про хід і перспективи розвитку капіталізму в Росії, то, взявшись за самостійну розробку проблеми, він в результаті трирічного копіткого опрацювання різноманітних джерел написав найгрун-товнішу історико-економічну монографію. Ленінські висновки докорінно відрізняються від поглядів, які тоді панували в буржу-азній і дрібнобуржуазній історіографії. В. І. Ленін обеззброїв своїх ідейних противників і тим, що кожний факт, цифру обгрун-тував ретельними посиланнями на джерела. Весь джерельний матеріал він проаналізував і систематизував на основі марксист-ської методології матеріалістичного розуміння історії.

Ленінська творча лабораторія більш або менш детально ви-світлена в статтях і монографіях, спеціально присвячених праці «Розвиток капіталізму в Росії». Поглиблене джерелознавче вив-чення найбільшої ленінської історико-економічної монографії розширило загальне уявлення про кількість джерел, використан-их Володимиром Іллічем у процесі підготовки її. Якщо в тре-тьому томі Творів В. І. Леніна другого видання таких джерел на-лічено 583 (цю цифру навела і Н. К. Крупська)², то за найнові-шими підрахунками, зробленими на основі даних третього тому Повного зібрання творів В. І. Леніна, джерельна база праці «Роз-виток капіталізму в Росії» становить близько 720 книг і журна-лів, серед яких 40 — іноземними мовами³. На жаль, у синте-тичних працях, збірниках, монографіях і, навіть, в учбових посібниках з різних історичних дисциплін, у тому числі з історіо-графії і джерелознавства, досі панує різнобій у визначенні кіль-

¹ Б. Д. Греков. Ленин и историческая наука. Избранные труды, т. III. М., 1960, стор. 378.

² Ленин и книга. М., 1964, стор. 305.

³ З. В. Ждановская. Значение подготовительных материалов В. И. Лени-на как источников истории КПСС.— «Вопросы истории КПСС», 1968, № 10, стор. 41.

кості використаних Ленінінм праць і називаються цифри: «близько 500»¹, «понад 500»², «близько 600»³, «понад 600»⁴.

Джерелознавчий аналіз праці «Розвиток капіталізму в Росії» певною мірою полегшується наявністю значної кількості авторських підготовчих матеріалів, головним чином у вигляді поміток на прочитаних книгах, збірниках і статтях, а також виписок і заміток з літератури, чернеток обробки цифрово-статистичних даних. Ці матеріали, опубліковані в ХХХІІІ «Ленинском сборнике», використовуються дослідниками для характеристики джерелознавчої основи її і для ілюстрації прийомів дослідницької роботи Володимира Ілліча. Один з упорядників цього збірника І. А. Гладков зазначив, що В. І. Ленін старанно студіював сотні земських статистичних збірників, досліджень, монографій, обширні матеріали і праці багатьох урядових комісій по вивченню різних галузей народного господарства і районів країни, статистичні щорічники і довідники з промисловості і сільського господарства, матеріали міністерств, календарі, покажчики фабрик і заводів, усі відповідні праці (книги, збірники, статті) буржуазних авторів, матеріали обстежень промислових підприємств і навіть гектографовані стенограми лекцій, прочитаних у Московському і Петербурзькому університетах⁵.

Джерелознавче вивчення окремих лєнінських праць, написаних ще до першого видання книги «Розвиток капіталізму в Росії», ще більше розширює наше уявлення про її джерельну базу. Це добре показав Б. П. Казанцев на прикладі лєнінської брошури «Новий фабричний закон», для підготовки якої Володимир Ілліч використав великий фактичний матеріал про страйкову боротьбу петербурзьких робітників весною і влітку 1896 р. та взимку 1897 р., деякі листівки петербурзького «Союзу боротьби», а також секретні циркуляри міністерства фінансів й інші офіційні документи. Проаналізувавши цифровий матеріал лєнінської брошури, дослідник довів, що в ній використано також книги Є. М. Дементьєва і Ф. Ф. Ерісмана «Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел санитарной статистики»

¹ В. І. Стрельський. Джерелознавство історії СРСР. Період імпералізму, стор. 185; Його ж. Источниковедение истории СССР, стор. 272.

² Н. Г. Зорина, А. А. Савенков. В. И. Ленин — историк печати. Л., 1966, стор. 81—82; Лекции по истории КПСС, вып. 1. М., 1965, стор. 82.

³ В. И. Ленин — великий теоретик. М., 1966, стор. 455; Библиотека В. И. Ленина в Кремле. М., 1961, стор. 19.

⁴ История русской экономической мысли. Под ред. А. И. Пашкова, Н. А. Цаголова, т. II, ч. 2, стор. 568; Историография истории СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. Под ред. В. Е. Иллерицкого и И. А. Кудрявцева. М., 1961, стор. 379; В. Н. Котов. В. И. Ленин об историческом развитии России. (Материал к лекции по историографии истории СССР). К., 1961, стор. 13.

⁵ И. Г л а д к о в. Лаборатория ленинского научного творчества «Ленинский сборник» — «Большевик», 1940, № 19-20, стор. 119—120, 126.

(т. IV, ч. II. М., 1893), Д. Н. Жбанкова «Санитарное исследование фабрик и заводов Смоленской губернии» (вып. I—II. Смоленск, 1894—1896), А. А. Микуліна «Фабрично-заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства Херсонской губернии и Николаевского военного губернаторства» (Одесса, 1897) та ін.¹ Примірники деяких з цих книг, що в свій час належали В. І. Леніну, збереглися і нині знаходяться в Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Ленінські помітки на них підтверджують висновки Б. П. Казанцева і доводять перспективність застосування аналізу цифрового матеріалу творів В. І. Леніна для всебічного з'ясування їх джерельної основи.

Багато ленінських підготовчих матеріалів містить фонд відомого Краківсько-Поронінського архіву, документи якого нині зберігаються в ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС. Уже розпочалося джерелознавче вивчення їх. Зокрема С. М. Грибкова проаналізувала виписки з російської буржуазно-ліберальної періодичної преси, зроблені В. І. Леніним улітку 1913 р., і текстологічними співставленнями довела, що при написанні статей «Слова і діла», «Мертве ліквідаторство і жива «Речь» Володимир Ілліч скористався інформаційними матеріалами газети «Речь»².

Чимало підготовчих рукописних матеріалів стосується численних усних виступів В. І. Леніна. Це — чорнові замітки, плани, конспекти, тези. Нерідко вони є єдиним документальним свідченням про науково-теоретичні та політичні реферати В. І. Леніна, які під час його перебування в еміграції, на жаль, не стенографувалися. Вивчаючи їх і залучаючи відповідні мемуарні матеріали та епістолярію Володимира Ілліча і його кореспондентів, дослідник має змогу більш або менш точно і повно реконструювати зміст ленінських виступів. Це — складний і трудомісткий шлях опосередкованого відновлення деяких важливих ленінських положень, яких може й не бути в творах В. І. Леніна, що збереглися, і які можуть істотно доповнити вже усталені відомості про погляди Володимира Ілліча з того чи іншого питання. Звичайно, не все тут може бути беззаперечним. Повнота і достовірність реконструкції залежать від наявного «відбудовного» документального матеріалу, його вірогідності, а також від фахового вміння дослідника висувати переконливі наукові гіпотези.

Вважаємо, що в джерелознавчому дослідженні ленінської творчої спадщини наукова гіпотеза, яка ґрунтується на достовірних документах, має право на існування, хоча при спробах від-

¹ Б. П. Казанцев. Об источниках брошюры В. И. Ленина «Новый фабричный закон» и ленинских приемах научного анализа.— «Вопросы истории», 1963, № 4, стор. 103, 106, 108.

² С. М. Грибкова. Выписки В. И. Ленина из русских либерально-буржуазных газет (лето 1913 г.).— «Вопросы истории КПСС», 1965, № 11, стор. 129—132.

новлення змісту загублених або незнайдених праць В. І. Леніна, мабуть, краще говорити не про їх реконструкцію, а про уточнення їх змісту. Радянське джерелознавство вже набуло певного досвіду в таких дослідженнях і не тільки щодо уточнення змісту усних виступів (наприклад, ленінських рефератів 1914 р. про імперіалістичну війну або ленінської промови, виголошеної в Кракові на вечорі, присвяченому пам'яті Т. Г. Шевченка)¹, а й деяких написаних, але досі не знайдених творів Володимира Ілліча (особливо багато було спроб відновити зміст другого випуску праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?»)². Є спроба реконструювати зміст авторської післямови до праці «Гонителі земства і Аннібали лібералізму»³.

Найпильніше дослідження підготовчих матеріалів до праць В. І. Леніна (авторських планів, конспектів, чернеток, виписок цифрових зведень, бібліографічних списків тощо), а також численних багатозначних ленінських поміток на книгах розкриває немало цікавих «секретів» творчої лабораторії геніального вченого, людини, яку О. М. Горький назвав справжнім чудом історії⁴. Разом з тим ретельне вивчення цих матеріалів, глибоке ознайомлення з процесом творчості ленінського генія — добра школа для удосконалення фахової майстерності та підвищення ідейно-теоретичного рівня радянських науковців. Для творчої лабораторії В. І. Леніна характерною є різноманітність засобів використання джерел у поєднанні з певною системою організації наукової роботи, — зауважила З. В. Ждановська у розвідці, спеціально присвяченій розкриттю джерелознавчого значення ленінських підготовчих матеріалів⁵. Вивчення останніх допомагає повніше виявити джерельну базу творів В. І. Леніна.

¹ С. В. Тютюкин. Ленинские рефераты о войне (осень 1914 г.).—«История СССР», 1967, № 2, стор. 29—43; М. А. Кибальчич. Вшанування пам'яті Шевченка у Петербурзі (1861) і в Кракові (1914).— Збірник праць сьомої наукової шевченківської конференції. К., 1959, стор. 183—185.

² Б. М. Волин. К вопросу о втором выпуске работы В. И. Ленина «Что такое «друзья народа» и как они воюют против социал-демократов?» — «Вопросы истории», 1954, № 1, стор. 22—33; Г. С. Жуйков. О II выпуске работы В. И. Ленина «Что такое «друзья народа» и как они воюют против социал-демократов?» — «История СССР», 1959, № 2, стор. 150—152; Його ж. Новые материалы о работе В. И. Ленина «Что такое «друзья народа» и как они воюют против социал-демократов?» — «История СССР», 1961, № 2, стор. 125—131; И. М. Мрачковская. К вопросу о содержании II выпуска работы В. И. Ленина «Что такое «друзья народа» и как они воюют против социал-демократов?» — «Вопросы истории КПСС», 1963, № 8, стор. 65—78; Його ж. О содержании второго выпуска работы В. И. Ленина «Что такое «друзья народа» и как они воюют против социал-демократов?». М., 1965.

³ Віталій Сарбей. Про один із загублених творів В. І. Леніна.— «Вітчизна», 1967, № 4, стор. 140—144.

⁴ Галина Серебрякова. Чудо історії.— «Вечірній Київ», 22 квітня 1964 р.

⁵ З. В. Ждановская. Значение подготовительных материалов В. И. Ленина как источников истории КПСС.— «Вопросы истории КПСС», 1968, № 10, стор. 40.

Авторські «заготовки», вперше опубліковані в ряді «Ленинських збірників», тепер здебільшого увійшли до п'ятого видання ленинських творів, майже в кожному томі якого є спеціальний розділ «Підготовчі матеріали». Окремі ж томи, цілком присвячені підготовчим матеріалам з певної проблематики, набрали характеру завершених праць В. І. Леніна («Зошити з імперіалізму», «Філософські зошити», «Зошити з аграрного питання»). Вони мають самостійну джерельну цінність, бо містять важливі теоретичні узагальнення та спостереження Володимира Ілліча, не кажучи вже про фактичний матеріал з праць інших авторів, який привернув його увагу. На жаль, з цього боку «Ленинские збірники» і підготовчі матеріали в томах п'ятого видання творів В. І. Леніна поки що мало використовуються радянськими істориками. У таких синтетичних працях, як «Історія Української РСР», «Історія робітничого класу Української РСР», «Історія селянства Української РСР», виданих на честь 50-річчя Великого Жовтня, а також у монографічних дослідженнях українських радянських істориків, що працюють над вивченням проблем історії України періоду капіталізму, немає посилань на «Ленинский збірник» XXXIII, хоч у ньому є чимало матеріалів, які стосуються вказаних проблем.

Чи не найбільший доробок у галузі джерелознавчого дослідження ленинської теоретичної спадщини в цілому, в тому числі творів з проблем вітчизняної історії, маємо в напрямі вивчення зовнішніх чинників творчої лабораторії В. І. Леніна, тобто встановлення книгосховищ і архівосховищ, в яких він працював. З цього питання, правда, ґрунтовної узагальнюючої монографії ще не видано, але написано десятки статей, які більшою або меншою мірою є внеском у вивчення джерельної основи праць В. І. Леніна¹. Введені у науковий обіг документальні і мемуарні

¹ М. И. Слуховский. К вопросу об изучении Ленина как читателя.— «Советская библиография», 1934, вып. 3-4 (7-8), стор. 5—18; В. Д. Бонч-Бруевич. В. И. Ленин и библиотека Академии наук.— Избранные сочинения в трех томах, т. II. М., 1961, стор. 453—464; К. Абрамов. Владимир Ильич Ленин — читатель сибирских библиотек.— «Библиотекарь», 1956, № 4, стор. 9—13; Е. И. Кужелькова. В. И. Ленин и библиотеки Петербурга-Петрограда.— Труды Ленинградского библиотечного института, т. III, 1958, стор. 29—44; А. В. Усов. Книга и библиотека в жизни В. И. Ленина.— Труды Ленинградского библиотечного института, т. VI, 1959, стор. 35—65; И. С. Беленький. В. И. Ленин и Публичная библиотека.— Труды Публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина, т. VIII. 1960, стор. 53—67; П. Богачев. Ленин — читатель Британского музея.— «Библиотекарь», 1961, № 4, стор. 25—29; В. А. Артисевич. Память о В. И. Ленине (по материалам о работе В. И. Ленина в библиотеках Англии, Швеции и Швейцарии во время эмиграции).— «Советская библиография», 1962, № 6, стор. 73—75; К. Абрамов. Владимир Ильич и Женевская библиотека РСДРП.— «Библиотекарь», 1962, № 4, стор. 9—11; Иого ж. Ленин и библиотека Социалистической Академии.— «Библиотекарь», 1963, № 7, стор. 17—18; Иого ж. Ленин — читатель библиотеки Коминтерна.— «Библиотекарь», 1966, № 2, стор. 10; К. И. Абра

матеріали свідчать про напружену працю В. І. Леніна в архіві ЦК РСДРП¹. Володимир Ілліч не тільки постійно звертався до джерел, які там зберігалися, а й був ініціатором створення першого архівосховища партії². Отже, висловлене на першому етапі розвитку радянської історіографії зауваження одного з активних популяризаторів ленінської історичної концепції В. В. Адоратського про те, що нібито В. І. Ленін не працював спеціально в архівах³, є результатом недостатньої поінформованості.

Вивчення В. І. Леніна як читача — важлива джерелознавча проблема, порушена ще в 20-х роках Н. К. Крупською, В. Д. Бонч-Бруевичем, В. В. Адоратським. Для написання своїх розвідок⁴ вони використали документи і свої числені спостереження, зафіксовані пам'яттю в процесі тривалої праці пліч-о-пліч з Володимиром Іллічем. Побіжні замітки бібліотекаря кремлівської бібліотеки В. І. Леніна Ш. Манучарьянц опубліковані в «Записках Інститута Леніна» 1928 р., доопрацьовані автором і вийшли в світ окремою книжкою. Авторка відзначила велику увагу Володимира Ілліча до історії суспільних відносин у Росії, історії революційного руху, особливо історії Великої Жовтневої соціалістичної революції, історії КПРС та інших галузей історичної науки, конкретно назвала істориків (серед них — В. О. Ключевського, М. І. Костомарова, В. П. Воронцова, В. А. Карпінського), до праць яких звертався він і в радянський час⁵. Його увагу при-

мов, В. А. Кузько. В. И. Ленин и библиотека им. Г. А. Куклина в Женеве.— «Вопросы истории КПСС», 1963, № 9, стор. 69—70; М. Буренкова. Эти библиотеки посещал Ленин.— «Библиотекарь», 1963, № 4, стор. 6—8; Н. И. Кац. В. И. Ленин — читатель библиотеки Академии наук.— «Вопросы истории КПСС», 1963, № 8, стор. 86—90; А. Карамышев. Библиотека семьи Ульяновых.— «Библиотекарь», 1965, № 4, стор. 5—8; М. Шагниан. В библиотеке Британского музея.— «Октябрь», 1968, № 3, стор. 165—185, та ін.

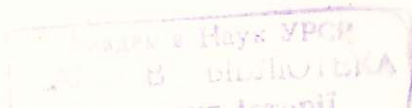
¹ В. Д. Бонч-Бруевич. Библиотека и архив РСДРП в Женеве.— Избр. соч. в трех томах, т. II. М., 1961, стор. 307—322; И. С. Комаров. Создание и деятельность библиотеки и архива РСДРП в Женеве (1904 — январь 1906 г.). — «Исторический архив», 1955, № 1, стор. 229—239.

² Див. В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 8, стор. 163, 530—531.

³ В. В. Адоратский. Марксистская диалектика в произведениях Ленина.— «Печать и революция», 1922, кн. 2(5), стор. 44.

⁴ Н. К. Крупская. К вопросу о ленинском методе научной работы.— «Правда», 21 января 1928; Ії ж. Работа Ленина в библиотеках.— «Известия», 22 января 1932; Ії ж. Как Ленин работал над Марксом.— «Большевик», 1933, № 1-2, стор. 137—145; В. Д. Бонч-Бруевич. Что читал В. И. Ленин в 1919 г.— «На литературном посту», 1926, № 1, стор. 4—9; № 2, стор. 16—18; Його ж. Изучение лаборатории творчества Ленина.— «РАПП», 1931, № 3, стор. 161—170; Його ж. Что хотел читать В. И. Ленин по беллетристике, искусству и культуре в 1919 году.— «На литературном посту», 1931, № 8, стор. 9—16; Його ж. Пометки Ленина на «Книжной летописи», 1917, 1918 и 1919 гг.— «Литературное наследство», т. 7-8. М., 1933, стор. 367—406; В. В. Адоратский. Как Ленин изучал Маркса.— «Пролетарская революция», 1934, № 3.

⁵ Шушашаника Манучарьянц. В библиотеке Владимира Ильича. М., 1965, стор. 55.

вернули також перші марксознавчі праці українських авторів. Зокрема, ознайомившись з виданою 1919 р. у Харкові збіркою творів К. Маркса і Ф. Енгельса, Ленін при доопрацюванні своєї статті «Карл Маркс» вніс це видання до складеної ним «Бібліографії марксизму»¹.

Винятково важливе значення для вивчення джерелознавчої основи ленінської творчої спадщини має виданий у 1961 р. каталог особистої бібліотеки В. І. Леніна. Він містить бібліографічний опис понад 8,4 тис. назв книг, журналів і газет та інших творів друку, що зберігаються в кабінеті і квартирі Володимира Ілліча в Кремлі, в ленінському музеї в Горках, в бібліотеці Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС і в Центральному партійному архіві цього інституту (в архівосховищі зібрано близько 900 видань з помітками В. І. Леніна, в тому числі й ті, що належали йому особисто ще з дореволюційних часів та сім'ї Ульянових симбірського періоду життя)². Каталог кремлівської бібліотеки В. І. Леніна дав змогу найширшому колу дослідників ознайомитися з тими друківаними джерелами, якими користувався Володимир Ілліч протягом усього життя. Вичерпна історія особистої бібліотеки В. І. Леніна ще не написана, але вже появились окремі розвідки, в яких на основі зовнішнього знайомства з бібліографічним описом книг кремлівської бібліотеки розкривається здебільшого в загальних рисах надзвичайно широке коло читацьких інтересів Володимира Ілліча³.

Уже зроблені перші спроби проаналізувати книжкові багатства ленінської бібліотеки за певними галузями⁴. Літературознавець Є. Волошко звернув увагу на деякі українські видання, що зберігаються в бібліотеці В. І. Леніна і є свідченням глибокого інтересу Володимира Ілліча до України⁵. В цілому ж, «україніка», що розкидана по всіх відділах Кремлівської бібліотеки В. І. Леніна, чекає на спеціальне ґрунтовне дослідження. Тим більше, що Володимир Ілліч постійно цікавився літературою, яка виходила на Україні. Це підтверджують, зокрема, його написи та помітки на книгах, а також те, що словник української мови Б. Грінченка був у нього завжди під рукою: він тримав його біля

¹ Шушашаника Манучарьянц. Назв. праця, стор. 53—54, 73.

² Библиотека В. И. Ленина в Кремле. Каталог, стор. 5, 11, 28; П. Н. Берков. Русские книголюбы. Очерки. М.—Л., стор. 15—17.

³ А. М. Андреев. Библиотека В. И. Ленина в Кремле. М., 1960, стор. 47; Л. К. Виноградов. Личная библиотека В. И. Ленина.—Книга. Исследования и материалы, сб. V. М., 1961, стор. 9—24; В. И. Ленин — книголюб.— П. Н. Берков. Русские книголюбы, стор. 12—43.

⁴ А. Г. Черных. Книги о дореволюционной России в личной библиотеке В. И. Ленина.—Ученые записки Дальневосточного университета, т. XIII. Серия историческая. Владивосток, 1968, стор. 13—17.

⁵ Євген Волошко. З особистої бібліотеки В. І. Леніна.— «Вісті з України», 27 вересня 1968 р.

свого письмового столу на «вертушці» серед найнеобхідніших довідкових видань¹.

Між книжками, що прямо стосуються історії України, в кремлівській бібліотеці збереглися деякі з тих, над якими В. І. Ленін працював ще в 90-х роках, коли вивчав розвиток капіталізму в сільському господарстві і промисловості царської Росії. Помітки, зроблені рукою Володимира Ілліча на багатьох з них, здебільшого невідомі широкому колу дослідників, бо повністю не публікувалися (лише частково вони опубліковані в «Ленинских сборниках»). До цих видань належать праці П. Ф. Кудрявцева «Пришлые сельскохозяйственные рабочие на Николаевской ярмарке и м. Каховке, Таврической губернии, и санитарный надзор за ними в 1895 году» (Херсон, 1896), Н. І. Тезякова «Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии» (Херсон, 1896), «Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Том 5. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Бердянского уезда» (Симферополь, 1897), В. Ф. Арнольда «Общие черты агрономической техники и сельскохозяйственной экономики крестьянских хозяйств Херсонского уезда» (Херсон, 1902), Г. Наумова «Бюджеты рабочих г. Киева. По данным анкеты, произведенной в 1913 г. Обществом экономистов и ремесленной секцией при Киевской выставке» (К., 1914). Ленінські помітки є й на стенографічних звітах Державної думи 1907 р., де зафіксовані, зокрема, виступи депутатів від українських губерній, листівці Одеського Комітету РСДРП 1910 р., окремих номерах українських журналів і газет.

Всебічне вивчення історичних джерел з ленінськими помітками поглибить наші знання про погляди В. І. Леніна на ту чи іншу проблему. В цьому переконався автор цих рядків, вивчаючи ленінські помітки до статті Л. Юркевича «Російські марксисты і український робітничий рух», опублікованої в № 7-8 журналу «Дзвін» за 1913 р.² Вивчення ленінських поміток навіть на бібліографічних покажчиках істотно доповнить відомості про джерелознавчу основу творів В. І. Леніна. Це довів ще В. Д. Бонч-Бруевич³. Ознайомлення з ленінським примірником «Систематического указателя литературы за 1912 г.» (М., 1913) стосовно інтересів В. І. Леніна до історії України збагачує знання з цієї проблеми.

¹ З. А. Субботина, Л. И. Кунецкая, К. А. Маштакова. Великий и простой. (По материалам кабинета и квартиры Владимира Ильича Ленина в Кремле). М., 1966, стор. 127.

² В. Г. Сарбей. Критика В. І. Леніном буржуазно-націоналістичної концепції лідерів УСДРП та її історіографічне значення. — «Український історичний журнал», 1966, № 3, стор. 53—59.

³ В. Бонч-Бруевич. Пометки Леніна на «Книжной летописи» 1917, 1918 и 1919 гг. — «Литературное наследство», т. 7—8. М., 1933, стор. 367—406.

Не безмовними експонатами виявляються для дослідника-джерелознавця й праці без ленінських поміток. Наявність їх у бібліотеці Володимира Ілліча, яка комплектувалася за його особистими уподобаннями,— не випадкове явище. Звичайно, це аж ніяк не означає, що зміст кожного з цих творів він схвалював. Навпаки, чимало з них ставали об'єктом його різкої критики. Для того, щоб аргументовано критикувати класового ворога, Володимир Ілліч безпосередньо знайомився з ворожою Радянській владі літературою. Тому в бібліотеці В. І. Леніна знаходимо й книжки про Україну, написані за рубезем як з позицій великоросійсько-шовінізму (А. Волконського, А. Савенка та ін.), так і з позицій українського буржуазного націоналізму (В. Левинського, Л. Юркевича), або таку одіозну інтерпретацію громадянської війни, як книга білогвардійського генерала Денікіна «Очерки Русской смуты» (Париж, 1921—1922), на якій залишилося чимало ленінських поміток.

В. І. Леніна цікавили всі періоди історії. Це видно й по книгах з історії України, які були в ленінській бібліотеці. Період феодалізму, наприклад, тут представлений виданим у 1923 р. першим томом праці М. Ю. Слабченка «Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны»; період капіталізму — книгою А. В. Флоровського «Воля панская и воля мужицкая. Страница из истории аграрных волнений в Новороссии. 1861—1863» (Одесса, 1921), що була однією з перших радянських праць, присвячених реформі 1861 р., дослідженням якої спеціально займався ще в дорадянський час В. І. Ленін. Ряд праць, наявних у Кремлівській бібліотеці Володимира Ілліча, висвітлює історію робітничого і революційного руху, а також діяльність соціал-демократичних організацій на Україні (Н. Батурич. Очерки из истории рабочего движения 70-х и 80-х годов. Харьков, 1923; В. И. Невский. «Южнорусский рабочий союз» в г. Николаеве 1897 г. М., 1922; История Екатеринославской социал-демократической организации 1889—1903. Воспоминания, документы, литературные и художественные материалы. Собраны и редактированы М. А. Рубачем. Екатеринослав, 1923; Н. Ростокская. Потемкинские дни в Одессе. СПб, б. г.; П. Л. Тучапский. Из пережитого. Девяностые годы. Одесса, 1923). З історії Комуністичної партії України в ленінській бібліотеці зберігається ряд документальних збірників (деякі з помітками Володимира Ілліча), а саме: протоколи першого з'їзду КП(б)У, документи п'ятої та шостої всеукраїнських організацій (зокрема, Харківської і Одеської).

Займаючись проблемою збройної боротьби за владу Рад на Україні в 1917—1920 рр., В. І. Ленін збирав відповідну літературу (Е. Бош. Национальное правительство и Советская власть на Украине. М., 1919; М. Майоров. Из истории революционной борьбы на Украине 1914—1919. К., 1922; М. Павлович. Война с польскими панами (Польско-шляхетская авантюра). Харьков, 1920;

Д. Заславский. Поляки в Киеве в 1920 году. М., 1922; И. Вороницын. У немцев. Очерки политической тюрьмы и ссылки. Харьков, 1923; Н. И. Штиф. Погромы на Украине (Период добровольческой армии). Берлин, 1922; Р. Эйдеман. Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом. Харьков, 1920—1921).

Багато першоджерел лєнінської бібліотеки стосується проблем історії радянського будівництва на Україні (Н. Подвойский. Доклад Временному Украинскому рабоче-крестьянскому правительству и 3-му Всеукраинскому съезду Советов. Харьков, 1919; По Украине. Итоги работы инструкторского агитпоезда Всеукраинского ЦИК (б. м.), 1921; Политическое состояние Вооруженных Сил на Украине и в Крыму. За апрель—июнь 1921. Харьков, 1921; Отчет о деятельности Кременчугского губернского экономического совещания с 1 июля по 1 окт. 1921. Кременчуг, 1921; Второе Всеукраинское совещание по просвещению 17—25 августа 1920 г. Протоколы. Харьков. 1920; Г. Гринько. Очередные задачи советского строительства в области просвещения. Харьков, 1920; И. Розенталь. Современные противоречия (Пусть!) на Украине. Одесса, 1920; Каменноугольная промышленность Донецкого бассейна в 1922 г. (Ежегодная статистика). Бахмут, 1923).

Великий інтерес для джерелознавця становить українська періодика в особистій бібліотеці В. І. Леніна: журнали — «Вісник Української відділу Народного Комісаріату в справах національностей» (1918), «Весник народного хозяйства» (К., 1919), «Донецкий шахтер» (Харьков, 1921), «Мысль» (Харьков, 1919), «Революционная мысль» (К., 1921), «Революционный фронт» (Харьков, 1920), «Летопись революции» (1922—1923); газеты — «Коммунист» (Харьков, 1918—1921), «Южный металлург» (Енакиево, 1921). На деяких номерах цих видань є лєнінські помітки.

З дореволюційних істориків, які досліджували проблеми історії України, в бібліотеці В. І. Леніна зберігаються твори М. І. Костомарова (в тому числі й його автобіографія) та В. О. Мякотіна (праці із загальноросійської проблематики). Російська буржуазна історіографія представлена тут книгами В. О. Ключевського, М. І. Карєєва, І. Д. Бєляєва, М. П. Павлова-Сільванського, С. Ф. Платонова, М. О. Рожкова та ін. Серед праць радянських істориків-фахівців знаходимо дослідження М. М. Покровського, В. І. Пічєти, С. А. Піонтковського, М. В. Нєчкіної, В. К. Яцунського та ін.

Колективними зусиллями необхідно створити спеціальну монографію про книги відділу «Історія» лєнінської особистої бібліотеки, залучивши для історіографічно-бібліографічного аналізу й численні історичні праці, внесені, до інших відділів каталогу цього книгосховища. Така монографія розкрила б багато нових фактів про В. І. Леніна як історика, в тому числі поглибила б наше розуміння джерелознавчої основи лєнінської концепції вітчизняної історії.

Важливість джерелознавчого дослідження ленінської теоретичної спадщини нещодавно підкреслила академік М. В. Нечкіна, продемонструвавши перспективність подібних досліджень шляхом зразкового аналізу джерельної основи таких праць, як «Гонителі земства і Аннібали лібералізму» (1901 р.) та «Пам'яті Герцена» (1912 р.)¹. Вона переконливо довела, що коло джерел, використаних у цих ленінських працях, не обмежується тільки тими, які він прямо назвав або процитував. Для того, щоб дати узагальнюючу характеристику головних історичних подій революційної ситуації кінця 50-х — початку 60-х років XIX ст.² Ленін провів дослідницьку роботу документального характеру, вивчивши першоджерела (твори М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, О. І. Герцена, матеріали «Колокола», «Современника», прокламації того часу, мемуари Л. Ф. Пантелеєва, листування К. Д. Кавеліна, І. С. Тургенєва, М. П. Драгоманова). Академік М. В. Нечкіна звернула увагу і на таке часто використовуване Володимиром Іллічем першоджерело, як живі розповіді учасників або очевидців тих чи інших історичних подій.

Справді, В. І. Ленін ніколи не належав до «кабінетних» вчених, які відгороджувались від поточних подій. Навпаки, бурхлива політична діяльність як вождя могутньої пролетарської партії збагачувала його як ученого. Безпосередні розмови з людьми на серйозні суспільні і звичайні буденні теми становили важливе джерело фактичного матеріалу для В. І. Леніна — революціонера і вченого. А скільки делегацій робітників і селян відвідувало В. І. Леніна як Голову Ради Народних Комісарів! Вони одержували від нього мудрі поради і відповіді на питання, що хвилювали їх, а В. І. Ленін у бесідах з ними часто перевіряв думки, що в нього зароджувались, шукав їм підтвердження у фактах, про які довідувався. Секретар і керуючий справами Раднаркому М. П. Горбунов згадував: «Низкою простих питань він (В. І. Ленін — В. С.) умів перевірити серйозність даних свого співбесідника, критично їх проаналізувати, швидко схопити суть справи, виділити потрібні факти, які здавалися часом, на перший погляд, незначними і маловажливими; на підставі цих фактів він будував свої геніальні висновки і прогнози»³.

В процесі виявлення джерельної основи ленінських історичних праць доводиться вдаватися до текстологічного аналізу їх — прийому дослідження, дуже мало поки що застосовуваного до вивчення теоретичної спадщини В. І. Леніна. Такий аналіз дасть можливість внести суттєві корективи в розуміння певних місць і положень з контексту ленінських творів. У цьому напрямі перед

¹ М. В. Нечкіна. В. І. Ленін як історик революційного руху Росії. — «Український історичний журнал», 1965, № 8, стор. 14—18.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 26.

³ Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине, т. 2. М., 1957, стор. 68.

дослідниками — непочатий край роботи. Адже серйозному науковому аналізу досі не була піддана навіть та джерельна база, яка відома з посилянь у ленінських працях, і яка навіть упорядкована у 5-му виданні Творів В. І. Леніна у вигляді обов'язкового додатку до кожного тому — «Покажчик літературних праць і джерел, що цитуються і згадуються В. І. Леніним» та «Покажчика імен». Перед радянськими джерелознавцями стоїть завдання: спираючись на ці покажчики, розповісти про книги, якими користувався Володимир Ілліч, та їх авторів. «Книги мають свою долю», — цей афоризм звучить з особливою силою, коли мова йде про книги, якими цікавився В. І. Ленін. Вивчення їх дасть додатковий матеріал для всебічної характеристики ленінського ставлення до їх авторів. Дослідників на цьому шляху чекають цікаві відкриття.

Наведемо один з найновіших прикладів. У праці «Розвиток капіталізму в Росії» В. І. Ленін серед кращих історико-статистичних праць, які «вигідно відрізняються тим, що характеризують окремі групи селян», назвав дослідження «Щербаківська волость, Єлисаветградського повіту Херсонської губ.»¹. Складачі іменного покажчика до 3-го тому Повного зібрання творів В. І. Леніна про автора названого дослідження (Т. І. Осадчого) зазначили лише, що це був дослідник, який займався питаннями селянського землекористування в 90-х роках, і белетрист 900-х років (навіть не змогли назвати дати його життя)². А краєзнавець з Конотопа І. Рябенко, провівши спеціальне дослідження, написав біографію Т. І. Осадчого. Перед читачами виник привабливий образ людини, яка брала участь у селянських рухах, зазнавала переслідувань й арештів за умов режиму царського самодержавства, близько знала одного з соратників В. І. Леніна — О. Д. Цюрупу (разом з ним Т. І. Осадчий у 1896 р. вів революційну діяльність у Сибірку). Після Великої Жовтневої соціалістичної революції Т. І. Осадчий активно включився в радянське будівництво, листувався і особисто зустрічався з Н. К. Крупською, О. Д. Цюрупю, М. О. Скрипником, став організатором і першим директором Тинницької сільгоспшколи (Конотопщина), яка за особистим розпорядженням В. І. Леніна першою на Україні одержала трактор³. Ці біографічні дані ще раз свідчать про прозорливість В. І. Леніна, який з сотень джерел, використаних для написання праці «Розвиток капіталізму в Росії», виділяв лише деякі для окремої доброзичливої оцінки.

Безперечно, ленінське висловлювання в творі «Розвиток капіталізму в Росії» про Т. І. Осадчого піднесло його авторитет як

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 120.

² Див. В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 3, стор. 751.

³ І. Рябенко. Його праці знав Ленін. — «Друг читача», 14 січня 1969 р.

дослідника і не випадково до його праць активно звертаються радянські історики, які вивчають проблеми пореформеного розвитку сільського господарства в нашій країні. Зокрема, опрацьовану В. І. Леніним працю Т. І. Осадчого використав для характеристики жахливого стану охорони здоров'я селян у пореформений період А. В. Бондаревський¹. Як джерело достовірного цифровостатистичного матеріалу про обезземелення селян, поширення аренд і зростання податкового тягара в українському селі пореформеного періоду використана інша праця Т. І. Осадчого «Земля і землевладельцы в Юго-Западном крае» (К., 1899) в монографії Д. П. Пойди².

Комплексне дослідження джерел (праць, якими користувався Володимир Ілліч, його епістолярії, біографії, а також документальних і мемуарних матеріалів інших осіб тощо) — перспективний шлях поглибленого вивчення ленінської концепції вітчизняної історії, встановлення історичної правди про ставлення В. І. Леніна до праць його попередників у розробці тієї чи іншої проблеми³. Коло питань, які вимагають першочергового розв'язання в ході джерелознавчого вивчення ленінських творів, чітко окреслив у своєму виступі на Всесоюзній науковій сесії з проблеми «В. І. Ленін та історична наука» відомий історик-джерелознавець С. О. Шмідт: «Для визначення ставлення В. І. Леніна до окремих історичних явищ було б доцільним зайнятися дослідженням питань: чому в такий-то історичний час і в якому зв'язку В. І. Ленін звернув увагу на дане історичне явище, які події суспільного життя спонукали його до цього; який зв'язок аналізу минулого з сучасністю, якими «уроками минулого» В. І. Ленін вважав необхідним збагатити трудящих; яким було коло відомих В. І. Леніну джерел і літератури з даної теми; на яку аудиторію була розрахована дана праця В. І. Леніна, який рівень історичної підготовки даної аудиторії, які дослідницькі прийоми використав В. І. Ленін у даній праці; з ким В. І. Ленін сперечався і чому; які неправильні положення спростовував; що сказав нового порівняно з своїми попередниками, а також порівняно з своїми пра-

¹ А. В. Бондаревський. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. К., 1961, стор. 117—118.

² Д. П. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866—1900 гг.). Днепропетровск, 1960, стор. 64, 69, 70, 72, 75.

³ В. Г. Сарбей. Антицаристська публіцистика М. П. Драгоманова і ставлення до неї основоположників марксизму-ленінізму. — «Український історичний журнал», 1966, № 9, стор. 23—36; Його ж. Знайомство В. І. Леніна з творами М. І. Костомарова. — «Український історичний журнал», 1967, № 5, стор. 72—76; Його ж. Над сторінками історії. — «Вітчизна», 1967, № 7, стор. 123—130; Його ж. Про вираз «внутрішні турки» у В. І. Леніна. — «Радянське літературознавство», 1967, № 8, стор. 81—83; Його ж. Кореспондент Леніна з України. Володимир Вакар — перший більшовицький історик кийського пролетаріату. — «Наука і суспільство», 1967, № 8, стор. 4—7.

цями, що вийшли раніше; яке значення мали і мають ці думки В. І. Леніна для дальшого розвитку нашої науки і суспільної практики»¹.

Теоретичний рівень радянської історичної науки, що зріс за останні роки, дає можливість широким фронтом здійснювати джерелознавче дослідження ленінської творчої спадщини, а це ще один надійний ключ до успішного оволодіння її невичерпним ідейним багатством.

В. Г. Сарбей

К ВОПРОСУ ОБ ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКОМ ИЗУЧЕНИИ ЛЕНИНСКОЙ КОНЦЕПЦИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ

Резюме

В. И. Ленин положил начало изучению с марксистских позиций истории всех народов нашей многонациональной Родины, на основе гениального обобщения огромнейшего фактического материала различных источников создал развернутую концепцию отечественной истории с древнейших времен. Углубляясь в изучение этой концепции, советские историки в последние годы все более широким фронтом исследуют ее источниковедческую основу, интересуются творческой лабораторией создания трудов В. И. Ленина — от заметок, отдельных записей, черновиков до окончательно отработанных авторских текстов.

В статье анализируется уже накопленный в советской историографии опыт источниковедческого исследования отдельных произведений В. И. Ленина, принципов и приемов ленинской методологии и методики в использовании тех или других видов исторических источников, изучения многочисленных страниц биографии Владимира Ильича, связанных с его работой в книго- и архивохранилищах России и зарубежных стран. На конкретных примерах показано правомерность и перспективность достоверно обоснованного реконструирования содержания некоторых как устных выступлений, которые не стенографировались, так и написанных работ В. И. Ленина, рукописи которых утеряны; обращено внимание исследователей на необходимость применения текстологического анализа произведений Владимира Ильича при изучении источниковедческой основы ленинской концепции отечественной истории, в том числе ее положений, относящихся к истории Украины. Глубокое изучение творческого процесса ленинского гения — прекрасная школа для советских историков в совершенствовании их профессионального мастерства и повышении их идейно-теоретического уровня.

¹ Тези доповідей і повідомлень на Всесоюзній науковій сесії «В. І. Ленін та історична наука» (Київ, 15—18 червня 1965 р.). К., 1965, стор. 83.

РОЗПОВСЮДЖЕННЯ НА УКРАЇНІ ТВОРІВ В. І. ЛЕНІНА
У ВИГЛЯДІ ЛИСТІВОК

(1896—1912 рр.)

З виникненням марксистських гуртків і соціал-демократичних організацій у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві та інших містах України зв'язана поява великої кількості агітаційних листівок. На початку ХХ ст. вони перетворились у своєрідний масовий вид літератури, різноманітної за змістом і формою видання.

В. І. Ленін вважав листівки одним з відповідальних і значних видів партійної публіцистики, які «нічим не можна замінити»¹. Їх виданню він приділяв багато уваги. В ленінських працях, листах, що стосуються діяльності партії в різні історичні періоди, є висловлювання щодо листових видань. В. І. Ленін писав: «Членом нелегальної партії може бути тільки той, хто щиро і всіма силами допомагає розвиткові нелегальної преси, нелегальних прокламацій та інше»². В листівках Володимир Ілліч вбачав першу форму соціал-демократичної літератури³.

У державних, партійних архівах, рукописних відділах наукових бібліотек, історичних музеях та інших установах зберігається багато листових видань. Серед них визначне місце належить працям В. І. Леніна, виданим у вигляді листівок⁴. Вони зберігаються, зокрема, в Центральному державному історичному архіві УРСР (м. Київ) — в колекції нелегальних видань (ф. 838), у справах жандармських управлінь, охоронних відділень, прокурорів судових палат.

У вказаній колекції є 21 листівка, написана В. І. Леніним. Це — нелегальні видання ЦК партії більшовиків, газети «Пролетарий», місцевих організацій РСДРП, підпільної іскрівської друкарні в Кишиневі та ін. Більшість листівок — це відбитки статей В. І. Леніна з газет «Искра», «Вперед», «Пролетарий».

Ленінським листівкам притаманна висока ідейність, лаконізм, популярність викладу. Вони є цінним історичним джерелом. Для написання багатьох з них В. І. Ленін використав офіційні і партійні документи. Наприклад, у листівці «Царському урядові»⁵, що з'явилася восени 1896 р. як відповідь на опубліковане урядове

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 307.

² В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 476.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 190.

⁴ Хронологический указатель произведений В. И. Ленина, ч. 2, 1917—1923. М., 1962.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 102—106.

повідомлення про літні страйки в Петербурзі, Володимир Ілліч проаналізував циркуляр від 5—10 грудня 1895 р. С. Ю. Вітте про боротьбу з страйками робітників¹. У листівці «Другий крок»² Ленін опублікував і проаналізував відозву ЦК РСДРП і Бюро комітетів більшовитів «До партії».

В ленінських листівках висвітлювалося широке коло питань: про політичне і правове становище робітників, селян, студентів, революційний рух у Росії тощо. Вони популяризували в масах, а також серед членів партії марксистське вчення. Місцеві соціал-демократичні організації широко використовували праці В. І. Леніна у своїх виданнях.

Так, Катеринославський комітет РСДРП одну з листівок озглавив «Пролетаріат бореться, ліберали підкрадаються до влади», тобто використав заголовок з відомої статті вождя «Пролетаріат бореться, буржуазія крадеться до влади», опублікованої в газеті «Пролетарий»³.

Перші ленінські листівки видав петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу». Серед них — листівка до робітників Семяніківського заводу (1894 р.), написана В. І. Леніним разом з І. В. Бабушкіним, «До робітників і робітниць фабрики Торнтон» (1895 р.), «Царському урядові» (1896 р.). Розповсюджувались вони і на Україні, зокрема в Києві.

Значну роль у друкуванні праць В. І. Леніна в Росії і на Україні відіграли більшовицькі газети «Искра», «Вперед», «Пролетарий». Деякі з них ЦК партії і місцеві організації РСДРП передруковували у вигляді листівок. Після появи «Искры» й іскрівських організацій кількість безцензурних листівок і недозволених друкарень була надзвичайно велика і швидко росла в усіх кінцях Росії⁴. У 1901 р. в газеті «Искра» (№ 13) з'явилася стаття Леніна «Початок демонстрацій»⁵. Щоб задовольнити потребу на цю статтю, редакція газети вирішила перевидати її окремою листівкою в підпільних друкарнях Кишинева і Баку. В січні 1902 р. Кишинівська друкарня надрукувала 10 тис. примірників листівки. Незабаром її доставили в Київ з додатком «Від видавців про демонстрацію в Харкові у грудні 1901 р.»⁶. У лютому жандарми захопили транспорт цієї листівки, відправлений з Києва до Катеринослава (1203 прим.), Харкова (1287), Полтави (222), Одеси

¹ Рабочее движение в России в XIX в. 1895—1900, т. IV, ч. I. М., 1961, стор. 824—825.

² В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 228—231.

³ Центральний державний історичний архів УРСР у Києві (далі — ЦДІА УРСР у Києві), ф. 274, оп. 10, спр. 507, арк. 4—13.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 224.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 286—289; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 838, оп. 1, спр. 10; ф. 317, оп. 1, спр. 1935, 1976, арк. 9; ф. 419, оп. 1, спр. 2993, арк. 1; ф. 385, оп. 1, спр. 805, арк. 555.

⁶ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 630, арк. 5, б.

(1520) ¹. На Великій Васильківській вулиці (тепер Червоноармійська) у Києві вони викрили склад видань київських іскрівців, серед яких виявилось... 3040 прим. листівок «Початок демонстрації» ².

У зв'язку з зростанням революційного руху 26 лютого 1903 р. царський уряд видав маніфест, в якому обіцяв селянам відмінити кругову поруку, полегшити їм вихід з общин та ін. «Искра» в 35 номері опублікувала статтю В. І. Леніна «Самодержавство вагається...» ³, в якій нищівно розкритиковано цей маніфест. Стаття вийшла й окремою листівкою. У цьому ж році редакція «Искры» перевидала у вигляді листівки статтю «Чи потрібна «самостійна політична» партія єврейському пролетаріату?» ⁴. Поштовою до написання статті була неправильна критика закордонним органом Бунда листівки Катеринославського комітету РСДРП. Проаналізувавши цю листівку, Ленін зробив висновок про правильне розуміння місцевими соціал-демократичними комітетами національного питання та завдання утворення єдиної соціал-демократичної партії в Росії. У жовтні 1903 р. в арештованій Миколаївській підпільній друкарні знайшли листівку «Відповідь Н. Леніна». Дехто з дослідників вважає, що вона, можливо, є листом В. І. Леніна «Чому я вийшов з редакції «Искры»?» ⁵. Це припущення вважаємо помилковим, бо стаття написана і видана окремим листком у грудні ⁶, тобто значно пізніше арешту друкарні.

У лютому 1904 р. ЦК РСДРП видав листівку «До російського пролетаріату» ⁷, написану В. І. Леніним з приводу початку російсько-японської війни. Її відразу надіслали соціал-демократичним організаціям Москви, Одеси, Катеринослава, Петербурга та інших міст. Про неї Н. К. Крупська 3 (16) лютого 1904 р. писала членом Одеського комітету РСДРП І. Х. Лалаянцу і П. І. Кулябку: «Надсилаємо листок про війну. Надрукуйте і розповсюджуйте, де тільки можливо» ⁸. Катеринославський, Тверський, Московський та Саратовський комітети і група студентів соціал-демократів з Києва перевидали її ⁹, а газета «Искра» (№ 61) опублікувала за підписом ЦК РСДРП.

¹ Революція 1905—1907 гг. на Україні. Сборник документов и материалов. т. 1. К., 1955, стор. 277.

² ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 630, арк. 5, 6.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 302—307; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 838, оп. 1, спр. 12.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 285—290; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 838, оп. 1, спр. 11.

⁵ Й. Багмут, П. Шморгун. Твори В. І. Леніна на Україні. К., 1960, стор. 18.

⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 95—101.

⁷ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 838, оп. 1, спр. 14.

⁸ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1964, стор. 401.

⁹ Див. В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 8, стор. 170—174.

У серпні 1904 р. в Швейцарії поблизу Женеви проходила нарада 22 більшовиків, на якій обговорювалось питання про кризу, що виникла в партії після II з'їзду внаслідок опортуністичної і розкольніцької діяльності меншовиків. За пропозицією В. І. Леніна учасники її звернулися до всіх російських соціал-демократів з відозвою «До партії», яка для більшовиків стала програмою боротьби за скликання III з'їзду партії. Текст відозви написано особисто В. І. Леніним. У вересні 1904 р. в Женеві була видана брошура під назвою «До партії»¹. Її відкривала стаття В. І. Леніна з аналогічною назвою². У серпні підпільна друкарня Ризького комітету РСДРП перевидала звернення «До партії» окремою листівкою³. До примірників листівок, розповсюджених в Одесі, місцевий комітет додав вклейку, в якій заявив про свою солідарність з резолюцією, прийнятою на нараді. У 1904 р. на Україні розповсюджувались ленінські листівки «Перше травня», «До всіх»⁴, видані ЦК РСДРП.

У роки першої російської буржуазно-демократичної революції значення листівок більшовицької партії, як могутнього засобу політичного керівництва боротьбою мас, зростало ще більше. За цей час їх було видано дуже багато. Серед них визначне місце посідають ленінські листівки. В листі на ім'я ЦК РСДРП В. І. Ленін підкреслював, що «під час революції керувати усними бесідами, особистим спілкуванням — архіутопія... випускайте листки насамперед»⁵. Виконуючи вказівку вождя, ЦК РСДРП почав видавати і розсилати свої листки місцевим комітетам для перевидання.

У газеті «Вперед» за січень 1905 р., № 4 була надрукована стаття В. І. Леніна «Початок революції в Росії»⁶. Вона користувалася надзвичайною популярністю серед трудящих. ЦК партії вирішив видати її окремою листівкою. 14 (27) січня Н. К. Крупська писала Одеському комітетові РСДРП: «Надсилаємо відбиток з «Вперед», передрукуйте скоріше»⁷. 28 січня (10 лютого) Л. М. Кніпович повідомила Н. К. Крупську: «Листок № 4 «Вперед» надрукували і розповсюдили 8 тис. примірників, він дуже подобається робітникам, кажуть: «добре написано»⁸. Миколаївський і Одеський комітети РСДРП передрукували цю листівку

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 404—411.

² «Красный архив», 1934, № 1 (62).

³ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 838, оп. 1, спр. 15.

⁴ Там же, спр. 13.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 266, 267.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 75—78; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 838, оп. 1, спр. 16.

⁷ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.), стор. 496.

⁸ Там же, стор. 530.

відповідно в 2 тис. та 8 тис. примірників і розповсюдили в ряді міст України¹.

Криза в партії, дезорганізаторська діяльність меншовиків, боротьба за підготовку III з'їзду партії знайшли відображення у «Відкритому листі ЦК Голові Ради т. Плеханову», написаному В. І. Леніним і випущеному листівкою². Її передрукував на гектографі Катеринославський комітет РСДРП³. Вона опублікована у газеті «Вперед» (№ 16, 30 (17). IV 1905).

Зміст деяких ленінських листівок становили матеріали, зв'язані з партійними з'їздами. У 1905 р. Катеринославський і Одеський комітети РСДРП передрукували з газети «Пролетарий» (№ 1) «Повідомлення про III з'їзд Російської соціал-демократичної робітничої партії»⁴. Протягом 1905—1906 рр. його розповсюдили в ряді міст України⁵. 27 вересня 1905 р. у Харкові жандарми знайшли «Резолюції III з'їзду РСДРП», видані Харківською групою «Вперед»⁶. Є припущення, що всі вони написані В. І. Леніним⁷, зокрема резолюція про збройне повстання стверджує цю думку.

У 1906 р. ЦК партії перевидав окремими листівками підготовлені В. І. Леніним проекти резолюції IV Об'єднавчого з'їзду РСДРП⁸, в яких була сформульована точка зору більшовиків. Близько двох місяців обговорювалися проекти в місцевих партійних організаціях. Обговоренню сприяло те, що Об'єднаний ЦК партії, Петербурзький та Одеський об'єднані комітети та інші видали проекти окремими листівками. Після з'їзду Володимир Ілліч написав «Звернення до партії делегатів Об'єднавчого з'їзду, які належали до колишньої фракції «більшовиків»⁹. Воно обговорювалося на нараді делегатів-більшовиків у Стокгольмі. Під ним підписалось 26 більшовиків, які представляли Петербурзький, Московський, Бакинський, Харківський, Катеринославський, Луганський та інші комітети РСДРП¹⁰. Звернення було видано окремою листівкою в квітні 1906 р. за підписом РСДРП.

У 1907 р. ЦК партії видав окремими листівками проекти резолюції V з'їзду партії¹¹.

¹ «Красный архив», 1941, № 1; «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1960, № 3.

² ЦДІА УРСР у Києві, ф. 838, оп. 1, спр. 17.

³ Л. Ю. Беренштейн. З історії розповсюдження творів В. І. Леніна на Україні.— «Український історичний журнал», 1960, № 2.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 391—394.

⁵ «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління АН УРСР», 1960, № 3.

⁶ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 336, оп. 1, спр. 1298, арк. 62—63.

⁷ Й. Багмут, П. Шморгул. Назв. праця.

⁸ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 838, оп. 1, спр. 22, 23.

⁹ Там же, спр. 24; В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 274—278.

¹⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 12, стор. 486.

¹¹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 838, оп. 1, спр. 25, 26.

В 1905 р. Катеринославський комітет РСДРП в кількості 15 тис. прим. перевидав випущену Бюро комітетів більшості і редакцією газети «Вперед» лєнінську листівку «Перше травня»¹. Її розповсюджували в Катеринославі, Харкові та інших містах². У підпільних друкарнях соціал-демократичних організацій України випускалися й інші лєнінські листівки. Південне бюро РСДРП спублікувало, наприклад, «Лист Міжнародному соціалістичному бюро» і лист «До секретаріату Міжнародного соціалістичного бюро в Брюсселі»³. У 1905 р. Одеський об'єднаний комітет перевидав постанову, запропоновану В. І. Леніним Виконкому Петербурзької Ради робітничих депутатів про вжиття заходів до боротьби з локаутом⁴. Постанова закликала робітників дати рішучу відсіч капіталістам, які викинули на вулицю понад 100 тис. робітників, примусити їх відкрити заводи і прийняти на роботу звільнених. 24 листопада 1905 р. на зборах робітничих депутатів Рада Пересипу і Порту (м. Одеса) вирішила ознайомити з постановою одеських робітників, подати моральну і матеріальну допомогу петербурзьким робітникам.

Ставлення соціал-демократів до селянського руху знайшло відображення у статті «Пролетаріат і селянство»⁵, опублікованій у газеті «Новая жизнь» (№ 16, 12.XI 1905 р.) за підписом Н. Ленін. У листопаді сумська група соціал-демократів передрукувала її окремою листівкою, як додаток до «Програми РСДРП»⁶. Миколаївський об'єднаний комітет РСДРП видав листівкою чисельністю 10 тис. примірників лєнінську статтю «Умираюче самодержавство і нові органи народної влади»⁷.

ЦК партії видав листівкою статтю В. І. Леніна «Три конституції або три порядки державного устрою»⁸. Вона перевидавалася російською, грузинською, вірменською та латинською мовами.

Кілька статей В. І. Леніна, перевидааних листівками ЦК РСДРП, були присвячені виборчій кампанії до II Державної думи⁹. Вони перевидавалися місцевими організаціями і розпо-

¹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 838, оп. 1, спр. 18; Революція 1905—1907 гг. на Украине, т. 2, К., 1955, стор. 178—180.

² «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління АН УРСР», 1960, № 3.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 219, 115; Социал-демократические листовки 1894—1917, т. 1, М., 1931.

⁴ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 838, оп. 1, спр. 20.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 22—25.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 462. Л. Ю. Беренштейн. Назв. праця.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 47—51.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 505—507; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 838, оп. 1, спр. 29.

⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 76—77; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 838, оп. 1, спр. 21.

всюджувалися у великих пролетарських центрах — Харкові, Києві, Катеринославі та ін.¹

Деякі листівки перевидавалися місцевими соціал-демократичними організаціями України. В листопаді 1906 р. Конотопський комітет РСДРП видав тиражем 20 тис. примірників «Проект звернення до виборців»². Харківський об'єднаний комітет РСДРП у скороченому вигляді (не надруковано розділ «Соціал-демократія і трудові партії») перевидав окремою листівкою лєнінську статтю «Кого обирати до Державної думи?»³ В. І. Ленін назвав цю листівку плакатом про три головні партії, що брали участь у виборах до II Державної думи⁴.

У період реакції соціал-демократичні видання, серед яких були твори В. І. Леніна, продовжували розповсюджуватись на Україні. Праці Володимира Ілліча знаходили під час обшуків у членів місцевих організацій РСДРП, робітників, студентів, у магазинах, нелегальних бібліотеках Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава, Білої Церкви та інших міст⁵. У 1909 р. на Україні розповсюджувалась листівка «Ганебний провал» (відбиток з газети «Пролетарій», № 50)⁶, написана В. І. Леніним з приводу Капрійської школи.

В. І. Ленін у 1911 р. написав передмову до «Резолюції II Паризької групи РСДРП про стан в партії»⁷, а ЦК РСДРП видав її листівкою. В період виборчої кампанії до IV Державної думи В. І. Ленін у березні 1912 р. написав «Виборчу платформу РСДРП»⁸, яка була надрукована окремою листівкою від імені РСДРП і розповсюджена у найважливіших промислових центрах, зокрема в Харкові, Катеринославі, Києві, Одесі та ін.

За більш пізні дореволюційні роки (1913—1917) листівок з творами В. І. Леніна в Центральному державному історичному архіві УРСР нами не знайдено.

Розповсюдження праць В. І. Леніна окремими листівками сприяло популяризації їх серед трудящих мас, організаційному зміцненню партійних організацій. Виявлення і вивчення фактів видання таких листівок має велике наукове значення.

¹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 276, оп. 1, спр. 383, арк. 106, 114; Рабочее движение в годы нового революционного подъема 1910—1914. К., 1959.

² Л. Ю. Беренштейн. Назв. праця.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 282—287.

⁴ Див. там же, стор. 336.

⁵ «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1960, № 3.

⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 67—68; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 838, оп. 1, спр. 27-а.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 177—184; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 838, оп. 1, спр. 28.

⁸ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 838, оп. 1, спр. 29.

РАСПРОСТРАНЕНИЕ НА УКРАИНЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ В. И. ЛЕНИНА
В ВИДЕ ЛИСТОВОК (1896—1912 гг.)

Резюме

Некоторые ленинские статьи из газет и написанные им партийные документы издавались и распространялись в виде отдельных листовок. В. И. Ленин считал листовки наиболее доступной, удобной формой партийной печати в условиях подпольного существования партии, которая ничем не заменима и всегда будет нужна. По данным архива известно об опубликовании в виде отдельных листовок 31 работы В. И. Ленина и 10 — вместе с другими материалами. В статье рассмотрены работы В. И. Ленина, изданные в виде листовок, которые теперь хранятся в Центральном государственном историческом архиве УССР.

Ф. О. Милославська

ПУБЛІКАЦІЯ ТВОРІВ В. І. ЛЕНІНА В ГАЗЕТІ «ПРОЛЕТАРИЙ»

(березень — вересень 1917 р.)

Основним джерелом для вивчення творів В. І. Леніна періоду підготовки до Великої Жовтневої соціалістичної революції є періодична преса.

Після повалення самодержавства в лютому 1917 р. більшовицька партія вийшла з підпілля. Відновила свою діяльність, ставши легальною, «Правда». Слідом за «Правдою» відроджуються й інші більшовицькі газети, а також створюються нові. Це мало надзвичайно важливе значення для зміцнення партійних організацій. Вони широко пропагували праці Леніна і рішення ЦК партії, що давали відповідь на корінні питання революції.

У ніч з 3 на 4 березня 1917 р.¹ на перших легальних зборах Харківської організації РСДРП(б) було вирішено «утворити щоденний партійний орган»². Перший номер його під назвою «Пролетарий» вийшов 10 березня 1917 р.

Харківська більшовицька організація на всіх етапах боротьби за перемогу соціалістичної революції керувалася настановами ЦК РСДРП(б) та Володимира Ілліча Леніна. Її друкований орган газета «Пролетарий» публікувала статті, промови і виступи

¹ Дати подаються за старим стилем.

² «Пролетарий» (№ 2), 14 березня 1917 р.

В. І. Леніна, рішення, написані ним і прийняті ЦК та з'їздами партії, тощо.

На першій сторінці «Пролетарія» № 10 від 30 березня 1917 р. (продовження — в № 11 від 1 квітня 1917 р.) була надрукована праця В. І. Леніна «Перший етап першої революції» (Лист 1 із «Листів з далека») ¹, в якій він геніально проаналізував події, що відбувалися в Росії, і визначив чергові завдання партії в період переходу до другого етапу революції. Вождь світового пролетаріату звернувся до робітничого класу Росії з такими словами: *«Робітники, ви проявили чудеса пролетарського, народного героїзму в громадянській війні проти царизму, ви повинні проявити чудеса пролетарської і загальнонародної організації, щоб підготувати свою перемогу в другому етапі революції»* ². Передрукований з «Правди» (№ 14 і 15 від 21 та 22 березня 1917 р.) ленінський лист подав величезну допомогу більшовикам і передовим робітникам Харкова в оцінці становища, що склалося у країні.

Газета харківських більшовиків з номера в номер пропагувала ленінські ідеї, передруковувала його статті, доповіді і виступи з «Правди». Причому, опубліковані в «Правде» ленінські праці можна було прочитати в «Пролетарії» через сім — десять днів, а іноді навіть на четвертий — п'ятий день.

«Пролетарій» повідомив трудящих про повернення В. І. Леніна до Росії: *«3 квітня пізно вночі з Фінляндського вокзалу прибув до Петрограда наш дорогий товариш, емігрант мимоволі, глава РСДРП — Ленін... Звістка про прибуття на Батьківщину вождя партії величезною радістю наповнила наші серця. Ми вітаємо великого трибуна і бійця за ідеї Інтернаціоналу. Всі народи — на шлях до великого братства, до соціалізму!»* ³. Через кілька днів у «Пролетарії» (№ 16, 11 квітня 1917 р.) було опубліковано ленінську статтю «Як ми доїхали» ⁴ — доповідь Леніна Виконавчому комітетові Петроградської Ради, подана на другий день після приїзду, в якій він інформував про труднощі, пережиті ним і його товаришами при поверненні на батьківщину.

У складній політичній ситуації, що склалася в країні після Лютневої революції, перед більшовиками і їх періодикою постало завдання роз'яснити трудящим масам стратегію і тактику боротьби за дальший розвиток революції. Це зробив В. І. Ленін у своїх знаменитих Квітневих тезах. У Харківській організації РСДРП(б) проти них виступила опортуністична група Лугановського, який входив до складу редакції «Пролетарія». Проте, незважаючи на заперечення Лугановського, ленінська праця

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 275—285.

² Там же, стор. 284.

³ «Пролетарій» (№ 15), 8 квітня 1917 р.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 8—10.

«Про завдання пролетаріату в даній революції»¹ була опублікована в газеті 13 квітня 1917 р.

Вирішальне значення для вироблення стратегії і тактики партії мала стаття В. І. Леніна «Про двовладдя», в якій він, покажуючи своєрідність російської революції, закликав боротися з єдиновладдя Рад робітничих, наймитських, селянських і солдатських депутатів². Питання про її надрукування було винесено на обговорення Харківського комітету РСДРП(б). Більшість членів комітету висловилися за опублікування цієї статті. Вона була надрукована в «Пролетарии» (№ 20) від 15 квітня 1917 р. з такою приміткою редакції: «Зважаючи на величезну важливість і складність питань, порушених тов. Леніним, редакція вважає потрібним передрукувати статтю вождя революційної соціал-демократії вміщену в «Правде». Надалі ми вважаємо потрібним вміщувати статті з тов. Леніна з метою якнайширшого ознайомлення робітників з його тезами, думками, поглядами, а не з приписуваними йому наклепницькою буржуазною пресою»³.

Переважаюча більшість членів харківської організації РСДРП(б) схвалила тези Леніна і послідовно проводила їх у життя.

Коли проходила VII (квітнева) Всеросійська конференція більшовиків, «Пролетарий» систематично вміщував її матеріали — зміст доповідей і виступів В. І. Леніна, ухвалені резолюції та інформації делегата від Харківської організації РСДРП(б) Сурика тощо. Так були надруковані «Доповідь про поточний момент»⁴, «Резолюція з приводу пропозиції Боргб'єрга»⁵, «Резолюція про ставлення до Тимчасового уряду»⁶, «Резолюція про об'єднання інтернаціоналістів проти дрібнобуржуазного оборонського блоку»⁷, «Резолюція про Ради робітничих і солдатських депутатів»⁸. Загальні збори Харківської більшовицької організації одноставно схвалили рішення Квітневої конференції і намітили заходи до практичного здійснення їх.

Велику роль у боротьбі за передачу влади Радам відіграла

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 1—7.

² Див. там же, стор. 21.

³ Необхідно зауважити, що в збірнику документів «Большевистские организации Украины (март—ноябрь 1917 г.)» (К., 1957) на стор. 32 зроблена помилкова примітка про те, що вищезазначене рішення редакції «Пролетария» було винесено з приводу «Листів з далека».

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 194—208; «Пролетарий» (№ 30), 29 квітня 1917 р.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 216—218; «Пролетарий» (№ 32), 2 травня 1917 р.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 238—239; «Пролетарий» (№ 35), 5 травня 1917 р.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 256; «Пролетарий» (№ 36), 6 травня 1917 р.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 257—258; «Пролетарий» (№ 37), 7 травня 1917 р.

«Промова до солдатів на мітингу в Ізмайловському полку», виголошена В. І. Леніним 10 квітня 1917 р. У ній він, зокрема, заявив: «Вся влада в державі, знизу доверху, від найглухішого сільця до кожного кварталу в Пітері, повинна належати Радам робітничих, солдатських, батрацьких, селянських і т. д. депутатів»¹. 21 квітня вона була надрукована в газеті «Пролетарий». Наполегливо й послідовно роз'яснювала харківська більшовицька газета політику ленінської партії, знайомила широкі трудящі маси з творами її вождя.

У квітні 1917 р. на сторінках «Пролетария» з'явилося багато інших ленінських документів. Тільки у № 26 від 25 квітня було надруковано «Резолюцію про ставлення до Тимчасового уряду»² Петроградської загальноміської конференції РСДРП(б), що проходила з 14 по 22 квітня 1917 р., «Наші погляди» (відповідь на резолюцію виконавчої комісії Ради солдатських депутатів)³, «Резолюцію ЦК РСДРП(б) 20 квітня 1917 року про кризу в зв'язку з нотою Тимчасового уряду від 18 квітня 1917 р.»⁴, «Відозву до солдатів усіх воюючих країн», що закінчувалася полум'яним закликком: «Мир хатинам, війна палацам! Мир робітникам усіх країн!.. Хай живе соціалізм!»⁵ У цьому ж номері газети вміщено резолюцію Харківського комітету РСДРП(б) про ставлення до буржуазного Тимчасового уряду та привітання В. І. Леніну від учасників зборів більшовиків міського району Харкова. У № 27 від 26 квітня надруковано «Добросовісне оборонство показує себе»⁶, у № 28 від 27 квітня — «Одно з корінних питань» («Як міркують соціалісти, що перейшли на сторону буржуазії») ⁷ і «Резолюцію Центрального Комітету РСДРП(б), ухвалену 21 квітня 1917 р.»⁸; у № 29 від 28 квітня — «Резолюцію ЦК РСДРП(б), ухвалену вранці 22 квітня 1917 р.»⁹; у № 30 від 29 квітня — «Що розуміють під «ганьбою» капіталісти і що — пролетарі»¹⁰.

Все, про що писав і говорив В. І. Ленін, було близьке трудящим, торкалось їх корінних інтересів, відповідало на найпекучіші питання.

7 травня 1917 р. «Пролетарий» (№ 37) надрукував статтю В. І. Леніна «Солдати і земля», що закликала революційних солдатів взяти активну участь у створенні Рад селянських депутатів і в експропріації поміщицьких земель: «Треба, щоб усі землі по-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 82.

² Там же, стор. 123—124.

³ Там же, стор. 139—142.

⁴ Там же, стор. 151—152.

⁵ Там же, стор. 155.

⁶ Там же, стор. 171—173.

⁷ Там же, стор. 159—162.

⁸ Там же, стор. 168—170.

⁹ Там же, стор. 177—178.

¹⁰ Там же, стор. 185—186.

міщиків відійшли до народу. Треба, щоб усі землі в державі перейшли у власність всього народу. А розпоряджатися землею повинні місцеві Ради селянських і батрацьких депутатів... Солдати! Допоможіть об'єднанню та озброєнню всіх робітників і всіх селян! Солдати! Об'єднуйтеся самі, міцніше і тісніше зливайтесь з робітниками і селянами! Не давайте збройної сили відняти з ваших рук! Тоді і тільки тоді народ одержить всю землю, народ визволиться від кабали у поміщиків»¹.

Втягнення в революцію широких мас трудового селянства було одним з важливих завдань більшовицької партії. Ознайомлення з працями В. І. Леніна допомагало визволенню селянства з під впливу есерів і пробудженню в них соціалістичної свідомості. Вміщений у «Пролетарий» (№ 46) від 19 травня 1917 р. «Відкритий лист до делегатів Всеросійського з'їзду селянських депутатів»² В. І. Леніна відіграв величезну роль в боротьбі харківської організації РСДРП(б) за селянські маси. 30 травня газета (№ 54) опублікувала статтю вождя «Про «самочинне захоплення» землі»³, в якій він закликав відбирати у поміщиків землю революційним шляхом. 31 травня, 1 і 2 червня (№ 55, 56, 57) публікувалася промова, виголошена Леніним 22 травня 1917 р. на I Всеросійському з'їзді селянських депутатів. «Вся земля повинна бути власністю всього народу»⁴ — провідна думка промови. Вказівки вождя лягли в основу практичної діяльності Харківського комітету РСДРП(б). У «Пролетарий» частіше почали з'являтися повідомлення про те, як утворюються волосні Ради селянських депутатів, революційні земельні комітети, як селянство відбирає у поміщиків землю, хліб, ліси.

У № 39 «Пролетарий» від 10 травня 1917 р. було надруковано три праці В. І. Леніна — «Фінляндія і Росія»⁵, «Класове співробітництво з капіталом чи класова боротьба проти капіталу?»⁶, «Про тверду революційну владу»⁷, у № 42 (14 травня) — «Фактичне перемир'я»⁸, у № 52 (27 травня) — «Резолюцію про економічні заходи боротьби з розрухою»⁹, написану для конференції фабрично-заводських комітетів і прийняту нею 1 червня 1917 р.¹⁰

Твори В. І. Леніна, що опублікувала харківська більшовицька газета «Пролетарий», висвітлювали всі важливі події, розкривали їх суть, давали ясні, прямі відповіді на найважливіші питання. Газета несла в маси ленінську оцінку діяльності Тимчасового

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 24, стор. 109—110.

² Там же, стор. 329—333.

³ Там же, стор. 401—407.

⁴ Там же, стор. 438.

⁵ Там же, стор. 296—299.

⁶ Там же, стор. 317—319.

⁷ Там же, стор. 320—321.

⁸ Там же, стор. 334—336.

⁹ Там же, стор. 463—465.

¹⁰ Див. там же, стор. 497—499.

уряду, вказівки з питань війни і миру, з селянського питання та ін.

8 червня 1917 р. «Пролетарий» (№ 62) вмстив статтю В. І. Леніна «Знущення капіталістів з народу»¹. «Країна,— говорилося в ній,— напередодні загибелі, 10 капіталістів, членів Тимчас. уряду, потурають підприємцям, які грабують країну, грабують народ, збільшуючи і без того безмірні прибутки капіталу... Доки ж це триватиме? Невже треба, щоб катастрофа вже вибухнула повсюди, щоб люди почали сотнями й тисячами вмирати з голоду?» 11 червня з'явилася промова Леніна на I Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів «Проставлення до Тимчасового уряду»² («Пролетарий», № 65). Друкуючи цей історичний документ, редакція зробила таку примітку: «Через те, що промова тов. Леніна в усіх газетах вміщена у перекрученому вигляді, друкуємо її повністю». Дійсно, вона була надрукована повністю, за винятком першого абзаца з зауваженням Володимира Ілліча про те, що спиниться він лише на основних питаннях, висунутих доповідачем Виконавчого комітету та іншими ораторами. У промові дано яскраву характеристику буржуазного Тимчасового уряду, показано, що він є імперіалістичним, наскрізь проникнутим ідеями захисту експлуатарських класів. Гостро критикуючи угоди з дрібнобуржуазних партій — меншовиків та есерів, що зрадили інтереси робітничого класу і перейшли до табору буржуазії, автор закликав боротися за передачу всієї повноти влади революційним органам — Радам. Цей заклик В. І. Леніна та його заява про готовність більшовицької партії взяти на себе керівництво державою були із захопленням зустрінуті трудящими Харкова.

У червні «Пролетарий» надрукував ще цілий ряд праць В. І. Леніна. Так з'явилися «Запровадження соціалізму чи викриття казнокрадства?»³, «Чи є шлях до справедливого миру?»⁴, «Промова про війну» 9 червня 1917 р. на I Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів⁵. «Як же практично уявляємо ми собі вихід з цієї війни? — запитував вождь пролетарської революції і відразу ж давав відповідь.— Ми говоримо: вихід з цієї війни тільки в революції. Підтримуйте революцію пригноблених капіталістами класів, скидайте клас капіталістів у своїй країні і тим давайте приклад іншим країнам. Тільки в цьому соціалізм. Тільки в цьому боротьба з війною»⁶.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 497, 499.

² В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 3—14.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 50—51; «Пролетарий» (№ 66), 13 червня 1917 р.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 38—39; «Пролетарий» (№ 67), 14 червня 1917 р.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 15—27; «Пролетарий» (№ 69, 70), 16 і 17 червня 1917 р.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 23.

16 червня опубліковано статтю «Заплутані й залякані»¹, 17-го — «На переломі»², 20-го — «Зовнішня політика російської революції»³. Визначаючи зовнішню політику пролетарської держави, В. І. Ленін підкреслював: «В союзі з революціонерами передових країн і з усіма пригнобленими народами проти всяких і всіх імперіалістів — така зовнішня політика пролетаріату»⁴. 20 червня «Пролетарий» (№ 72) вмістив статтю «Україна»⁵, а 22 червня (№ 73) — «Україна і поразка правлячих партій Росії»⁶. Вождь революції твердо і послідовно відстоював право українського народу на самовизначення аж до державного відокремлення, закликав українських робітників і селян всебічно зміцнювати братерський союз і єдність з трудящими Росії. Він зазначав, що визначення більшовицькою партією прав націй на самовизначення аж до відокремлення «одно тільки й дає можливість агітувати за вільний союз українців і великоросів, за *добровільне* з'єднання в одну державу двох народів»⁷.

У червні були опубліковані ще й такі ленінські документи: «З якого класового джерела приходять і «прийдуть» Кавеньяки?»⁸, «Під суд Родзянка і Джунковського за покривання провокатора!»⁹, «Дивне перекручення цитат»¹⁰, «Революція, наступ і наша партія»¹¹, «Куди привели революцію есери і меншовики?»¹². «Меншовики і есери *повели маси* до підкорення політиці контрреволюційних буржуа», — заявив В. І. Ленін. Далі додав: «Не надовго. Маси навчаться власним досвідом. Сумний досвід нового (тепер розпочатого) етапу війни, нової, загостреної наступом, розрухи неминуче поведе до *політичного* краху партії есерів і меншовиків. Завдання пролетарської партії в першу чергу допомогти масам усвідомити і правильно врахувати цей досвід, правильно підготуватися до цього великого краху, який покаже масам їх справжнього вождя — організований міський пролетаріат»¹³. У статті «Криза насувається, розруха зростає»¹⁴ В. І. Ленін ще

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 52—53; «Пролетарий», № 69.

² В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 61—62; «Пролетарий», № 70.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 64—66; «Пролетарий», № 72.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 66.

⁵ Там же, стор. 70—71.

⁶ Там же, стор. 78—80.

⁷ Там же, стор. 70.

⁸ Там же, стор. 72—75, «Пролетарий» (№ 72), 20 червня 1917 р.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 81; «Пролетарий» (№ 73), 22 червня 1917 р.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 82; «Пролетарий» (№ 73), 22 червня 1917 р.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 91—92; «Пролетарий» (№ 76), 25 червня 1917 р.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 95—97; «Пролетарий» (№ 77), 27 червня 1917 р.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 96—97.

¹⁴ Там же, стор. 119—121; «Пролетарий» (№ 82), 4 липня 1917 р.

раз показав, до чого довела країну політика Тимчасового уряду та угодівських партій. Це ж питання він висвітлив у статті «Фрази і факти»¹, що була передрукована в «Пролетарии» (№ 83 від 5 липня 1917 р.). Ленін зокрема писав: «Капіталісти знущаються з робітників і з народу, продовжуючи політику локаутів прихованих і приховування скандальних прибутків, а Скобелевих, Церетелі, Чернових посилаючи для «заспокоювання» робітників фразами»².

У липневі дні, коли була розгромлена «Правда», коли буржуазія повела рішучий наступ на всі завоювання революції, публікація ленінських статей мала особливо велике значення.

11, 12 та 13 липня 1917 р. «Пролетарий» (№ 88, 89, 90) передрукував з брошури «Матеріали до перегляду партійної програми», що вийшла в червні 1917 р. в Петрограді, складений В. І. Леніним проект нової програми РСДРП(б)³. У липні газета вмістила «Лист до редакції «Новой жизни»⁴ і «Лист до редакції «Пролетарского дела»⁵. У них Ленін висловив гнівний протест проти цькування Тимчасовим урядом керівників більшовицької партії. Відкидаючи брехливі обвинувачення буржуазії, Ленін писав: «Відбувається вирішальна сутичка між революцією і контрреволюцією. Ми будемо, як і раніш, боротися на боці першої»⁶.

«Пролетарію» також належить велика заслуга у висвітленні діяльності В. І. Леніна. З розвитком революції ім'я її вождя ставало все популярнішим. Налякана бурхливим революційним рухом, буржуазія намагалася перешкодити зростанню авторитету Леніна, опорочити його ім'я. На протилежність буржуазній пропаганді більшовики Харкова через свою газету популяризували суть ленінського вчення, показували беззавітну відданість вождя справі трудящих. 7 червня 1917 р. «Пролетарий» опублікував статтю «Про т. Леніна», 22 червня — статтю під назвою «Чого хоче Ленін?» В них роз'яснювалось, що В. І. Ленін все своє життя присвятив революції, боровся проти війни, за те, щоб фабрики і заводи належали робітникам, а землі селянам, щоб влада в країні знаходилася в руках трудящих. Остання закінчувалася закликком: «Читайте, товариші, резолюції Всеросійської конференції РСДРП(б), читайте відкритий лист т. Леніна делегатам Всеросійського селянського з'їзду і ви будете знати, чого хоче Ленін і чого хочуть його друзі-більшовики».

Після липневих подій, коли буржуазія перейшла до відкри-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 114—116.

² Там же, стор. 116.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 420—432.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 157—158; «Пролетарий» (92), 15 липня 1917 р.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 159—160; «Пролетарий» (№ 97), 21 липня 1917 р.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 160.

того наступу проти більшовицької партії, в «Пролетарии» (№ 86 від 8 липня 1917 р.) була вміщена стаття «Ще раз про товариша Леніна». «Йти своїм шляхом крізь ряди лайок, наклепів, всієї низькості, на яку здатна буржуазія, може тільки людина, що готова пожертвувати всім в ім'я правого діла». 12 липня 1917 р. з'явилася стаття «Про справу Леніна». «Ми не маємо сумніву, що душа благородного борця за великі ідеї пролетаріату чиста, як кристал», — писали харківські більшовики.

Стаття В. І. Леніна «Три кризи»¹, в якій викладено суть політичних криз Тимчасового уряду 20—21 квітня, 10 та 18 червня і 3 та 4 липня, вміщена в «Пролетарии» від 29 липня 1917 р. (№ 104). Зазначаючи, що спільним у цих кризах було «невдоволення мас, що ллється через край, обурення їх проти буржуазії та її уряду», Ленін довів, що здійснити великі перетворення в державі «абсолютно неможливо без найрішучіших, найреволюційніших заходів проти буржуазії»².

У № 107 і 108 «Пролетария» (від 2 та 3 серпня 1917 р.) з газети «Рабочий и солдат» передрукована стаття В. І. Леніна «Відповідь»³, в якій він ще раз проаналізував липневі події. В статті підкреслювалось: «Мерзенні наклепи на політичних противників допоможуть пролетаріатові швидше зрозуміти, де контрреволюція, — і змести її в ім'я свободи, миру, хліба голодним, землі селянам»⁴, 4 серпня в № 109 була надрукована стаття «Початок бонапартизму»⁵.

10 серпня 1917 р. газ. «Пролетарий» (№ 114) опублікувала працю В. І. Леніна «До лозунгів»⁶, що була надрукована окремою брошурою у видавництві Кронштадтського комітету РСДРП(б). У цій праці автор зробив глибокий аналіз політичного становища в країні після липневих подій і намітив нові лозунги партії, блискуче довів, що буржуазна контрреволюція, тимчасово перемігши завдяки угодовству меншовиків і есерів, буде переможена тільки революційним пролетаріатом.

У праці «Про конституційні ілюзії»⁷, надрукованій «Пролетарием» 11 і 12 серпня 1917 р. (№ 115, 116), В. І. Ленін писав: «Починається нова смуга. Перемога контрреволюції викликає розчарування мас в партіях есерів і меншовиків і відкриває дорогу для їх переходу до політики підтримки революційного пролетаріату»⁸.

У вересні 1917 р. через брак коштів «Пролетарий» терпів неймовірні труднощі. Кінчався термін оренди друкарні. Проте,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 147—151.

² Там же, стор. 148, 150—151.

³ Там же, стор. 184—194.

⁴ Там же, стор. 194.

⁵ Там же, стор. 195—198.

⁶ Там же, стор. 161—167.

⁷ Там же, стор. 171—183.

⁸ Там же, стор. 183.

незважаючи на це, «Пролетарий» продовжував публікувати ленінські праці. 3 вересня була опублікована стаття «Політичний шантаж»¹, а 7 і 9 вересня — історична праця «Уроки революції»², в яких було яскраво охарактеризовано становище, що склалося в Росії після Лютневої революції. В. І. Ленін зазначив, що триваючи тільки тоді звільняться від поневолення, від залізних лещат голоду і війни, коли повністю усвідомлять зрадницьку роль угодських партій і рішуче порвуть з ними. «Революційні робітники, — писав Ленін, — якщо їх підтримають бідніші селяни, одні тільки спроможні зламати опір капіталістів, повести народ до завоювання землі без викупу, до повної свободи, до перемоги над голодом, до перемоги над війною, до справедливого і тривкого миру»³.

Останній номер «Пролетария» вийшов 21 вересня 1917 р., а 20 вересня в газеті ще була надрукована стаття В. І. Леніна «Як забезпечити успіх Установчих зборів (Про свободу друку)»⁴.

За час існування газети «Пролетарий» з 10 березня по 21 вересня 1917 р. вийшло 135 номерів її. Газета опублікувала 56 листів, промов, резолюцій і статей В. І. Леніна. Це був надзвичайно важливий в історії нашої країни період — перехід від буржуазно-демократичної революції до революції соціалістичної. Тому пропаганда ленінських ідей, розповсюдження творів вождя мали тоді винятково важливе значення.

Основні праці В. І. Леніна цього періоду друкувалися в «Правде», звідки потрапляли в місцеву пресу і таким чином пропагувалися серед широких народних мас. Орган харківських більшовиків «Пролетарий» високо тримав прапор більшовицької преси. Вона була джерелом для вивчення ленінських документів і відіграла величезну роль у згуртуванні революційних сил харківського пролетаріату.

Ф. О. Милославская

ПУБЛИКАЦИЯ ПРОИЗВЕДЕНИИ В. И. ЛЕНИНА
В ГАЗЕТЕ «ПРОЛЕТАРИЙ»

(Март — сентябрь 1917 г.)

Резюме

«Пролетарий» — одна из первых легальных большевистских газет. Она была стойкой последовательницей ленинской «Правды».

Период существования газеты — март—сентябрь 1917 г. — это период подготовки Великой Октябрьской социалистической революции. Вот почему

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 230—233; «Пролетарий», № 125.

² В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 199—213; «Пролетарий», № 127, 128.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 213.

⁴ Там же, стор. 337—341; «Пролетарий», № 134.

основной задачей «Пролетария» была пропаганда идей ленинизма, идей пролетарской революции. Приняв специальное решение о публикации статей и выступлений Владимира Ильича Ленина на страницах своего органа, Харьковский комитет РСДРП(б) твердо его придерживался. Все основные работы, статьи и речи Ленина того периода неизменно появлялись в «Пролетарии». Регулярно печатала газета также написанные Лениным и принятые ЦК и съездами партии решения и резолюции.

Каждая опубликованная работа В. И. Ленина давала гениальный анализ событий, происходивших в России, и намечала основные задачи партии и пролетариата в борьбе за победу социалистической революции. Периодическая большевистская печать в то время была важнейшим источником изучения работ В. И. Ленина.

В статье в хронологической последовательности сообщается о публикации статей, докладов и выступлений В. И. Ленина органом Харьковского комитета РСДРП(б) — газетой «Пролетарий».

А. В. Санцевич

В. І. ЛЕНІН ПРО ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила історію нового, вільного від експлуатації радянського суспільства. На чолі цього, ще небаченого людством процесу оновлення стояв гений революційної мислі та дії В. І. Ленін. Саме Володимиру Іллічу належать не лише перші документи-джерела нового ладу, а й вироблення методики створення джерел з історії радянського суспільства. Для джерелознавця-історика надзвичайно корисним є ознайомлення з тим, як він розв'язував це двоєдине завдання.

З перших днів існування Радянської влади почало з'являтися багато джерел, що проливали світло на тогочасні події. Це — газети, журнали, численні статистичні відомості, які збирала і використовувала у щоденній роботі молода Країна Рад. Поступово документи соціалістичної доби почали відкладатися в архівах.

За усім цим джерельним багатством уважно стежив В. І. Ленін, всіляко сприяв його збагаченню. У тяжких умовах громадянської війни, господарської розрухи він знаходив час і сили, щоб висловити свою думку про певні джерела, щоб налагодити їх зберігання.

В. І. Ленін дбав про створення бази історичних досліджень — радянських архівів. 26 квітня 1918 р. під його головуванням Раднарком заслухав і обговорив питання про організацію управління архівами та бібліотеками, а також про створення архіву і бібліотеки історії революційного руху в Росії¹. 1 червня 1918 р.

¹ Див. В. И. Л е н и н. Полн. собр. соч., т. 36, стор. 695—696.

за підписом великого вождя було опубліковано декрет Ради Народних Комісарів РСФРР «Про реорганізацію і централізацію архівної справи». Згідно з цим декретом створювався єдиний державний архівний фонд¹.

У березні 1919 р. Центральний Комітет Комуністичної партії поставив питання про збір матеріалів з історії революції — партійних видань, газет, протоколів різних зборів і засідань, резолюцій, постанов, відозв тощо². Під час громадянської війни В. І. Ленін доручив видатному марксисту В. В. Адоратському написати нарис з історії соціалістичної революції в нашій країні³. Великий вождь не обмежився лише постановкою завдання. Він турбувався про документальну базу дослідження, про збирання відповідних джерел. Серед них Володимир Ілліч згадував, зокрема, комплекти «Известий» і «Правды»⁴.

На пропозицію В. І. Леніна у серпні 1920 р. при Держвидаві було створено комісію з історії партії. Незабаром Володимир Ілліч поставив питання про збільшення складу та розширення завдань комісії, зокрема в плані вивчення історії Жовтневої революції і, взагалі, революційного руху в країні. 25 вересня 1920 р. В. І. Ленін підписав декрет Раднаркому «Про заснування комісії для збирання та вивчення матеріалів з історії Жовтневої революції та історії Комуністичної партії»⁵. З 1 грудня 1921 р. комісія перейшла у відання ЦК РКП(б). В історію Комісія увійшла під назвою істпарту. В національних республіках, великих містах та областях діяли місцеві бюро істпарту. Комісія і її місцеві органи виконали значну роботу, зокрема зібрали багато архівних і друкованих джерел з історії більшовицької партії, Великої Жовтневої соціалістичної революції, з історії перших років радянської доби. У своїй діяльності вони керувалися ленінськими вказівками про створення документальної бази історії Великого Жовтня та радянського суспільства. Великі зусилля істпарту доклали до виявлення та збирання спогадів активних учасників революційного руху.

В. І. Ленін надавав значення не лише створенню джерельної бази історичної науки, а й виданню радянських документів, щоб вони служили завданням соціалістичного будівництва, комуністичного виховання трудящих. Щодо цього характерним є такий факт. У 1920 р. за вказівкою Ілліча Наркомнац до наради працівників різних національностей РСФРР підготував збірник постанов Радянської влади з національного питання. Держвидав затримував вихід його у світ. У відповідь на прохання Наркомнацу

¹ Г. Д. Алексеева. В. И. Ленин и создание центров советской исторической науки (1918—1923 гг.). — «Вопросы истории», 1960, № 4, стор. 124.

² Див. там же, стор. 132.

³ Див. В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 51, стор. 175.

⁴ Див. В. И. Ленин. Твори, т. 35, стор. 379.

⁵ Г. Д. Алексеева. Назв. праця, стор. 132—133.

вплинути на видавництво 26 листопада 1920 р. В. І. Ленін дав вказівку неодмінно видати книгу у строк і повідомити про це негайно¹. У грудні збірник «Политика Советской власти по национальным делам за три года. 1917 — XI — 1920» вийшов з друку.

Великого значення як історичному джерелу В. І. Ленін надавав газетам. Він завжди уважно слідкував за повідомленнями преси різних ідейно-політичних напрямів. Це давало йому матеріал для блискучих оцінок окремих газет. Наприкінці 1917 р. в ряді своїх виступів Володимир Ілліч Ленін викривав контрреволюційну діяльність буржуазних та дрібнобуржуазних газет, зокрема «Русского слова» (формально безпартійна газета, але, перебуваючи на ліберальних позиціях, захищала інтереси російської буржуазії), «Дела народа» (орган партії есерів, закритий за виступи проти Радянської влади)². Він наполягав на розкритті зв'язків періодичних видань з капіталом, джерела їх фінансування і прибутків, складу їх жертвувачів тощо³.

В. І. Ленін рішуче виступав проти смакування в пресі дрібниць політики, особистих питань політичного керівництва, чим капіталісти всіх країн намагалися відвернути увагу народних мас від дійсно серйозних, корінних питань їх життя⁴.

З нових пожовтневих умов дійсності великий вождь виводив завдання радянської преси. Оскільки в Країні Рад трудівники є господарями своєї долі, одночасно — власниками і працівниками соціалістичної економіки. Володимир Ілліч вказував, що на перше місце преса повинна ставити практичні питання праці. Газети, журнали мають стати органами трудових колективів, бо «для Радянської влади саме організація праці в окремих найбільших підприємствах і в окремих сільських громадах є найголовніше, корінне і злободенне питання всього громадського життя»⁵. Ці ленінські слова й нині — непорушний закон радянської преси, яка посилену увагу приділяє питанням економічного життя, трудової звитяги. Журналісти прагнуть краще, яскравіше, доступніше подавати відповідний матеріал.

В. І. Ленін закликав дбати про те, щоб досвід нової організації виробництва в містах, на підприємствах, в сільських громадах через пресу ставав здобутком усіх трудящих⁶. Володимир Ілліч образно писав про важливу роль преси у подоланні недоліків. Вона повинна, зазначав він, викривати недоліки трудових буднів

¹ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 52, стор. 19.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 231, 248; Полн. собр. соч., т. 35, стор. 450, 453—454. Обидві газети були закриті в липні 1918 р. за контрреволюційну діяльність.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 245.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 173.

⁵ Там же, стор. 174.

⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 175.

кожного колективу, відкрито говорити про всі болячки нашого господарського життя і, таким чином, апелювати до громадської думки трудящих для вилікування цих болячок¹.

Володимир Ілліч закликав радянську пресу поширювати кращий виробничий досвід. Він писав: «Сила прикладу, яка не могла проявити себе в суспільстві капіталістичному, набуде величезного значення в суспільстві, яке скасувало приватну власність на землі і на фабрики,— не тільки тому, що тут будуть, може, наслідувати хороший приклад, але й тому, що кращий приклад організації виробництва супроводитиметься неминучим полегшенням праці і збільшенням суми споживання для тих, хто цю кращу організацію провів»². Ленінське передбачення збулося цілком у Країні Рад.

Виділяючи основне завдання преси в умовах Радянської влади — висвітлення передового виробничого досвіду, В. І. Ленін приділяв велику увагу також відображенню в ній політичного життя, культурного будівництва в країні. Особливо підкреслював він значення широкого охоплення пресою всієї багатоманітності життя, ретельного вивчення місцевого досвіду.

Великий вождь рішуче виступав за вивчення конкретної дійсності, засуджував запрудження преси великою кількістю «загальних розумувань». Він вказував на сильні тенденції «на місцях і згори», які перешкоджають правдивому висвітленню і правдивій оцінці місцевого досвіду. Володимир Ілліч відзначав серед ряду працівників боязнь «голої правди»³. Його вказівки стали дороговказом у роботі радянських журналістів, найпершою заповіддю яких є правдиве відображення дійсності.

В. І. Ленін всіляко підтримував паростки нового в роботі молоді радянської преси. Так, 12 квітня 1922 р. у листі до Н. Осинського він вітав опублікування ним у «Правде» статті «Нові дані з місцевого досвіду»⁴. Ілліч вимагав від журналістів, щоб вони якомога більше давали деталей, дрібниць, практики, ділового досвіду, заглиблювались у справжнє життя, і повітове, і волосне, і сільське. Особливої уваги, на його думку, заслуговували, хай ще невеликий, передовий досвід та перші успіхи, незважаючи на безодню злиднів і розорення. Володимир Ілліч радив популяризувати і рекламувати з усіх сил будь-якого видатного місцевого працівника, водночас не боятися викривати помилки і невміння⁵. Він підкреслював, що чим більше поглиблюватись будемо в живу практику, тим успішніше піде поліпшення і радянської преси й усього нашого будівництва⁶.

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 174.

² Там же, стор. 176.

³ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 54, стор. 237.

⁴ Див. там же, стор. 236.

⁵ Див. там же, стор. 237.

⁶ Див. там же.

Радянська дійсність цілком підтвердила ленінські положення. Нині в центрі уваги нашої преси є передовий досвід будівництва нового життя. Зараз журналістам писати значно легше, ніж сучасникам Ілліча, бо маємо величезні досягнення в усіх галузях життя, відійшли в минуле злидні та розорення.

В. І. Ленін надавав великого значення загальному ідейному комуністичному спрямуванню преси, особистій участі в ній видатних діячів Комуністичної партії. Ще 25 березня 1917 р. він писав В. О. Карпінському: «В *«Правду»*, мабуть, **потрібні** статті. Я, принаймні, пишу і всім друзям раджу писати»¹.

Володимир Ілліч особливо підкреслював необхідність друкувати в пресі повідомлення не лише журналістів-професіоналів, а й величезної маси робітничо-селянських кореспондентів, які представляли загальнонародний інтерес до справ соціалістичної держави. Переглядаючи листи до газети *«Беднога»*, згадував її редактор В. О. Карпінський, В. І. Ленін зауважив, що це — справжні людські документи, і додав: «Адже цього я не почую в жодній доповіді!»². Отже, тут заперічуємо чітке ленінське ставлення до двох основних груп матеріалів преси: по-перше, статей та повідомлень журналістів-професіоналів, які були покликані відображати дійсність, по-друге, кореспонденцій представників широких народних мас, які виступали літописцями свого власного життя. Обидві групи авторів створили важливі джерела з історії радянського суспільства. Завдання їх були в основному спільними — правдиво відображати життя.

Для історичних досліджень важливим джерелом є узагальнюючі цифрові дані з різних галузей суспільного життя. Багато їх дає статистика. В. І. Ленін неодноразово підкреслював велике значення статистичних відомостей для вивчення історичної дійсності. Він відзначав класовий характер статистики: вона, як і інші наукові дисципліни, ставить проблеми і розв'язує їх в інтересах певних класів³. Радянська статистика з перших кроків свого існування представляла інтереси робітничого класу, а також усіх трудящих. Це обумовлювало об'єктивне відображення життя у відповідних документах.

Уже в перші місяці Радянської влади В. І. Ленін звертав увагу на питання організації нової системи статистичного обліку. Про це, зокрема, свідчить те, що ще в березні 1918 р. він вимагав звіту Ради Народних Комісарів про матеріали сільськогосподарського і міського перепису 1917 р.⁴ Надзвичайно частими були листування та особисті зустрічі Володимира Ілліча з першим керуючим Центральним статистичним управлінням РСФРР П. І. Поповим. Голова першого Радянського уряду приділяв чи-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 245.

² Спогади про Володимира Ілліча Леніна, ч. II. К., 1958, стор. 691.

³ Там же, стор. 296—297.

⁴ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 50, стор. 51—52.

мало уваги поширенню досвіду статистиків РСФРР серед братніх радянських республік. Так, на прохання харківських статистиків допомогти організувати статистику Радянської України за зразком Російської федерації В. І. Ленін 18 лютого 1919 р. надіслав телеграму Голові Раднаркому УСРР, в якій дав згоду послати П. І. Попова для обміну досвідом¹.

З наближенням до кінця громадянської війни В. І. Ленін ставив питання про проведення перепису населення з метою з'ясування його кількості, виявлення робочого складу громадян і наявності економічних сил країни. У травні 1920 р. Володимир Ілліч разом з П. І. Поповим надіслав губвиконкомам і губревкомам телеграму про сприяння демографічному, професійному і сільськогосподарському переписам, які мали розпочатися в серпні того року². Ленін надзвичайно турбувався про успішне проведення переписів 1920 р., незважаючи на громадянську війну та розруху. Це значною мірою стосувалося Радянської України, яка зазнавала сильних ударів ворожих сил — внутрішньої контрреволюції та польських панів. 27 липня і 13 вересня Ленін спеціально надіслав до Раднаркому УСРР телеграми про неухильне проведення переписів. Він пропонував звернутись до всіх установ України, щоб проведення перепису в РСФРР і в УСРР проходило у цілком однакових умовах³.

Ленін дбав про видання результатів перепису 1920 р. в країні у порівнянні з даними переписів царської Росії у бюлетені ЦСУ або окремим відбитком. Він пропонував до демографічних даних додати відомості про площу і кількість губерній та повітів⁴. Про справедливий і строгий підхід В. І. Леніна до національного питання свідчить те, що він наполягав виділити із списку губерній і подати окремо автономні області та республіки⁵. Ця ленінська вказівка уже стала традицією радянських статистичних видань.

Велике наукове значення має ленінське положення про наведення певних статистичних відомостей за різні роки для тієї ж самої території. Ленін пропонував перевірити, чи взяті за 1897 і 1914 роки ті ж території, що й за 1920 р. (наприклад, Башкирська республіка)⁶. Це положення, на жаль, іноді й досі порушують окремі історики, порівнюючи дані про населення на території сучасних областей з даними колишніх губерній і т. д.

В. І. Ленін пропонував також показати площу і населення держав, що раніше входили до колишньої Російської імперії, а потім відокремились від РСФРР⁷.

¹ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 50, стор. 258.

² Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 51, стор. 339.

³ Див. т а м же, стор. 346, 352.

⁴ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 53, стор. 241.

⁵ Див. т а м же, стор. 276.

⁶ Див. т а м же.

⁷ Див. т а м же, стор. 277.

Надзвичайно цінними є вказівки В. І. Леніна про класифікацію, рубрикацію статистичних матеріалів. Для кращої організації праці радянських службовців Москви в 1920 р. ЦСУ збирало дані про цих працівників. У жовтні 1920 р. керуючий ЦСУ П. І. Попов звернувся до В. І. Леніна з проханням повідомити, яку саме інформацію бажано мати. Володимир Ілліч відповів, що слід визначити загальну кількість службовців, їх розподіл по наркоматах і відділах, а також встановити їх якісний склад: скільки з них спеціалістів молодшого обслуговуючого персоналу, канцеляристів і т. д.¹ Як бачимо, Ленін виступав за збирання докладних статистичних відомостей про певні соціальні категорії населення. Тому дивно, що тепер ЦСУ здебільшого не розділяє навіть такі великі провідні соціальні групи, як робітників і службовців, подаючи відомості про них нерідко лише разом.

Однак Володимир Ілліч рішуче виступав проти переобтяження програми перепису зайвою деталізацією. Так, на початку 1922 р. проводився Всеросійський перепис членів партії. Анкета складалася з 59 запитань з підрахунками. З приводу цього Ленін писав В. М. Молотову, що, заповнивши анкету перепису партії, він прийшов до твердого переконання, що справа статистики в ЦК нікуди не годиться². Він пропонував звести розробку перепису до мінімуму.

В. І. Ленін надавав великого значення використанню широкого кола джерел для ознайомлення з історичною дійсністю. Так, він зобов'язував помічника керуючого справами Раднаркому і Ради праці та оборони В. А. Смольнинова слідувати за економічним життям країни через газети, звіти і спеціальні видання економічних і статистичних органів³. Як бачимо, Ілліч на першому місці поставив таке багате джерело інформації як газети.

Цінними є ленінські думки про порядок і послідовність використання джерел для з'ясування певних питань суспільного життя. Вождь вважав за потрібне спочатку ознайомитися з опублікованими матеріалами, а потім звертатись до ненадрукованих. Так, пропонуючи Наркомосу надіслати йому діючі закони, резолюції, інструкції про різні школи та учбові заклади, він зазначив, що лише за браком друкованих матеріалів слід прислати *ненадруковані дані* з вказаних питань⁴. Молоді науковці часто поступають інакше: спочатку захоплюються збиранням ненадрукованих архівних матеріалів, а потім вдаються до опублікованих і в поспіху недостатньо їх використовують або й зовсім не звертають на них уваги. Тому їм не вдається відтворити повної картини того чи іншого відтинку історичного процесу.

¹ Див. В. І. Ленин. Полн. собр. соч., т. 51, стор. 322.

² Див. В. І. Ленин. Полн. собр. соч., т. 44, стор. 392, 509—514.

³ Див. В. І. Ленин. Полн. собр. соч. т. 52, стор. 199.

⁴ Див. там же, стор. 57—59.

Для ряду праць українських радянських істориків характерним є зловживання цифровими даними, які іноді заповнюють сторінку за сторінкою. Високо оцінюючи статистичні відомості, Володимир Ілліч рішуче виступив проти зливи «сирих цифр», що не дають чіткої картини відповідного явища. 26 травня 1921 р. Ленін писав члену продовольчого відділу Московської міськради А. Б. Халатову про те, що той надіслав йому купу цифр, купу неперевареної сировини про продовольче становище в столиці. Ілліч закликав наводити поменше цифр, але *більш до діла*¹. Поряд з цифровими даними він пропонував використовувати засоби унаочнення статистичного матеріалу, зокрема графіки².

Отже, в теоретичній ленінській спадщині є система положень про відомості статистики, як історичне джерело. Слід також мати на увазі, що Ленін надавав великого значення практичному використанню статистичних матеріалів у ході соціалістичного будівництва³. Правдиво відображаючи певні сторони життя радянського суспільства, вірно служачи йому, ці матеріали мають велике значення для дослідження історичного процесу.

Надзвичайно цінні вказівки залишив В. І. Ленін про конкретне збирання історичних джерел, наукової інформації. В цьому плані великий інтерес становлять його пропозиції щодо створення в Німеччині бюро для збирання відомостей про міжнародний робітничий рух. Ленін пропонував, щоб бюро систематично слідкувало за всією міжнародною літературою з цієї проблеми, складало списки відповідних цінних книг і статей, радив коротко анотувати найважливіші праці, щоб одразу бачити, чого шукати або що дано у відповідній книзі чи статті⁴. Бюро повинно було б давати зведення головних відомостей з газет, підбирати вирізки з них. Роботу бюро В. І. Ленін називав науковою⁵. З точки зору організації такої роботи цікавими є пропозиції щодо персонального складу бюро. Володимир Ілліч пропонував, щоб воно мало керівника, двох його помічників та двох-трьох друкарок⁶. Таким чином, питома вага безпосереднього допоміжного персоналу — друкарок становила приблизно половину складу бюро. Таке співвідношення наукового і допоміжного персоналу, напевно, є оптимальним. На жаль, нині в історичних науково-дослідних установах частина допоміжного персоналу незначна, а тому, як не прикро, висококваліфіковані науковці змушені виконувати багато допоміжної роботи.

Володимир Ілліч надавав величезного значення якісній стороні використовуваних істориком джерел. 1 вересня 1921 р. в листі

¹ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 52, стор. 213—214.

² Див. т а м ж е, стор. 214.

³ Див. т а м ж е, стор. 215.

⁴ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 53, стор. 117—118.

⁵ Див. т а м ж е, стор. 117.

⁶ Див. т а м ж е, стор. 116.

до Є. С. Варги він зазначив, що нам потрібна повна і правдива інформація, а правда не повинна залежати від того, кому вона повинна служити¹. Щоб добути доброякісну інформацію, треба організувати якомога повний і точний підбір фактів, що можливе при справді науковому використанні всієї сукупності історичних джерел.

Отже, ленінська теоретична спадщина містить багато цінних положень про історичні джерела з історії радянського суспільства та їх використання в інтересах соціалістичного будівництва.

Будучи засновником Країни Рад, керманичем Комуністичної партії, В. І. Ленін зробив величезний вклад у розвиток нашої Вітчизни. Він доклав багато зусиль до визначення джерел з історії нової ери людського суспільства і організації їх збирання. Йому належить ініціатива створення єдиного державного архівного фонду країни. Володимир Ілліч започаткував збирання та дослідження матеріалів з історії Великого Жовтня і партії більшовиків, особисто стежив за публікацією історичних документів.

Великого значення, як історичному джерелу, В. І. Ленін надавав періодичній пресі, особливо газетам. Він чітко сформулював завдання преси в галузі соціалістичного будівництва, особливо підкреслював її роль у розгортанні творчої активності трудящих, у поширенні передового досвіду. Серед матеріалів преси Володимир Ілліч виділяв повідомлення робітничо-селянських кореспондентів як безпосередній правдивий голос трудящих мас.

Багато уваги В. І. Ленін приділяв становленню і розвитку радянської статистики, яка є важливим узагальнюючим джерелом про кількісні і якісні зміни в суспільстві. Він активно допомагав у налагодженні статистики в УРСР. Відзначаючи цінність статистичних відомостей, Ілліч водночас рішуче виступав проти зловживання цифрами, учив бачити за ними реальну дійсність. В організації соціалістичного будівництва значну роль відіграють різноманітні переписи. Володимир Ілліч не лише користувався їх наслідками, а й безпосередньо розробляв питання, які мали висвітлюватись під час переписів.

В. І. Ленін залишив нам цінні вказівки про відбір і анування наукової інформації, а саме: про систематичність, повноту, об'єктивність зібраних джерел та літератури.

Ленінські думки про джерела з історії радянського суспільства є важливим дороговказом для всіх дослідників-істориків, які б періоди і яку б тематику вони не вивчали. Ленінська методологія та методика наукового дослідження — гарантія дальших творчих успіхів радянських істориків.

¹ Див. В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 54, стор. 446.

В. И. ЛЕНИН ОБ ИСТОЧНИКАХ ПО ИСТОРИИ СОВЕТСКОГО
ОБЩЕСТВА

Резюме

В статье изложены ценные ленинские высказывания об источниках по истории советского общества. В. И. Ленин был не только автором важнейших исторических документов молодой Страны Советов. Он разработал методiku создания источников советской эпохи. Первый глава Советского правительства был инициатором и вдохновителем организации единого государственного архивного фонда.

В. И. Ленин придавал большое значение периодической печати, как историческому источнику, особенно самому оперативному ее виду — газетам. Он четко сформулировал задачи печати в социалистическом обществе, настоятельно подчеркивая ее роль в развертывании творческой активности трудящихся. В ее материалах Владимир Ильич выделял сообщения рабоче-крестьянских корреспондентов — непосредственный правдивый голос трудящихся масс.

Много внимания В. И. Ленин уделял становлению и развитию Советской статистики, являющейся важнейшим обобщающим источником о количественных и качественных изменениях в обществе. Владимир Ильич не только широко пользовался статистическими материалами, но и сам непосредственно разрабатывал вопросники для статистиков, тем самым вооружая их научным методом работы. Ленин много помогал в налаживании статистики на Украине. Отмечая значение статистических сведений, он решительно выступал против злоупотребления цифрами, учил видеть за ними реальную действительность.

В. И. Ленин оставил нам ценные советы о подборе и аннотировании научной информации, а именно: о систематичности, полноте, четкости, объективности собранных источников и литературы.

Ленинские положения об источниках по истории советского общества являются важным путеводителем для всех историков-исследователей.

Б. С. Ватуля

В. І. ЛЕНІН ПРО ВИДАННЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

У постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна» підкреслюється, що ленінізм — це марксизм нової історичної епохи, епохи імперіалізму і пролетарських революцій, переходу людства від капіталізму до соціалізму і будівництва комуністичного суспільства. Ленінізм — вічно живе джерело революційної думки і революційної дії. У працях Володимира Ілліча дістали дальше збагачення і кон-

кретизацію всі складові частини марксизму — філософія, політична економія, науковий комунізм¹.

Неоціненний внесок Леніна в розвиток історичної науки і допоміжних історичних дисциплін. Зокрема мають принципове значення лєнінські теоретичні і методологічні узагальнення з питань публікації історичних джерел.

Програмним документом з питань видання історичних джерел є лєнінський декрет від 1 червня 1918 р. про реорганізацію і централізацію архівної справи, який уперше в світі революційно вирішив питання про централізацію в руках держави документальних матеріалів державних установ, заклав основи організації архівної справи в радянській країні.

Вивчаючи історію соціально-економічних формацій, В. І. Ленін завжди керувався вказівкою Ф. Енгельса про те, що всю історію треба почати вивчати заново². Він наголошував, що тільки марксизм вказав правильний шлях до наукового вивчення історії як єдиного і закономірного процесу, в якому основна роль належить народним масам.

В. І. Ленін розробив питання про застосування діалектики до пізнання історичного розвитку. В статті «Карл Маркс» він писав, що «домарксівська «соціологія» і історіографія в *кращому* разі давали нагромадження сирових фактів, уривково набраних, і зображення окремих сторін історичного процесу. Марксизм указав шлях до всеосяжного, всебічного вивчення процесу виникнення, розвитку і занепаду суспільно-економічних формацій...»³.

Виходячи з цих теоретичних засад пізнання історичного процесу, Ленін приділяв величезну увагу справі концентрації документів у партійних і державних архівах і їх видання. Ще в 1903 р., будучи в Женеві, він поставив завдання створити архів та бібліотеку при ЦК РСДРП⁴.

Для того, щоб розкрити контрреволюційну діяльність Тимчасового уряду і цим показати народу розбійницькі цілі царської монархії і усіх без винятку буржуазних урядів, Ленін вимагав опублікування таємних договорів. У виступі на 1-му Всеросійському з'їзді Рад, що відкрився 16 червня в Петрограді, Володимир Ілліч звернувся з вимогою опублікувати негайно ці договори, а на 2-му Всеросійському з'їзді Рад 8 листопада 1917 р. у своїй доповіді про мир він повідомив, що Радянський уряд приступає негайно до повного опублікування таємних угод, стверджених

¹ Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС. К., 1968, стр. 4.

² Див. К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 28, стор. 233.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 38.

⁴ В. Бонч-Бруевич. За создание Центрального литературного музея в Москве.— «Литературное наследство», 1932, № 3.

чи укладених урядом поміщиків і капіталістів з лютого до 7 листопада (25 жовтня) 1917 р.¹

Виконуючи ці ленінські вказівки, уже в 1917—1918 рр. народний комісаріат закордонних справ за редакцією першого радянського археографа Миколи Григоровича Маркіна видав сім випусків «Збірника секретних документів із архіву міністерства закордонних справ». Ці публікації історичних джерел перед усім світом розкрили розбійницькі агресивні плани російського царизму. Високо оцінивши ці публікації, В. І. Ленін у грудні 1917 р. підкреслив, що вже опубліковано і надалі будуть публікуватися таємні договори. Виданням згаданих договорів Радянський уряд «...показав, що правителі всіх країн — розбійники. Це є пропаганда не словом, а ділом»². На велике значення цих публікацій Ленін указував у заключному слові до доповіді про поточний момент 28 червня 1918 р. на IV конференції професійних спілок. «Таємні договори були опубліковані,— говорив він,— і викриті перед усім світом... це — акт соціалістичного уряду, який є справжнім революційним актом»³.

Надаючи величезного значення використанню історичних фактів з джерел, Ленін вимагав критичного ставлення до них. Він радив глибоко аналізувати факти і подавати їх у взаємозв'язку і залежності. «В галузі явищ суспільних немає прийому більш поширеного і більш неспроможного, як вихоплювання *окремих* фактів, гра в приклади. Добрати приклади взагалі — річ зовсім не важка, але й значення це не має ніякого, або чисто негативне, бо вся справа в історичній конкретній обстановці окремих випадків. Факти,— писав Володимир Ілліч,— коли взяти їх в їх *цілому*, в їх *зв'язку*, не тільки «уперга», але й безумовно доказова річ. Фактики, коли вони беруться поза цілим, поза зв'язком, коли вони уривчасті і довільні, є саме тільки іграшкою або чимсь ще гіршим»⁴.

Ленін рекомендував використовувати важливі документи, повноцінні історичні факти, а не цитати чи уривки з документів. Ці документи повинні бути зв'язані між собою. 30 листопада 1916 р. у листі до Інесси Арманд він писав: «Весь дух марксизму, вся його система вимагає, щоб кожне положення розглядати тільки (а) історично; (б) тільки в зв'язку з іншими; (γ) тільки в зв'язку з конкретним досвідом історії»⁵.

Витяги з документів не роз'яснюють, а заплутують справу. В «Листі до товаришів» Ленін підкреслював: «Марксизм є надзвичайно глибоке і різнобічне вчення. Тому недивно, що *обривки* цитат з Маркса,— особливо коли наводити цитати *недоречно*,—

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 219.

² Там же, стор. 306.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 432.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 252.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 200.

можна зустріти завжди серед «доводів» тих, хто рве з марксизмом»¹. «Марксизм стоїть на ґрунті фактів, а не можливостей. Марксист повинен в посилки своєї політики ставити *тільки* точно і безспірно доведені *факти*»², — читаємо в листі В. І. Леніна за листопад 1916 р. до Н. Д. Кікнадзе.

Великого значення вождь пролетаріату надавав передачі тексту історичного документа, в якому відображена та чи інша історична подія, факт. Він критично ставився до своїх праць, детально перевіряв дані, факти і цінив думки та зауваження товаришів. У спогадах про Леніна Г. М. Кржижановський писав, що для написання фундаментальної праці «Розвиток капіталізму в Росії» він затратив титанічний труд, переробляючи і перевіряючи фоліанти земської статистики³.

Суворо засуджував Ленін будь-яке перекручення текстів історичних документів. Не допускав він змін і в своїх працях, що стали історичними документами. У передмові до брошури «Лист до товариша про наші організаційні завдання» він зазначав: «Після того, як мої опоненти висловлювали не раз бажання користуватися цим листом як документом, я б вважав з свого боку внесення яких-небудь змін при передруку просто навіть ...як би це м'якше висловитись?.. незручним»⁴. Водночас Ленін застерігав від некритичного ставлення до джерел, особливо тих, що виходили з ворожого табору. З приводу висвітлення документами царських установ страйку на Обухівському заводі 7 травня 1901 р. В. І. Ленін писав у статті «Нове побоїще»: «Тут же розглянемо поліцейське повідомлення про побоїще 7-го травня. Останнім часом ми вже трохи приучені до урядових (тобто поліцейських) повідомлень про страйки, демонстрації, сутички з військами; ми маємо вже тепер чималий матеріал, щоб судити, наскільки достовірні такі повідомлення, ми можемо іноді по диму поліцейської брехні здогадуватися про вогонь народного обурення»⁵.

Великого значення Ленін надавав публікації протоколів партійних з'їздів. Надзвичайно високу оцінку цих документів знаходимо в його праці «Крок вперед, два кроки назад». «Протоколи партійного з'їзду дають єдину в своєму роді, незамінну по точності, повноті, всебічності, багатству і аутентичності, картину дійсного стану справ у нашій партії, картину поглядів, настроїв і планів, намальовану самими учасниками руху, картину існуючих політичних відтінків всередині партії, що показує їх порівняну силу, їх взаємовідношення і їх боротьбу»⁶.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 178—179.

² В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 193.

³ Г. Кржижановський. Великий Ленін, стор. 50—51.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 107.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 15.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 181.

Одним із важливіших історичних джерел Ленін вважав листи і вимагав добросовісного їх видання¹.

Згідно з цими настановами Леніна були видані радянськими археографами протоколи партз'їздів («Протоколы третьего съезда РСДРП» (М., 1937), «Четвертый (объединительный) съезд РСДРП» (М., 1934), «Второй съезд РСДРП» (М., 1932), «Пятый съезд РСДРП» (М., 1935) та ін.

Видання законодавчих актів, зокрема декретів Радянської влади, як важливих джерел вивчення історії Радянської держави, було в центрі уваги Леніна. «Декрети, це — інструкції, що кличуть до масового практичного діла. Ось що важливо. Хай у цих декретах багато що непридатне, багато такого, що в життя не пройде. Але в них є матеріал для практичного діла, і завдання декрету полягає в тому, щоб навчити практичних кроків ті сотні, тисячі і мільйони людей, які прислухаються до голосу Радянської влади»². Ленін вимагав, щоб декрети видавались в доступній для народних мас формі, з популярними передмовами³.

Поганих редакторів і видавців збірників історичних джерел та інших праць Ленін піддавав гострій критиці. У листі від 22 квітня 1921 р. до редакції газети «Звезда» про повноцінні видання та їх редагування Ленін писав: «Дуже раджу ще передрукувати із «Звезды» № 34 (17. XII. 11) статтю Фрея: «Роль робітничих виборщиків у виборчій кампанії»... Не гоніться дуже вже за скороченням розміру. Краще видати повну велику річ, яка принесе користь, толком керуючи виборами. Не гоніться за дешевиною і короткістю — краще видати солідну річ»⁴. Ленін не підписав до друку погано підготовлений збірник документів по залізничному тарифу⁵.

У листі від 11 грудня 1920 р. до Держвидаву Ленін дає такі вказівки щодо поліпшення видавничої справи: «Прошу повідомити мене, 1) чи встановлено в Держвидаві взагалі такий порядок, щоб при виданні кожної без винятку книги і брошури на письмі фіксувалися: а) підпис члена редакції Держвидавду, відповідального за редакторський перегляд даної речі; б) підпис редактора тексту; а) підпис відповідального коректора чи видавця чи випускового. 2) Якщо ні, які заперечення проти такого порядку? Які теперішні засоби контролю?»⁶.

Ленін не терпів зневажливого ставлення до видання історичних документів. 15 квітня 1922 р. у листі до Сталіна він писав: «Тільки що одержав книгу: «Матеріали з історії франко-росій-

¹ «Пролетарская революция», 1924, № 3(26), стор. 105.

² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 179.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 263.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 12.

⁵ Див. «Ленинский сборник» XXIII, стор. 171.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 398.

ських відносин за 1910—1914 рр.». Томище на 733 сторінки виданий з тією безсоромною справді радянською неохайністю, за яку треба садити в тюрму. Немає ціни. Немає підпису відповідальної особи або осіб. Немає покажчика!! Звичайний *перелік* імен, складений *неохайно*. І т. д. Пропоную: 1) зобов'язати Ганецького і Карахана знайти в 2-денний строк всіх відповідальних за видання осіб; 2) їх же — затримати продаж книги; 3) — підготувати листок для вклейки з вказівкою на те, чого невістачає; 4) — підготувати покажчик тлумачний; одним словом, на четвер подати в ЦК *коротку* доповідь про всі неподобства — дефекти видання і про способи виправлення»¹.

Цікаві зауваження про видання своєї брошури висловив Ленін у листі до М. М. Покровського від 21 грудня 1916 р. Він писав: «Я, звичайно, змушений підкоритися видавцеві, але нехай видавець не боїться сказати, чого він хоче і чого він не хоче; нехай видавець відповідає за скорочення, а не я»².

Ленін суворо засуджував видавців, які допускали помилки у своїх виданнях. У листі до М. А. Савельєва від 22 лютого 1913 р. він писав: «Друкарських помилок страшенно багато в № 1 «Просвещения»... Бачу друкарську помилку в «Просвещении» № 1 (стор. 26). Треба виправити друком обов'язково. Додаю поправку»³.

Серйозно ставився Ленін і до зовнішнього оформлення книжок, збірників документів, брошур. Археографи повинні завжди пам'ятати критичні зауваження, висловлені в листі до В. В. Воронського 24 жовтня 1919 р. з приводу недбало підготовленої брошури про III Інтернаціонал. Він з обуренням писав: «...Оголошую сувору догану за подібне видання і вимагаю, щоб усі члени колегії Державного видавництва прочитали цей мій лист і виробили серйозні заходи гарантії, щоб таке неподобство не могло повторятися. Брошура видана дуже погано. Це якесь мазня. Нема оглаву. Якийсь ідіот або нехлюй, очевидно, безграмотний, зібрав, наче під п'яну руч, всі «матеріали», статейки, промови і в безладді надрукував. Ні передмови, ні протоколів, ні точного тексту рішень, ні виділення рішень від промов, статей, заміток, нічого-сінько! Нечувана ганьба! Велика історична подія зганьблена подібною брошурою»⁴.

В. І. Ленін залишив нам класичні зразки глибоко наукових і гостро політичних передмов до публікації історичних джерел та інших видань. Завдання радянських археографів — вивчати ці зразки і використовувати в своїй практичній роботі.

Ленінські передмови — зразок аналізу документів, критичної оцінки їх, характеристики походження, класового спрямування і

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 297.

² В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 210.

³ Там же, стор. 55.

⁴ Там же, стор. 363—364.

вірогідності документів. Вони допомагають розкрити тему, показують, що нового і цінного вносять документи у висвітлення теми. Ленінські передмови завжди дають уяву читачеві про зміст і призначення твору, історію його виникнення.

Ленінська передмова до брошури «Травневі дні у Харкові»¹ дає політичну оцінку першотравневої маївки 1900 р. у Харкові і ставить завдання перед революційними організаціями Росії поширити досвід харківських робітників. Ця передмова показує, як Ленін високо цинив творчість соціал-демократичних організацій з усіх питань політичної та економічної боротьби робітничого класу Росії.

Передмова до брошури «Документи «об'єднаної» з'їзду»² — приклад радянським археографам того, як можна коротко і доступно дати політичну оцінку опублікованим документам. У ній яскраво змальовуються причини боротьби політичних течій. Тут підкреслюється, що будуть видані всі подані заяви і документи з вказівкою, як саме висловлювались промовці різних організацій, що були присутні на з'їзді, тобто буде дано об'єктивний аналіз подій на з'їзді.

Передмова до брошури «Доповідна записка директора Департаменту поліції Лопухіна»³ дає нищівну критику цього документа. Вона показує нікчемність царської поліції, розкриває з допомогою їдкою сарказму політику російського самодержавства.

Яскраву марксистську характеристику революційного робітничого руху Росії за періоди 1884—1894, 1894—1898, 1897—1898 років Ленін дав у передмові до другого видання брошури «Завдання російських соціал-демократів»⁴. Коротко, але чітко і недвозначно говорить в передмові до брошури «Лист до товариша про наші організаційні завдання»⁵ про організаційні завдання іскрівців. Тут Ленін наполягає на публікації історичних джерел, які б показали справжнє обличчя меншовиків. Характеристика внутріпартійної боротьби за створення і зміцнення більшовицької партії на другому і третьому з'їздах РСДРП подана в передмові Леніна до брошури Н. Шахова «Боротьба за з'їзд»⁶. Оцінюючи подані в брошурі документи, Ленін охарактеризував і методи їх публікацій. Він підкреслив, що Шахов поставив мету подати найповніше зібрання документів, що характеризують ставлення різних організацій нашої партії до сучасної партійної кризи. «Документи ці подаються почасти з тексту, — писав В. І. Ленін, — надрукованого вже в «Искре», почасти прямо з рукописів, і читач не повинен забувати, що, в силу самих умов доставки, в

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 325—331.

² В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 268—270.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 172—175.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 178—182.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 107—108.

⁶ Там же, стор. 437.

цих рукописах не могли не трапитись іноді помилки і пропуски... Наша робота обмежилась приведенням документів у хронологічний (по можливості) порядок і доданням найкоротших пояснень для вказання зв'язку між документами. Коментарії ми полишаємо дальшій літературі. Голі фактичні дані про боротьбу за з'їзд говорять самі за себе, і вивчення їх допоможе всім і кожному виробити собі самостійне судження про нашу внутріпартійну боротьбу»¹.

У грудні 1906 р. Ленін написав передмову до російського перекладу брошури: «В. Лібкнехт. Ніяких компромісів, ніяких виборчих угод!»², в якій дав робітникам і соціал-демократам Росії поради критично вивчати настанови В. Лібкнехта відносно різних компромісів.

Цінний матеріал для вивчення історії першої російської революції 1905—1907 рр., характеристику опортунізму Плеханова і критику його Каутським читач знайде в передмові В. І. Леніна до російського перекладу брошури: «К. Каутський. Рушійні сили і перспективи російської революції»³.

У передмові до російського перекладу листів К. Маркса до Л. Кугельмана⁴ Ленін звернув увагу на теоретичний і політичний матеріал у листах К. Маркса. Ці листи дають багато вказівок на безпосередні завдання соціалістів. Далі Ленін наголошує на особливо важливих у теоретичному відношенні місцях з листування Маркса і докладніше спиняється на його революційній політиці як представника пролетаріату.

Ленінська передмова до російського перекладу книги: «Листи Й. В. Беккера, Й. Діцгена, Ф. Енгельса, К. Маркса та ін. до Ф. А. Зорге та ін.»⁵ є видатним зразком передмови до збірника документів. Тут Ленін підкреслював, що для вірного розуміння опублікованих листів треба познайомитися з основними працями Маркса і Енгельса з історії Інтернаціоналу, німецького, англійського та американського робітничого руху. Великий науковий і політичний інтерес для російських соціал-демократів має листування Маркса і Енгельса за 1867—1896 рр.

У передмові до брошури «Як обманули народ соціалісти-революціонери і що дав народові новий уряд більшовиків»⁶, написаній 9 листопада 1917 р., Ленін пояснював, що за допомогою публікації документів більшовики поставили мету показати суть есерівських та інших законопроектів про землю. Зроблено це для того, «щоб селяни точніше, документальніше звірили, зіставили,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 437.

² В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 351—357.

³ Там же, стор. 358—363.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 12, стор. 80—87.

⁵ Там же, стор. 309—327.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 269—278.

порівняли обіцянки й законопроекти есерів («соціалістів-революціонерів») і закон нового, робітничого і селянського уряду про землю»¹.

Ленін піддавав суворій критиці погано написані передмови до збірників документів та інших наукових праць. Наприклад, у листі від 2 серпня 1921 р. до В. В. Адоратського він писав: «Переглянув передмову. Важко судити про неї, бо вона недороблена. Начебто, треба скоротити, і багато чіткіше формулювати, більше продамувши формулювання... На листи міг лише поглянути. Звичайно, доведеться Вам ще дуже скоротити, зв'язати, розмістити,— 2 і 3 рази обдумати, потім *коротко* коментувати. Роботи, як видно, більше, ніж здавалося спочатку»². В статті «Листування Маркса з Енгельсом» Ленін піддав гострій критиці передмови Бернштейна до виданого в 1913 р. в чотирьох томах листування Маркса і Енгельса. Тут він писав: «Редакторську роботу, тобто складання передмов до листування за окремі періоди, виконав Ед. Бернштейн. Як і слід було чекати, ця робота незадовільна ні з технічного, ні з ідейного боку. Бернштейну не можна було братися,— після його сумно-знаменитої «еволюції» до крайньо опортуністичних поглядів — за редагування листів, наскрізь пройнятих революційним духом. Передмови Бернштейна почасти беззмістовні, почасти прямо фальшиві,— наприклад, коли замість точної, ясної, прямої характеристики опортуністичних помилок Лассаля і Швейцера, викриваних Марксом і Енгельсом, зустрічаєш еклетичні фрази й вихватки на зразок того, що «Маркс і Енгельс не завжди мали рацію щодо Лассаля» (т. III, стор. XVIII), або ніби вони «ближчі були» тактикою до Швейцера, ніж до Лібкнехта (т. IV, стор. X). Ніякого іншого змісту, крім прикриття й підкрашування опортунізму, в цих вихватках нема»³.

У працях В. І. Леніна археографи знайдуть немало цінних вказівок щодо складання заголовків, приміток. Ленін вимагав складати заголовки короткі, але точні, які б правильно відбивали зміст. Примітки, на думку В. І. Леніна, повинні допомагати дослідникам розібратись у текстах, що публікуються.

Особливу ж увагу звертав Ленін на різного роду покажчики до книг і збірників історичних джерел, про що вже мовилося вище⁴.

Особливо Ленін піклувався про читачів і дослідників, щоб їм було зручніше розглядати схеми, карти, таблиці. За великі промахи в цій справі він піддавав критиці видавців збірників документів і книжок. Своє уважне ставлення до запитів читачів Ленін висловив у грудні 1898 р. в листі до А. І. і М. Т. Єлізарових. Вказуючи на хиби першого видання своєї праці «Розвиток капіталізм-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 269.

² В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 440.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 489.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 77.

му в Росії», Ленін писав: «Таблиці дуже бажано б друкувати всі петитом, — а то вони забирають дуже багато місця, втрачають в наочності і читачеві важче їх розглядати. Особливо незручні ті таблиці, які друкуються на цілій сторінці боком (тобто щоб читати їх, треба перевертати книгу). Для читача це все дуже важливо»¹.

Турбувався Ленін і про те, щоб книжки були недорогі і більш доступні широким народним масам. Ознайомившись з листуванням Маркса з Енгельсом, Ленін відзначив і таке: «Видано листування надмірно дорого — близько 20 крб. за всі чотири томи. Немає сумніву, що можна і треба було видати повне листування менш розкішно за приступнішу ціну, а крім того випустити — для широкого розповсюдження серед робітників — уривки найважливіших у принципіальному відношенні місць»².

Підсумовуючи все сказане, потрібно зазначити, що декрет від 1 червня 1918 р. про реорганізацію і централізацію архівної справи заклав основи архівного будівництва в Радянській країні. Він створив умови і для успішного розвитку радянської археографії, як окремої спеціальної історичної дисципліни. З ініціативи В. І. Леніна уже в перші роки Радянської влади почалося в нашій країні видання історичних джерел. В. І. Ленін залишив радянським археографам багатющі настанови в галузі теорії і практики археографії. Важко знайти розділ археографічної роботи, про яку не було б принципових висловлювань В. І. Леніна. Уважний дослідник знайде в його працях поради з приводу вибору і формулювання теми, виявлення і відбору документів, з приводу складання заголовків і приміток, а також науково-довідкового апарату. Все це дає підставу по праву назвати В. І. Леніна основоположником радянської археографії.

Б. С. Ватуля

В. И. ЛЕНИН ОБ ИЗДАНИИ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ

Резюме

В статье автор освещает вопрос о вкладе В. И. Ленина в дело издания исторических документов и материалов, рассматривает ленинские теоретические и практические разработки, указания, критические замечания, касающиеся вспомогательной исторической дисциплины — археографии.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 37, стор. 133—134.

² В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 490.

ДОКУМЕНТИ В. І. ЛЕНІНА ПЕРІОДУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ
У ФОНДАХ ЦДАЖР УРСР (1918—1920 рр.)

Збирання ленінських документів завжди було відповідальним і почесним завданням науковців нашої країни. Багато що зроблено в цьому напрямі, багато ще треба зробити. Про це свідчать хоча б «Списки праць В. І. Леніна, не розшуканих до цього часу», що опубліковані у ряді томів Повного зібрання його творів.

Велика роль у пошуку ленінських документів належить архівам. Адже в архівних фондах центральних і місцевих радянських установ є десятки документів В. І. Леніна. Більшість з них, звичайно, відома науці і опублікована. У фондах Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (ЦДАЖР) — Раднаркому УСРР, ВУЦВКу, Наркомпроду УСРР, Ради робітничо-селянської оборони УСРР та ін. теж зберігаються відомі і невідомі документи В. І. Леніна.

Під час громадянської війни В. І. Ленін безпосередньо керував обороною країни. У полі його зору були міжнародні, стратегічні, продовольчі, фінансові, господарські та інші важливі питання, з приводу яких він написав велику кількість телеграм, листів, розпоряджень, службових записок тощо. Ці ленінські документи надсилалися в різні кінці країни, різним відповідальним працівникам і установам, зокрема на Україну, де вони відклалися серед інших документів у центральних установах.

Найбільше документів В. І. Леніна виявлено у фонді Ради Народних комісарів УСРР (ф. 2). Це не випадково. З Раднаркомом УСРР Володимир Ілліч підтримував найтісніший зв'язок. Він надсилав сюди телеграми, розмовляв по телефону, давав письмові розпорядження через інших товаришів. Ці ленінські документи стосувались важливих політичних, воєнних і господарських питань.

У фонді Наркомпроду УСРР (ф. 340) документів В. І. Леніна значно менше. Це сталося, можливо, тому, що телеграми з продовольчого питання здебільшого надсилалися на адреси Раднаркому УСРР і Наркомпроду УСРР одночасно. Під час громадянської війни продовольче питання було надзвичайно гострим не тільки тому, що не задовольнялися потреби населення, а й через те, що від нього залежала оборонна могутність країни, становище на фронтах. Тому воно не вважалося компетенцією тільки Наркомпроду і ставилося та розв'язувалося на урядовому рівні. Проте, у цьому фонді є телеграми Леніна, адресовані безпосередньо О. Г. Шліхтеру, що очолював Наркомпрод України.

У фондах ВУЦВК (ф. 1), Ради робітничо-селянської оборони (ф. 2579), Штабу народного комісара по боротьбі з контрреволюцією (ф. 1042) збереглося небагато ленінських документів. Про-

те в сукупності вони відтворюють картину зв'язків В. І. Леніна з Україною. Більшість з цих документів опублікована в «Ленинських збірниках», а частина ще неопублікована. Крім того, знайдено кілька нерозшифрованих телеграм Леніна, які досліджуються вченими.

Документів В. І. Леніна за 1918 р. у вказаних фондах збереглося небагато. Найдавнішою серед них є термінова записка В. І. Леніна, передана по прямому проводу 12 січня з Петрограда до Харкова на ім'я Народного комісара по боротьбі з контрреволюцією В. О. Антонова-Овсієнка та на ім'я надзвичайного комісара України Г. К. Орджонікідзе. У записці йдеться про відновлення прямого зв'язку з Харковом і про виклик Антонова-Овсієнка та Орджонікідзе до апарата (ф. 1042, оп. 1, спр. 1, арк. 91-а, телеграфна стрічка) ¹. Вона ще не опублікована. Збереглася також записка В. І. Леніна, передана по прямому проводу 13 січня 1918 р. у Харків Народному Секретаріату України (Антонову-Овсієнку і Орджонікідзе) та в Москву — Головному і Раді про підвіз хліба до Петрограда і боротьбу з саботажниками (ф. 1042, оп. 1, спр. 1, арк. 89. Рукопис на телеграфному бланку) ². У «Ленинском збірник» записка опублікована за рукописною копією, одержаною Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС з ЦДАЖР СРСР (ф. 130, оп. 12, спр. 149). У ЦДАЖР УРСР зберігся запис її по прямому проводу на телеграфному бланку. При порівнянні обох текстів встановлено деякі різночитання. Який з них ближчий до ленінського оригіналу, ще треба з'ясувати. У записці, переданій по прямому проводу 17 січня на ім'я Антонова-Овсієнка, Володимир Ілліч поздоровив з перемогою (взяття радянськими військами Черкас і ст. Бахмач) і нагадав про необхідність посилити підвіз хліба для Петрограда (ф. 1042, оп. 1, спр. 1, арк. 376) ³. Телеграфну стрічку надіслано до Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, а в ЦДАЖР залишилась її машинописна копія.

У фонді Раднаркому УСРР за 1918 р. є лише рукописна копія телеграми В. І. Леніна з Петрограда від 2 березня (16 лютого за ст. ст.) 1918 р., в якій попереджувалось про можливий зрив мирних переговорів у Бресті і вказувалось на необхідність бути готовими до оборони від нового наступу німецьких військ (ф. 2, оп. 1, спр. 297, арк. 4) ⁴. Ця телеграма була викликана тим, що секре-

¹ З Харковом був порушений зв'язок, про що йдеться у записці комісара Харківського поштово-телеграфного округу Кожевникова, переданій по прямому проводу у Ставку Антонова-Овсієнка: «Прошу повідомити, що робиться у Харкові і на телеграфі. Чому три дні немає відомостей. Прохання підтримує Прошьян, Ленін та інші» (ф. 1042, оп. 1, спр. 1, арк. 94. Телеграфна стрічка).

² Див. «Ленинский сборник» XXXV, стор. 12.

³ Див. «Ленинский сборник» XXXVI, стор. 27.

⁴ Див. «Ленинский сборник» XI, стор. 31—32. Опублікована телеграма датована 1 березня 1918 р.

тар радянської делегації у Бресті Л. Карахан, зважаючи на прискорене закінчення переговорів і підписання мирного договору, 1 березня послав телеграму до Петрограда з проханням подати поїзд на ст. Торошино. Його телеграма витлумачена як сигнал про можливий зрив переговорів. Порівняння рукописної копії з опублікованим текстом показало, що є різниця. Проте, оскільки телеграма у «Ленинском сборнике» опублікована за рукописом Володимира Ілліча Леніна, то точність публікації безсумнівна.

Отже, за 1918 р. є чотири документи В. І. Леніна, з яких один неопублікований.

Значно більше документів В. І. Леніна є за 1919 р. Цей рік був важким для молодого Радянського Союзу, у тому числі і для України. Боротьба проти денікінщини та петлюрівської Директорії вимагала напруження всіх сил. Велику допомогу українському народу подав братній російський народ. В. І. Ленін особисто приділяв велику увагу питанням оборони, особливо оборони Донбасу.

У фонді Раднаркому УСРР збереглися телеграми В. І. Леніна в Раднарком України від 22 травня 1919 р. про відновлення діяльності Луганського патронного заводу, необхідність директора і комісара заводу інформувати двічі на тиждень Раду робітничо-селянської оборони РСФРР про роботу і стан заводу (ф. 2, оп. 1, спр. 360, арк. 9—10). У «Ленинском сборнике» телеграма надрукована за ленинським оригіналом і адресована «Директору і політкому Луганського патронного заводу»¹. З телеграфної стрічки, що зберігається у справі Раднаркому видно, що копії телеграми були надіслані також у Київ (Раднарком УСРР), Москву (Головноначотачу), начальнику ГАУ та Центральному правлінню артзаводів. Причому, московські адреси закреслені олівцем. Крім Володимира Ілліча Леніна, її підписав член Ради Оборони Скляньський, про що не сказано в «Ленинском сборнике». Отже, документ, що зберігся у фонді Раднаркому УСРР, дає деякі додаткові відомості.

Збереглася рукописна копія телеграми Леніна від 29 травня 1919 р. в Раднарком України, Наркомвоен М. І. Подвойському і В. О. Антонову-Овсієнку про негайну військову допомогу Донбасу (ф. 2, оп. 1, спр. 60, арк. 158)².

Про турботу уряду РСФРР щодо фінансового становища України свідчить телеграма В. І. Леніна в Раднарком УСРР від 28 травня 1919 р., в якій повідомлялося, що для України виділено багато коштів, і запитувалося, скільки їх ще потрібно (ф. 2,

¹ Див. «Ленинский сборник» XXXIV, стор. 146.

² Див. т а м же, стор. 155.

оп. 1, спр. 408, арк. 73) ¹. Документ зберігся у вигляді телеграфної стрічки ².

Влітку 1919 р., коли виникла загроза окупації України денікінцями, постало питання про евакуацію установ та майна з її території. У фонді Ради робітничо-селянської оборони УСРР зберігся телеграфний бланк з машинописним текстом телеграми В. І. Леніна від 2 серпня 1919 р. до Ради та інших центральних установ України про проведення евакуації під керівництвом евакокомісії при Цуркомвійськомі (Центральній Українській обліково-розподільчій комісії військового майна), про підпорядкованість останньої Всеросійській комісії по евакуації при Раді Оборони РСФРР (ф. 2579, оп. 1, спр. 33, арк. 81). Телеграма неопублікована.

13 серпня 1919 р., коли денікінці захопили Харків, Полтаву та інші міста і вже підходили до Києва, Політбюро ЦК РКП(б) надіслало Раднаркому України дуже важливу телеграму за підписом Леніна з рекомендацією згорнути діяльність усіх комісаріатів, крім військового і продовольства, мобілізувати всіх на військову роботу і злити в одну установу Раднарком, Раду робітничо-селянської оборони, ВУЦВК і ЦК КП(б)У. Цю телеграму було послано шифром. Розшифрований її текст, що зберігався у фонді Раднаркому УСРР, надіслано до ЦПА ІМЛ, а в ЦДАЖР УРСР залишилася її фотокопія (ф. 2, оп. 1, спр. 3, арк. 55) ³.

Документи В. І. Леніна за 1919 р. найчастіше стосувалися продовольчого питання.

Важливе значення для врегулювання продовольчої політики на Україні мала постанова ЦК РКП(б) від 11 березня 1919 р., підписана В. І. Леніним. У ній йшлося про єдині принципи обліку, розподілу і постачання продовольства на Україні і про те, що здійснення їх покладалося на Наркомпрод УСРР. Він оголошувався єдиним органом, що мав право розпоряджатися продовольчими запасами на Україні. Водночас Наркомпрод зобов'язали «доставити на Північ до 1 червня 50 млн. пудів хліба (ф. 2, оп. 1, спр. 374, арк. 11—12). Ця постанова була передана з Москви у Харків Раднаркому України по прямому проводу 14 березня 1919 р. і збереглася в його фонді як запис олівцем на телеграфних бланках. У Повному зібранні творів В. І. Леніна вона не опублікована, а тільки згадана в примітці № 212 у 37-му томі.

¹ Див. «Ленинский сборник» XXIV, стор. 92.

² Слід зазначити, що збереглася також телеграма Крестінського, копію якої В. І. Ленін надіслав у Раднарком УСРР: «Послано у Київ і Харків по 300, завтра надсилається для Катеринослава і Одеси по 100, на тому тижні вишлемо всього 500, на далі — по 350 на тиждень. Крестінський». Її було одержано в Раднаркомі УСРР 22—23 травня 1919 р. (ф. 2, оп. 1, спр. 408, арк. 70). До неї була додана приписка В. І. Леніна, про яку в «Ленинских сборниках» не згадано. «Сообщая Вам этот ответ, прошу ответить мне, удовлетворены ли Вы или нет, и если нет — чего именно хотите. Ленин».

³ Див. «Ленинский сборник» XXXIV, стор. 207.

Її копія є також у фонді Наркомпроду УСРР (ф. 340, оп. 1, спр. 392, арк. 86—87).

Частина телеграм В. І. Леніна стосується конкретних продовольчих питань. 3 червня 1919 р. він просив народного комісара продовольчих справ УСРР О. Г. Шліхтера не затримувати наряди для Білорусько-Литовської армії і посилити допомогу Петрограду (ф. 340, оп. 1, спр. 115, арк. 42. Телеграфна стрічка)¹. На телеграмі О. Шліхтер написав «Негайно копії всім членам Колегії з припискою: виконати щоб то не було». У двох телеграмах до В. І. Леніна від 10 червня 1919 р. Шліхтер сповістив про кількість відправленого продовольства і про те, що буде вжито рішучих заходів до забезпечення постачання Литовсько-Білоруської армії і Петрограда (ф. 340, оп. 1, спр. 115, арк. 55, 84). Очевидно, вони надійшли до Володимира Ілліча з запізненням, бо 11 червня 1919 р. в телеграмі до Раднаркому УСРР Ленін знову нагадав, що 3 червня він надіслав О. Шліхтеру телеграму про необхідність продовольчої допомоги Білорусько-Литовській армії і Петрограду. Не маючи відповіді на попередню телеграму, він знову просив зробити все можливе для екстреної допомоги продовольством Петрограду (ф. 2, оп. 1, спр. 383, арк. 60)².

Слід указати на різночитання в текстах телеграм від 11 червня 1919 р., опублікованих у XXXIV і XXIV томах «Ленинского сборника», і в тексті архівного документа. У XXXIV томі надруковано: «[...] обсудить в самом срочном порядке экстренные меры помощи Питеру продовольствием и сбора обещанного, в каждой волости назначить ответственного за выполнение этого товарища», у XXIV томі — «[...] и сбора обещанного с каждой волости. Назначьте ответственного за выполнение этого товарища». У телеграмі, що зберігається в ЦДАЖР, написано: «[...] и сбора обещанного с каждой волости, назначить ответственного за выполнение этого товарища». Певно, опублікований текст у XXIV томі і текст телеграфної стрічки — найвірогідніші. У телеграмі йшлося про збір з кожної волості того, що обіцялося, а не про призначення у кожну волость відповідального за виконання товариша, як це витлумачено в публікації XXIV тому. Отже, архівний документ допомагає встановити найближчий до оригіналу лєнінський текст, бо у XXIV томі телеграма друкувалася за машинописною копією.

Викликає інтерес неопублікована телеграма В. І. Леніна в Раднарком та Наркомпрод України від 12 червня 1919 р., в якій повідомлялося про передбачуване обговорення 14 червня на пленумі ЦК РКП(б) питання про підпорядкування Наркомпроду УСРР Наркомпроду РСФРР у фінансовому та організаційно-політичному відношенні і запитувалося про точку зору українського

¹ Див. «Ленинский сборник» XXIV, стор. 126.

² Див. «Ленинский сборник» XXXIV, стор. 170; XXIV, стор. 126.

уряду (ф. 1, оп. 13, спр. 26, арк. 43). Тут же є рукописний оригінал відповіді Раднаркому УСРР В. І. Леніну про згоду об'єднати діяльність обох Наркомпродів та про надання Наркомпроду України права мати окремий кошторис (ф. 1, оп. 13, спр. 26, арк. 55).

У телеграмі В. І. Леніна від 14 червня 1919 р., адресованій Раднаркому, Наркомпроду і Наркомвоєн УСРР та відрядженому до Києва Голові делегації особливої продовольчої комісії по постачанню Західного фронту В. Орлову, йдеться про надання допомоги вказаній делегації у заготовці і відправці продовольства арміям Заходу і Півночі (ф. 2, оп. 1, спр. 6, арк. 24)¹. Ленінський документ надіслано у ЦПА ІМЛ, а в ЦДАЖР УСРР залишилась машинописна копія. Копія цієї телеграми і оригінал відповіді на неї Раднаркому УСРР від 15 червня зберігаються також у фонді ВУЦВК (ф. 1, оп. 13, спр. 26, арк. 63).

Телеграмою від 21 червня 1919 р. В. І. Ленін настійно просив у найближчі дні дати для Західної армії три ешелони хліба (ф. 2, оп. 1, спр. 6, арк. 61)². До опублікованого в «Ленинском сборнике» документа додано примітку про те, що на оригіналі, написаному В. І. Леніним, є його розпорядження: «Поza будь-якою чергою. З перевіркою, коли саме доставлена». На телеграфній стрічці, що збереглася у фонді Раднаркому, поряд з адресою є така помітка: «Дати повідомлення в Москву, Кремль про вручення». У фонді Наркомпроду УСРР зберігається копія телеграми (ф. 340, оп. 1, спр. 115, арк. 92). На телеграму В. І. Леніна Раднарком УСРР 22 червня 1919 р. надіслав йому відповідь про те, що народний комісар продовольства УСРР О. Шліхтер зобов'язався доставити продукти для Західного фронту (ф. 2, оп. 1, спр. 380, арк. 106).

Продовольчого питання стосується неопублікована телеграма В. І. Леніна від 21 червня 1919 р., в якій йдеться про відміну ревізії заготовлених на Україні Всеросійською кооперацією товарів і про відправку їх Наркомпродом УСРР на Північ по нарядах Наркомпроду РСФРР (ф. 340, оп. 1, спр. 121, арк. 27. Телеграфна стрічка). 5 липня 1919 р. Володимир Ілліч надіслав у Раднарком УСРР ще одну телеграму з нагадуванням негайно телеграфувати, які заходи вжито О. Шліхтером до фактичного виконання відправки трьох ешелонів хліба Західному фронту (ф. 2, оп. 1, спр. 6, арк. 74)³. Слід зазначити що в «Ленинском сборнике» вона датована 3 липня, бо надрукована за оригіналом, підписаним Леніним. У Києві її одержали тільки 5 липня 1919 р. У фонді Раднаркому вона значиться як телеграфна стрічка. Крім того, виявлено дві телеграми-відповіді Раднаркому УСРР

¹ Див. «Ленинский сборник» XXXIV, стор. 171.

² Там же, стор. 179.

³ Там же, стор. 190.

В. І. Леніну, передані терміново по прямому проводу. Одна — від 6 липня про доставку першої партії хліба (ф. 2, оп. 1, спр. 6, арк. 73), і друга — від 24 липня 1919 р. про відправку з Лубен 15 вагонів хліба для Західного фронту в рахунок трьох маршрутних ешелонів (ф. 2, оп. 1, спр. 6, арк. 104). Ці документи свідчать про те, що уряд України робив усе можливе, щоб терміново виконати розпорядження вождя.

Телеграма В. І. Леніна від 5 липня 1919 р. в Раднарком і Наркомпрод України порушувала питання відправки цукру з Сум і Сумського повіту для Півночі країни. Про хід відправки цього продукту Володимир Ілліч просив повідомляти щоденно народного комісара РСФРР по продовольству Цюрупу (ф. 2, оп. 1, спр. 373, арк. 89). Ця телеграма — запис по прямому проводу, надіслана для зберігання в ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, у ЦДАЖР УРСР залишилась машинописна копія. Вона ще не опублікована. У відповідь на неї Раднарком УСРР 13 липня повідомив, що із Сумського району вже вивезено на Північ понад 600 вагонів цукру (ф. 2, оп. 1, спр. 383, арк. 93). Такі повідомлення Раднаркому є і в інших справах (ф. 2, оп. 1, спр. 380, арк. 132, 152, 153).

У фонді Наркомпроду УСРР збереглась рукописна копія на телеграфному бланку неопублікованої телеграми В. І. Леніна від 19 липня 1919 р. О. Шліхтеру про термінову відправку дров, 10 вагонів продовольства і 15 вагонів хлібофуражу заготівельникам, які працювали на Волині і Поділлі, щоб цим самим забезпечити обслуговування ними залізниць (ф. 340, оп. 1, спр. 111, арк. 8—9). 21 липня Шліхтер відповідав Леніну про можливість відправки необхідного вантажу (ф. 340, оп. 1, спр. 111, арк. 4).

В. І. Ленін приділяв багато уваги проблемі транспорту. У фонді Раднаркому УСРР збереглась телеграма В. І. Леніна від 24 квітня 1919 р., в якій повідомлялось, що йому стало відомо про наявність великих запасів бензину, гасу і мастила в Одесі. Він просив Раднарком зв'язатись з комісаром Одеського району і домовитись з ним про постачання цих матеріалів залізницям (ф. 2, оп. 1, спр. 7, арк. 50)¹. В «Ленинском сборнике» вона надрукована за оригіналом, підписаним В. І. Леніним і датована 15 квітня 1919 р. Із Москви телеграма надіслана 24 квітня і збереглась у вигляді телеграфної стрічки. У телеграмі від 1 липня 1919 р., адресованій Раднаркому Кримської Республіки і Раднаркому України, В. І. Ленін запропонував негайно почати перевезення маршрутними поїздами вугілля з Криму на Олександрівськ, щоб забезпечити безперерійну роботу залізниць у зв'язку з невідкладними потребами фронту, зокрема 14 армії (ф. 2, оп. 1, спр. 292, арк. 41). Її надіслано до ЦПА ІМЛ, а в ЦДАЖР УРСР залишалась машинописна копія. Цей документ неопублікований.

¹ Див. «Ленинський збірник» XXXIV, стор. 12.

Коло інтересів і турбот В. І. Леніна було надзвичайно широким. Мабуть, не було таких питань, які б не цікавили його. Про це, зокрема, свідчить кілька телеграм, що зберігаються в різних фондах ЦДАЖР УРСР. Серед них теж є неопубліковані. Телеграма від 18 лютого 1919 р. в Раднарком України була викликана зверненням харківських статистиків до ЦСУ РСФРР щодо організації статистики України за зразком статистики РСФРР (ф. 1, сп. 13, спр. 8, арк. 3. Телеграфна стрічка)¹. Телеграма від 31 березня 1919 р. в Раднарком України стосується питання підпорядкованості «Комітетів допомоги голодуючим Росії» Наркомпроду УСРР. Вона передана на зберігання в ЦПА ІМЛ, а в ЦДАЖР УРСР залишилася машинописна копія (ф. 2, оп. 1, спр. 389, арк. 102). В «Ленинских сборниках» її не вміщено.

Ряд документів В. І. Леніна свідчить про його чуйне ставлення до людей, товаришів, дітей. У телеграмі від 6 травня 1919 р. Володимир Ілліч просив Раднарком України дати розпорядження Чернігівській Раді робітничих і червоноармійських депутатів про повернення і збереження у Чернігові особистих речей, бібліотеки і архіву М. Д. Бонч-Бруевича (ф. 2, оп. 1, спр. 4, арк. 8). Ця телеграма збереглася у вигляді телеграфної стрічки. Її не опубліковано. У ЦДАЖР УРСР є відповідь Раднаркому УСРР В. І. Леніну про те, що Чернігівській Раді дано відповідне розпорядження (ф. 2, оп. 1, спр. 4, арк. 10), і листування з Чернігівською Радою та М. Д. Бонч-Бруевичем. У ленінській телеграмі Раднарком України від 21 травня йдеться про перевезення санітарними поїздами дітей з північних губерній РСФРР на Південь України на відпочинок в дитячих колоніях та про негайне повернення санпоїздів для нових рейсів (ф. 2, оп. 1, спр. 5, арк. 8—9. Телеграфна стрічка). Вона ще не опублікована. Раднарком України 24 травня 1919 р. по прямому проводу відповів Леніну, що будуть вжиті всі заходи до своєчасного повернення санпоїздів після розвантаження (ф. 2, оп. 1, спр. 5, арк. 10).

У ЦДАЖР УРСР є машинописна копія неопублікованої телеграми В. І. Леніна і Г. В. Чичеріна від 25 травня 1919 р., адресованої виконкомом Одеської Ради і в копії — Раднаркому УСРР про заборону виїздити без дозволу уряду іноземцям з України, не обмінявши їх на радянських громадян, що перебувають за кордоном (ф. 2, оп. 1, спр. 352, арк. 47). Телеграфну стрічку цього документа передано в ЦПА ІМЛ. Телеграмою від 19 червня В. І. Ленін просив Раднарком УСРР передати дружині Мархлевського, що той перебуває в Москві і чекає на неї (ф. 2, оп. 1, спр. 474, арк. 91. Телеграфна стрічка). Документ неопублікований.

У фонді Раднаркому УСРР збереглася телеграфна стрічка неопублікованої телеграми В. І. Леніна від 11 липня 1919 р. про

¹ Див. «Ленинский сборник» XXXV, стор. 56.

необхідність охорони майна радянських господарств від розбазарювання окремими військовими частинами (ф. 2, оп. 1, спр. 2, арк. 128). Раднарком телеграмою повідомив Леніна про вжиті заходи щодо охорони радянських господарств (ф. 2, оп. 1, спр. 2, арк. 129).

За 1920 р. документів В. І. Леніна у ЦДАЖР УРСР збереглося небагато. Більшість з них міститься в основному у фонді Раднаркому України та ВУЦВКу.

24 лютого В. І. Ленін надіслав голові Раднаркому УСРР телеграму, в якій повідомляв про передачу останньому відредогованого рішення III Інтернаціоналу (очевидно, йдеться про проект рішення відносно відхилення III Інтернаціоналом домагання боротьбистів про прийняття їх до Інтернаціоналу. Це рішення було остаточно ухвалене Виконавчим комітетом III Інтернаціоналу 26 лютого 1919 р.) та про переговори з Народним комісаром продовольства РСФРР Цюрупною про трьохдесятинну норму (йдеться про проект звільнення від продрозкладки селянських господарств, що мали трьохдесятинний або менший наділ. Цей проект став законом 26 лютого 1919 р.) (ф. 2, оп. 1, спр. 760, арк. 7). Вона неопублікована і збереглася як телеграфна стрічка.

28 липня в Раднарком УСРР надійшла телеграма Володимира Ілліча, що стосується питання організації в країні демографічного, професійного і сільськогосподарського перепису населення з 28 серпня 1920 р. і сприяння проведенню його з боку уряду України (ф. 2, оп. 1, спр. 858, арк. 5—9). Документ зберігається як рукопис на телеграфному бланку. 24 серпня Раднарком доповів Леніну про вжиті заходи (ф. 2, оп. 1, спр. 858, арк. 4).

У фонді ВУЦВКу збереглася копія телеграми В. І. Леніна від 16 жовтня 1920 р. у Раднарком УСРР, надіслана у відповідь на запит уряду України про можливість організації комун з незможників. Він висловив з приводу цього свою думку і порекомендував обережно поводитись з нововведеннями і потрійно перевіряти можливості здійснення того, що буде вжито (ф. 1, оп. 1, спр. 49, арк. 116)¹. В «Ленинском сборнике» цей документ надруковано за машинописною копією. У записці В. І. Леніна по прямому проводу від 25 грудня 1920 р. йшлося про необхідність терміново розвантажити військові ешелони на залізницях Південного округу шляхів сполучення і доставити продовольство в робітничі центри (ф. 2, оп. 2, спр. 92, арк. 1)². Запис зроблено олівцем на телеграфному бланку.

Таким чином, з 32 ленінських документів періоду громадянської війни, виявлених у фондах ЦДАЖР УРСР, 15 досі ще не опубліковано. Виявлення останніх — значний внесок у поповнен-

¹ Див. «Ленинский сборник» XXXIV, стор. 368.

² Там же, стор. 397.

ня документальної Ленініани, бо кожна така знахідка збагачує скарбницю ленінської спадщини.

Дальший пошук ленінських документів — одне з важливих завдань, які ставлять перед собою науковці архівних установ Української РСР.

Е. П. Шаталіна

ДОКУМЕНТИ В. І. ЛЕНИНА ПЕРІОДА ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ В ФОНДАХ ЦГАОР УССР (1918—1920 гг.)

Резюме

Поиск новых ленинских документов — ответственная и почетная задача научной общественности. Большую роль в этом важном деле играют сотрудники государственных архивов.

В период гражданской войны большое количество телеграмм, писем, записок и распоряжений В. И. Ленина было направлено в центральные учреждения Украины. Они отложились среди их материалов и сейчас хранятся в фондах ЦГАОР УССР — Совнаркома УССР, ВУЦИКА, Наркомпрода УССР и др. Часть из них опубликована и известна науке, а часть неопубликована.

В статье рассмотрены ленинские документы, обнаруженные в ЦГАОР УССР. При характеристике этих документов приведены различия их с текстами, опубликованными в Полном собрании сочинений В. И. Ленина, показано значение архивного источника в определении дополнительных сведений к ленинским документам, в установлении текста, наиболее приближающегося к подлиннику, если в сочинениях он напечатан по копии и др.

Особо отмечены неопубликованные документы В. И. Ленина, которые пополняют документальную Лениниану.

М. О. Грушевська, О. О. Кривошеєва

МАТЕРІАЛИ ЦДАЖР УРСР ПРО УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ В. І. ЛЕНІНА (1924—1927 рр.)

Український народ свято зберігає в своїй пам'яті образ В. І. Леніна — генія людства, творця Комуністичної партії і Радянської держави, вождя і вчителя трудящих усього світу. Його ім'я безмежно дороге і близьке всім радянським людям, воно яскравою зіркою осяває шлях до кращого життя мільйонам трудящих усього світу.

Про безмежну любов народу України до В. І. Леніна свідчать документальні матеріали, які зберігаються нині в Центральному державному архіві Жовтневої революції УРСР у фондах: «Все-

український Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів», «Всеукраїнська комісія по увічненню пам'яті В. І. Леніна» і «Народний комісаріат освіти УСРР».

На смерть любимого вождя робітники Радянської України відповіли масовим вступом у ряди Комуністичної партії. Так, пролетарський Харків з 22 по 30 січня 1924 р. дав 1400 нових членів Комуністичної партії. В Катеринославі із 1600 робітників залізничного депо в партію вступило 800. У Києві 28 січня 500 робітників різних промислових підприємств подали в комосередки заяви з проханням прийняти їх до лав Комуністичної партії. У Бахмутському, Луганському та Юзівському округах Донбасу заяви з проханням прийняти в партію подали 4 тис. робітників, понад 1400 молодих робітників виявили бажання вступити в Ленінський комсомол.

У партію йшли, насамперед, робітники з великим виробничим стажем, справжні пролетарі, які й раніше були зв'язані з нею і практично підтримували всі її заходи (ф. 1, оп. 2, спр. 2254, арк. 3).

Згідно з постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і Раднаркому УСРР від 13 лютого 1924 р. при ВУЦВКу була створена Комісія по увічненню пам'яті В. І. Леніна в складі Г. І. Петровського, В. Я. Чубаря, М. О. Скрипника, В. П. Затонського, Ф. Я. Угарова.

16 лютого 1924 р. Комісія постановила утворити Український фонд ім. В. І. Леніна на користь безпритульних дітей, а також накреслила ряд заходів по увічненню пам'яті вождя: організація ленінських кутків, друкування в газетах статей і спогадів про Леніна, організація на Україні 20 сільськогосподарських і 20 трудових колоній з майстернями, будівництво сільських літніх ясел і притулків для сиріт (ф. 286, оп. 1, спр. 1, арк. 8).

Виходячи з постанови другої сесії ВУЦВКу VIII скликання і постанови Президії ЦВК СРСР від 25 липня 1924 р. «Про загальносоюзний і місцеві фонди ім. В. І. Леніна для організації допомоги безпритульним дітям» ВУЦВК і РНК УСРР 10 вересня 1924 р. прийняли постанову, якою визначався розмір Українського фонду ім. В. І. Леніна для допомоги безпритульним дітям — 5 млн. крб. У постанові зазначалось, що 1 млн. крб. уряд виділить із загальнодержавних коштів, а 400 тис. крб. становитимуть добровільні пожертвування і збори з населення. Тут же говорилося, що при губвиконкомах утворюються губернські фонди ім. В. І. Леніна, якими завідують губернські комісії, причому 40 проц. надходжень у губфонди будуть відраховуватись у Всеукраїнський фонд (ф. 1, оп. 2, спр. 1543, арк. 60).

Піклування про підрастаюче покоління, про краще майбутнє трудящих було одним з першочергових завдань влади Рад і Комуністичної партії, очолюваної Леніним.

Володимир Ілліч, незважаючи на зайнятість невідкладними справами будівництва Радянської держави і відбудови народного господарства, дуже чуйно й уважно ставився до питань забезпечення і виховання дітей, особливо безпритульних. Тому після його смерті вважалося, що ліквідувати дитячу безпритульність — значить виконати один з найважливіших ленінських заповітів (ф. 286, оп. 1, спр. 1, арк. 35).

У зверненні Всеукраїнської комісії по увічненню пам'яті В. І. Леніна до трудящих України говорилося: «В інтересах закріплення перемоги пролетарської революції необхідно твердо, рішуче і неухильно, до кінця послідовно провести кампанію боротьби з дитячою безпритульністю і добитися, щоб по всій Радянській Україні, як і на решті території Союзу Радянських Республік не було ні однієї безпритульної дитини. І ця справа повинна бути зв'язана з ім'ям Леніна, ім'ям того, хто всю могутність свого генія, все своє життя віддав справі великого майбутнього, яке належить нашим дітям... Всеукраїнський фонд імені Леніна, фонд, кошти якого підуть на боротьбу з дитячою безпритульністю, буде кращим пам'ятником Леніну, і цей пам'ятник треба збудувати» (ф. 286, оп. 1, спр. 1, арк. 48).

У фонді «Всеукраїнська комісія по увічненню пам'яті В. І. Леніна» є протоколи, звіти, доповідні записки і повідомлення окривконкомів про утворення фондів ім. Леніна в округах України протягом 1924—1926 рр. (ф. 286, оп. 1, спр. 4, арк. 20, 21, 36, 45, 48, 50, 51, 53, 62, 65, 66, 69—75, 79—81, 87), протоколи засідань, повідомлення окривконкомів про організацію і утримання дитячих будинків, колоній, колекторів, ясел, про забезпечення безробітних дітей-підлітків роботою (ф. 286, оп. 1, спр. 1, арк. 15; спр. 2, арк. 76; спр. 4, арк. 7, 23, 56; спр. 5, арк. 1—95; спр. 8, арк. 63, 73, 77—97). Про витрати коштів на ліквідацію безпритульності дітей, про стан боротьби з безпритульністю і її заходи на Україні в 1926—1927 рр. розповідають зведення Всеукраїнської комісії за січень 1927 р. (ф. 286, оп. 1, спр. 8, арк. 21).

Питаннями ліквідації безпритульності дітей на Україні займалася також Центральна комісія допомоги дітям при ВУЦВКу. У 1927 р. Український фонд ім. В. І. Леніна було передано цій комісії (ф. 286, оп. 1, спр. 6, арк. 84, 85, 94, 95, 99).

На місцях діяли губернські, окружні, міські, районні й сільські комісії по увічненню пам'яті В. І. Леніна. В деяких населених пунктах вони називалися Ленінськими комітетами, а в селах — трійками. В документальних матеріалах Всеукраїнської комісії по увічненню пам'яті В. І. Леніна, у протоколах засідань, доповідних записках, звітах, повідомленнях місцевих комісій є дані про дату утворення, склад та діяльність їх (ф. 286, оп. 1, спр. 4, арк. 6, 7, 17—19, 22—23, 36—38, 40—50, 56, 62, 63, 64; спр. 6, арк. 3, 37—39, 271—282, 311—325, 401; спр. 8, арк. 64; спр. 9, арк. 1—6, 31—32).

Комісії дбали про створення фонду ім. В. І. Леніна. З метою популяризації цього заходу вони випускали листівки і розповсюджували їх серед профорганізацій у містах та селах, проводили спеціальні збори членів спілок, на яких обговорювали питання про здійснення культурних заходів на увічнення пам'яті В. І. Леніна. У рішеннях, прийнятих на зборах, висловлювались, зокрема, побажання робити внески у ленінський фонд. Внески були добровільними і виражались або в одноденному заробітку, або в процентних відрахуваннях від зарплати (ф. 286, оп. 1, спр. 4, арк. 7, 25, 40—43).

У районах Житомирського і Тульчинського округів незаможні селяни засівали так звані ленінські десятини, для обробітки яких організовували недільники. Гроші від реалізації зібраного з цих десятин урожаю йшли у фонд ім. В. І. Леніна.

По всій Україні при сільбудах, хатах-читальнях органіговувалися Ленінські кутки і бібліотеки (ф. 286, оп. 1, спр. 4, арк. 40, 56, 57). Ім'ям Леніна називалися вулиці, села, школи, фабрики, театри, клуби, сади, колгоспи, сільськогосподарські артілі, лікарні, учбові заклади та ін.

З ініціативи населення збиралися кошти на спорудження пам'ятників вождю. Так, Єлисаветградський окрвиконком 3 березня 1926 р. повідомив, що на спорудження пам'ятника В. І. Леніну населення здало добровільно 10 638 крб. 23 коп. Його було збудовано в м. Єлисаветграді (нині Кіровоград) у 1927 р. і відкрито в дні святкування Великої Жовтневої соціалістичної революції (ф. 286, оп. 1, спр. 6, арк. 342). Херсонська окружна комісія по увічненню пам'яті В. І. Леніна 18 травня 1926 р. повідомила республіканській комісії, що на спорудження пам'ятника В. І. Леніну було зібрано 2 222 крб. 35 коп. (ф. 286, оп. 1, спр. 6, арк. 325). У повідомленнях окружних комісій по увічненню пам'яті В. І. Леніна за 1924—1927 рр. йдеться про спорудження і відкриття пам'ятників в Єлисаветграді, Житомирі, Конотопі, Новогеоргіївському Кременчуцького округу, Проскуріві, Тульчині, Сумах. У Київському окрузі було споруджено шість скульптурних пам'ятників — у селах Григорівці, Розважеві, у м. Хабному Германівського району та ін. 6-й залізничний полк на свої кошти спорудив пам'ятник В. І. Леніну на хуторі Грушки біля Києва (ф. 286, оп. 1, спр. 4, арк. 23, 81, 83—96, 89—98; спр. 6, арк. 51, 52—58, 163—165, 213, 214, 311—313, 320, 320 зв.).

Спорудження пам'ятників В. І. Леніну дозволялося тільки після затвердження їх проектів Всеукраїнською комісією. При ній існувала художньо-технічна підкомісія, що розглядала проекти. Місцеві комісії виділяли спеціальні підкомісії, в які входили кращі інженери-будівельники та архітектори. Так, при Київському художньому інституті був організований конкурс проектів, в якому взяли участь здебільшого студенти інституту та скульптори м. Києва (ф. 286, оп. 1, спр. 6, арк. 320), зокрема, ви-

датний художник-скульптор І. П. Кавалерідзе (ф. 286, оп. 1, спр. 9, арк. 8, 9, 12).

Всеукраїнська комісія оголошувала конкурси на виготовлення і видання альбомів, значків, барельєфів, бюстів В. І. Леніна. Право на видання портретів було передане видавництву «Комуніст» при умові відрахування ним 50% виручки у фонд ім. В. І. Леніна. Кращі проекти одержували премію. Проекти, що одержували першу премію, пускались у виробництво (ф. 286, оп. 6, арк. 10—15, 27—33, 46—50, 59—67, 70).

Право на розповсюдження зображень В. І. Леніна на території Радянської України мали лише Центральна комісія допомоги дітям при ВУЦВК (ф. 286, оп. 1, спр. 2, арк. 209; спр. 6, арк. 374). Товариства, які розповсюджували значки з зображенням В. І. Леніна, 10% доходів перераховували у ленінський фонд (ф. 286, оп. 1, спр. 3, арк. 13, 21).

У матеріалах Всеукраїнської комісії по увічненню пам'яті В. І. Леніна збереглися доповідні записки й повідомлення окрвиконкомів про виділення з фонду ім. В. І. Леніна коштів на стипендії для дітей бідняків (ф. 286, оп. 1, спр. 4, арк. 53), на придбання підручників для ліквідації неписьменності (ф. 286, оп. 1, спр. 4, арк. 81, 84—86, 95), спорудження центральної радіостанції у м. Катеринославі (нині Дніпропетровськ) (ф. 286, оп. 1, спр. 4, арк. 72), про організацію і устаткування ленінських кутків в Ізюмі, Тульчині (ф. 286, оп. 1, спр. 4, арк. 40, 48, 54, 55), організацію гуртків-семінарів по вивченню марксистсько-ленінського вчення (ф. 286, оп. 1, спр. 4, арк. 63), створення бібліотек в м. Ізюмі, Сумах і поповнення їх творами В. І. Леніна та літературою про вождя (ф. 286, оп. 1, спр. 4, арк. 23, 48, 55).

Велика любов українського народу до свого вождя знайшла вияв у нових назвах сіл, селищ, районів, установ, учбових закладів, клубів, бібліотек. Іменем В. І. Леніна називались тільки ті райони, села, установи, які мали революційні заслуги або були зразковими (ф. 286, оп. 1, спр. 2, арк. 311).

Центральна адміністративно-територіальна комісія при ВУЦВКУ 17 березня 1925 р. розглянула і підтримала клопотання населення про перейменування Покровсько-Багачанського району Лубенського округу в Ленінський і надіслала його на розгляд Всеукраїнській комісії по увічненню пам'яті В. І. Леніна (ф. 286, оп. 1, спр. 2, арк. 313—316). У відповідь на доповідну записку заступника народного комісара освіти УСРР Я. Й. Ряппо від 4 квітня 1924 р. про заслуги Харківського вечірнього робітничого технікуму народного господарства, де навчалися виключно робітники і селяни, в справі підготовки кваліфікованих кадрів для народного господарства, ВУЦВК виніс постанову про присвоєння технікуму імені В. І. Леніна (ф. 286, оп. 1, спр. 1, арк. 29—31).

У фонді «Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» є

списки заводів, шахт, рудників, сільрад, сільськогосподарських артилей, комун, колгоспів, радгоспів, шкіл, вищих і середніх учбових закладів, дитячих будинків, колоній, дитячих містечок, театрів, клубів, сільбудів тощо по округах України і АМ СРР, яким було присвоєно ім'я В. І. Леніна та інших революційних, державних і партійних діячів. Ці списки окривконками надіслали в 1926 р. на вимогу ВУЦВКУ (ф. 1, оп. 3, спр. 787, арк. 29—147).

М. А. Грушевская, О. Е. Кривошеева

**МАТЕРИАЛЫ ЦГАОР УССР ОБ УВЕКОВЕЧЕНИИ ПАМЯТИ
В. И. ЛЕНИНА (1924—1927 гг.)**

Резюме

В статье кратко охарактеризованы документы о массовом вступлении рабочих Украины в ряды Коммунистической партии в связи со смертью В. И. Ленина, об образовании и деятельности Всеукраинской и местных комиссий по увековечению памяти В. И. ЛЕНИНА, о создании фонда помощи беспризорным детям, о проведении мероприятий по увековечению памяти В. И. ЛЕНИНА — сооружении ему памятников, создании Ленинских уголков, библиотек, присвоении имени В. И. ЛЕНИНА селам, районам, учреждениям, учебным заведениям, клубам, библиотекам, сельскохозяйственным артелям и т. д.

А. І. Мілова

**ДОКУМЕНТИ ПРО ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ В. І. ЛЕНІНА
ТРУДЯЩИМИ м. КИЄВА
(1921—1946 рр.)**

Всенародна любов трудящих до В. І. Леніна відбита в численних різноманітних документальних матеріалах, які відклались в архівах установ, підприємств і організацій. Вони здебільшого використовувались у наукових, агітаційно-пропагандистських цілях, видавались окремими збірниками, публікувались у періодичній пресі. Проте скарбниця матеріалів, що зафіксували вдячну пам'ять народу про свого вождя, ще не вивчена до кінця. Їх немало є у фондах місцевих державних архівів, на сторінках газет та журналів.

Нижче розглянемо лише документи з фонду Виконкому Київської міської Ради депутатів трудящих (ф. р-1, оп. 1) про любов трудящих Києва до В. І. Леніна, про вшанування його пам'яті. Цей фонд зберігається в Київському міському державному архіві¹.

¹ Посилання на справи фонду та їх аркуші далі подаються в тексті.

Невелика частина вказаних документів охоплює 1921 р.— січень 1924 р. Більшість з них відбиває період після смерті Володимира Ілліча. За своєю формою це, здебільшого,— постанови, протоколи, звіти, звернення, заяви, рапорти, телеграми тощо. Всі документи донесли до нас щирі почуття, глибоку любов та шану трудящих Києва до Володимира Ілліча, тривогу за його здоров'я, скорботу та біль з приводу його смерті, прагнення увічнити пам'ять про нього конкретними діями, спрямованими на зміцнення радянського ладу та розвиток соціалістичного будівництва.

На першому пленумі Київської міськради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, скликаному 26 квітня 1921 р. після вигнання білополяків з Києва, ім'я В. І. Леніна пролунало як символ торжества і перемоги Радянської влади у виступі голови Київського губвиконкому Я. Б. Гамарника.

Тоді було дано нищівний бій меншовикам і есерам, які намагалися підірвати довір'я мас до В. І. Леніна і Радянської влади. Делегати гнівно засудили виступи зрадників революції. Пленум надіслав привітальну телеграму Володимирі Іллічу, яка закінчувалася здравицею на честь «братерського союзу України і Росії, осяяного світлом Комуністичного Інтернаціоналу» (спр. 1, арк. 1).

У протоколі пленуму Київської міськради від 1 червня 1923 р. зафіксована пропозиція одного з депутатів про надіслання В. І. Леніну телеграми з побажанням найскорішого одужання. В цьому ж протоколі зафіксовано виступи представників від дитячого містечка «Ленінськ», які дякували за відкриття «Ленінська» та за піклування про дітей (спр. 13, арк. 1).

Любов'ю до вождя сповнена телеграма, надіслана 23 вересня 1923 р. Володимирі Іллічу від учасників урочистого пленуму Київської міськради, присвяченого першому випуску червоних командирів з київських військово-навчальних закладів: «У час грізних подій з почуттям глибокої радості дізналися ми про покращення твого здоров'я, дорогий товаришу вождь! У хвилину братерського єднання з приводу першого нормального випуску військово-навчальних закладів ми, червоні командири і трудящі Київщини, разом з випускниками, на урочистому засіданні Київської міськради вітаємо твоє видужання, що збігається з нашим вступом у широкі маси РСЧА на важку і славу роботу. Пам'ятай і знай, що для червоного командира немає вищого щастя, як вмерти за перемогу і щастя пролетаріату. Ми готові, ми чекаємо, і в хвилину, коли голос світового пролетаріату підніметься, щоб навіки розтрошити капітал, ми хочемо бачити свого Ілліча на чолі світової революції. Хай живе світове єднання всіх трудящих і їхні вожді! Хай живе Ілліч і його видужання на горі всій буржуазній кліці! Хай живе Комінтерн і світова соціальна революція!» (спр. 13, арк. 35).

Частина документів фонду висвітлює питання про ліквідацію неписьменності серед київських трудящих. В. І. Ленін вважав

ліквідацію неписьменності невідкладним завданням соціалістичного будівництва в перші роки Радянської влади. Про це говорив один з депутатів Київської міськради 8 жовтня 1923 р.: «Треба, товариші, сказати, що першою людиною, яка поставила це питання на порядок дня і яка почала привертати увагу до нього, є товариш Ленін, який своїми статтями в минулому році поставив особливо чітко і яскраво перед нами це питання. І цілком зрозуміло, що з початку поточного року на Всесоюзному з'їзді робітників по ліквідації неписьменності в Москві гасло, кинуте Леніним, було підхоплено з великим ентузіазмом» (спр. 11, арк. 70). Київська міськрада приділяла велику увагу питанню ліквідації неписьменності і в наступні роки. Так, у її звіті за 1924 р. зазначалось: «Ліквідація неписьменності — це бойове завдання на фронті освіти, заповіт Леніна» (спр. 48, арк. 70). 21 січня 1925 р. на урочистому засіданні Київської міськради представник від заводу «Більшовик» заявив: «Ленін сказав: до 10-ї річниці нашої революції не повинно бути жодного неписьменного в наших лавах. Товариші, ми можемо сказати сміливо і впевнено, що на нашому заводі через півроку не буде жодного неписьменного» (спр. 193, арк. 16).

Любов'ю і довір'ям мас до В. І. Леніна пройняті документи про обрання його почесним головою робітничих зборів, почесним делегатом з'їздів. Під час обрання депутатів у міську раду на зборах київських будівельників у листопаді 1923 р. почесним головою був обраний В. І. Ленін (спр. 24, арк. 80). На урочистому пленумі Київської міськради 6 листопада 1923 р. після слів головуючого: «Перше привітання, товариші, ми надішлемо тому, хто протягом шести років керував Комуністичною партією і пролетаріатом, перше привітання ми надішлемо улюбленому вождю Володимирі Іллічу Леніну» в залі пролунали вигуки «Обрати почесним членом президії» (спр. 11, арк. 129).

Трудящі маси з тривогою і з надією прислуховувалися до кожної вістки про здоров'я дорогого Ілліча. Повідомлення голови Київського губвиконкому Г. Ф. Гринька на пленумі Київської міськради 22 грудня 1923 р. про деяке покращення стану здоров'я Ілліча делегати зустріли бурхливими оплесками і запропонували обрати його почесним делегатом на губернський з'їзд Рад.

Але надіям трудящих не судилося здійснитись. 21 січня 1924 р. обірвалося життя вождя радянського народу і світового пролетаріату. У численних документах відбито глибоке горе, сум київських робітників, незаможників Київщини, інтелігенції з приводу смерті В. І. Леніна.

У стенограмах траурних пленумів Київської міськради від 24 і 27 січня 1924 р. зафіксовано виступи представників київського «Арсеналу», червоноармійця 5-го стрілкового бронедивізіону, жінок-робітниць, незаможників Чоповицького району, професорів київських інститутів. 24 січня на пленумі було зачитано звернення

ЦК РКП(б). У відповідь на нього робітник «Арсеналу» запропонував прийняти урочисту клятву такого змісту: «Ми, робітники, члени міськради і фабзавкомів м. Києва, клянемося піти шляхом, вказаним нашим дорогим товаришем Леніним, і довести до кінця боротьбу за визволення робітничого класу» (спр. 55, арк. 65). Для участі в похоронах В. І. Леніна на пленумі було обрано делегацію, до складу якої ввійшов П. П. Постишев. Просто й широко пролунали слова незаможника Чоповицького району: «Товариші робітники! Мене послали сюди незаможники Чоповицького району, щоб розділити з вами наше спільне горе... За дорученням всього незаможного селянства я кажу вам, що товариш Ленін живий у наших серцях» (спр. 193, арк. 3).

Тамуючи біль великої втрати, партія більшовиків спрямувала свої зусилля на мобілізацію народу для здійснення ленінських заповітів. Виступи партійних керівників гуртували трудящих, не давали впасти в зневіру і розгубленість. Протоколи пленумів доносять до нас виступи П. П. Постишева, В. П. Затонського, П. П. Любченка, Г. Ф. Гринька та ін. П. П. Постишев у своєму виступі навів слова, написані робітниками на другий день після смерті В. І. Леніна: «Вражені втратою свого вчителя і вождя, ми вирішили влити свою позапартійну силу шляхом нашого вступу до лав славної РКП(б)» (спр. 193, арк. 3). В. П. Затонський заявив: «Замінити Леніна можна лише колективом, замінити Леніна можуть лише мільйонні маси. До них Ленін завжди звертався, на них покладав свої надії, їм він віддав все своє життя до самої смерті» (спр. 288, арк. 178). Такими ж думками був пройнятий виступ Г. В. Гринька: «Товариші, нам, комуністам, пролетарям і селянам, не дано права віддаватися безнадійному, безвольному горю, навіть у цьому великому нещастю, яке знало і яке може знати трудяще людство... Ми повинні почувати в собі приплив нової волі, приплив нової сили, припливи нових прагнень до боротьби і перемоги... Вмер Ленін, але живий ленінізм, живе велика ідея, яка рухає і веде людство до визволення... Товариші пролетарі! Комуністична партія, як ніколи в інший час, кличе кращих з позапартійних випробуваних з вас у свої лави» (спр. 55, арк. 17, 38).

У відповідь на заклик ЦК почався ленінський набір до партії. У місцеві партійні організації почали надходити сотні заяв від робітників. Про це свідчать численні виступи на зборах та пленумах міської ради. Делегат від заводу «Арсенал», наприклад, сказав, що «робітники тягнуться до партії і подають кожного дня заяви», а делегат від заводу «Більшовик» також підкреслив, що заяви про прийом до партії надходять десятками і сотнями (спр. 193, арк. 17).

Тяга робітників у всій країні, в тому числі і Києві, до лав ленінської партії не була тимчасовим явищем. Вона проявлялася в усі наступні роки. В стенограмі траурного засідання Київської

міськради, що провадилося разом з 12-ю окружною партконференцією Київщини у січні 1927 р. є виступ П. П. Любченка, який зробив таке повідомлення про зростання рядів партії за три роки: «Партія, пам'ятаючи заповіт Ілліча, зразу ж відверто звернулася до робітничого класу, щоб разом з масами, силами мільйонів, всім колективом замінити величезну втрату партії і пролетаріату. Робітничий клас підтримав Комуністичну партію... Триста тисяч нових членів партії із самих глибин робітничого класу, з самих далеких резервів влилися до лав передових борців за справу пролетаріату» (спр. 288, арк. 161).

У протоколах засідань пленумів за наступні роки є також багато відомостей про зростання рядів партійних організацій на підприємствах Києва. Так, представник від паротяговагоноремонтного заводу рапортував, що «за 7 років з дня смерті Володимира Ілліча партійна організація зросла з 120 до 615 членів партії»; робітник станції Київ-пасажирський доповів, що до партії лише за 1930 р. прийнято 115 чоловік. На заводі «Арсенал» за один рік було прийнято 393 робітники в партію і заяви про прийом до партії в основному від робітників з великим виробничим стажем; партійна організація заводу «Більшовик» зросла на 507 чоловік; завод «Фізико-хімік» до 8-ї річниці з дня смерті Леніна «дав у партію Леніна 75 кращих, кілька разів премійованих, кваліфікованих ударників» (спр. 2317, арк. 6, 8, 9, 12). 21 січня 1925 р. представник Київської міськради настрій київських трудящих передав так: «Рік без Леніна показав нам, що всі надії наших ворогів, що ми розгубимося, заблудимося, втратимо шлях, зіб'ємося з нього, були розбиті. Рік без Леніна показав, що ми дійсно недаремно були учнями Леніна, що Ленін недаремно попрацював над утворенням своєї партії» (спр. 193, арк. 42).

З ім'ям В. І. Леніна Партія і Радянська влада пов'язували найважливіші завдання соціалістичного будівництва.

Робітники, селяни, інтелігенція добре розуміли, що найкращим пам'ятником Іллічу будуть трудові успіхи на ниві соціалістичного будівництва. У перші ж дні після смерті В. І. Леніна були закладені добрі традиції — відзначати трудовими перемогами Ленінські дні, дні пам'яті вождя. Про це яскраво свідчать наведені нижче документи.

Робітники станції Київ-пасажирський заявили: «Ленінські дні ставатимуть для нас днями трудового піднесення і ентузіазму» (спр. 2317, арк. 6). У листі-заяві до Київської міськради в 1925 р. робітники 2-ї друкарні писали про необхідність упорядкувати та озеленити набережне шосе до моста, якому планували присвоїти ім'я В. І. Леніна: «Коли мине час, з посадок виростуть могутні міцні дерева, які своїм зростом скріплятимуть береговий ґрунт, затримають зсуви, нададуть чарівного вигляду береговому шосе, що веде до моста імені Леніна. І зроблять цей шлях гідним почесного імені» (спр. 231, арк. 17, 19).

На одному з пленумів міськради делегат від заводу «Більшовик» рапортував про те, що «заповіт Леніна — дати сільському господарству 100 тракторів — здійснено з перевиконанням у два рази» (спр. 3830, арк. 60). Делегат від «Арсеналу» розповів, що робітники збирають у цехах гроші на побудову дирижабля і що тільки в будівельному цеху зібрано у Ленінські дні 500 крб. (спр. 2317, арк. 12).

На заводі «Фізико-механік» у Ленінські дні було впроваджено 185 раціоналізаторських пропозицій, що дали заводу десятитисячну економію (спр. 3830, арк. 68).

Надзвичайно актуальним у 20-ті роки було завдання ліквідації дитячої безпритульності. Цим питанням постійно цікавився Володимир Ілліч. Після смерті вождя воно не випадково розглядалося як заповіт Леніна. У звіті Київської міськради за 1924 р. про це було записано так: «Становище безпритульних дітей вимагає терміново вишукати кошти. З цією метою намічено провести планову кампанію допомоги дітям під гаслом: «Допомога безпритульним дітям — найкращий пам'ятник Іллічу» (спр. 48, арк. 59).

При Київській міськраді була утворена секція по боротьбі з дитячою безпритульністю. У звіті секції міськради народної освіти за 1924 р. підкреслювалося: «Особливу увагу було звернуто на дитяче містечко «Ленінськ» у зв'язку з тим, що «Ленінськ» має надзвичайно важливе значення у галузі дитячої допомоги» (спр. 48, арк. 89). У постанові Київської міськради від 27 січня 1924 р. зазначалося: «Необхідно оточити особливою любов'ю і піклуванням київське дитяче містечко «Ленінськ» і будь-що добитися перетворення його у зразкову дитячу комуну, гідну імені найвеличнішого з комунарів» (спр. 55, арк. 37). Цікаву заяву зробили піонери на пленумі міськради: «Ми виконуємо заповіт Ілліча. Один з його заповітів: до 1925 р.— жодного безпритульного. І ми нашими силами виконуємо його. Ми організуємо збори безпритульних, ми навчаємо, беремо їх під наш піонерський вплив» (спр. 193, арк. 20).

Документи подальших років свідчать про неослабну увагу громадськості до цього питання. У 30-х роках були утворені спеціальні грошові фонди ім. В. І. Леніна для боротьби з дитячою безпритульністю при президії ВУЦВКа і місцевих виконкомах. Про це свідчать постанови ВУЦВКу і Раднаркому України, Київської міської Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, положення про фонд ім. В. І. Леніна (спр. 3114, арк. 8, 9, 10, 18, 19). Цими документами встановлювався порядок утворення грошових фондів, джерела грошових надходжень, порядок витрат тощо.

Проект постанови Київської міськради про фонд ім. В. І. Леніна містив ряд конкретних заходів щодо повної ліквідації дитячої безпритульності у Києві. У проекті зазначались обов'язки господарських організацій, промислових підприємств, які повинні

були брати шефство над дитячими будинками: забезпечувати безпритульних дітей одягом, взуттям, допомагати набути професію, кваліфікацію, а також влаштовувати на роботу після виходу з дитячих будинків. Ті, хто одержав путівку в життя завдяки піклуванню великого Леніна, Комуністичної партії, Радянської влади, стали корисними членами соціалістичного суспільства.

Київська міська рада прийняла також постанову про присвоєння одному з районів міста назви «Ленінський», Південно-Російському заводу — назви «Ленінська кузня», заводу «Арсенал» — імені В. І. Леніна. Також були прийняті постанови про переклад творів В. І. Леніна на українську мову, про широке розповсюдження його творів, про створення умов для більш глибокого вивчення питань ленінізму (спр. 55, арк. 37).

У фонді містяться документи про спорудження в Києві монументального пам'ятника В. І. Леніну. Через ряд причин пам'ятника В. І. Леніну до війни не було споруджено. Його встановили після закінчення Великої Вітчизняної війни. У справі фонду є постанова Ради Міністрів УРСР, ЦК КП(б)У від 4 грудня 1946 р. про відкриття 5 грудня 1946 р. в Києві пам'ятника В. І. Леніну. В ній, зокрема, було сказано: «В ознаменування великих історичних діянь Володимира Ілліча Леніна — організатора більшовицької партії і будівника Радянської держави, вождя і вчителя радянського народу — відкрити урочисто у Києві 5 грудня 1946 р. пам'ятник Володимиру Іллічу Леніну» (ф. р-1, оп. 3, спр. 47, арк. 4).

Оглянуті документи з фонду Київської міської ради депутатів трудящих є лише невеликою часткою того, що зберігає вдячні пам'ять радянських людей про засновника Комуністичної партії і Радянської держави, великого друга всіх трудящих світу В. І. Леніна.

А. И. Милова

ДОКУМЕНТЫ О ЧЕСТВОВАНИИ ПАМЯТИ В. И. ЛЕНИНА
ТРУДЯЩИМИСЯ г. КИЕВА (1921—1946 гг.)

Резюме

В статье сделан обзор документов за 1921—1946 гг., выявленных в фонде «Исполкома Киевского горсовета депутатов трудящихся». В этих документах зафиксированы приветствия, обращения к В. И. Ленину представителей киевского пролетариата, трудящихся крестьян пригородных сел, партийных и общественных деятелей. Здесь можно найти отклики на смерть Владимира Ильича, материалы об осуществлении «Ленинского призыва» в партийных организациях киевских промышленных предприятий, установление по инициативе масс ленинских дней, как традиции советского общества и стимулов к борьбе и по

бедам на трудовом фронті. В фонде имеются документи о претворении в жизнь ленинских заветов о ликвидации неграмотности и детской беспризорности. Они дают представление об органической связи трудового народа с В. И. Лениным, о великой жизнеутверждающей силе ленинских идей.

С. Я. Дяченко, Д. О. Полякова

ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ ХЕРСОНСЬКОГО ОБЛДЕРЖАРХІВУ ПРО ВТІЛЕННЯ В ЖИТТЯ ЛЕНІНСЬКОГО ДЕКРЕТУ ПРО ЗЕМЛЮ НА ХЕРСОНЩИНІ (1918—1920 рр.)

25 жовтня 1917 р. (за ст. ст.) у Петрограді перемогла Велика Жовтнева соціалістична революція. Історичний II Всеросійський з'їзд Рад, який проголосив перехід усієї державної влади до Рад, прийняв перші декрети молодій Радянській державі, декрети про мир і землю.

Ленінським Декретом про землю розпочались соціалістичні перетворення сільського господарства, розв'язувалась найскладніша проблема соціалістичного будівництва. Декрет до кінця знищив залишки феодалізму і кріпосництва в сільському господарстві, назавжди ліквідував приватну власність на землю, обмежив куркульське землекористування і створив найбільш сприятливий, найбільш гнучкий для переходу до соціалізму земельний устрій.

Напередодні революції Херсонщина належала до числа аграрних районів царської Росії з найбільшим розвитком капіталізму в сільському господарстві. Близько 88% усього населення губернії займалося сільським господарством¹. Незаможному малоземельному селянству степових районів Херсонщини протистояло не тільки велике дворянське землеволодіння, а й землеволодіння сільської буржуазії. Як свідчать статистико-економічні огляди Херсонської губернії, що зберігаються в Херсонському облдержархіві, 1207 поміщикам губернії належало 421 397 десятин землі. Тільки сім'я Фальц-Фейнів мала 250 тис. десятин, в кн. Михайла Миколайовича — 75 тис. десятин. Величезними латифундіями володіли князь Трубецький, графиня Воронцова-Дашкова, дворяни Скадовські та інші поміщики. Куркульські господарства становили близько 20—25% господарств. У той же час 294 297 селянських дворів мали 2 291 298 десятин землі².

Незаможним селянам рідко вистачало свого хліба до нового врожаю. В. І. Ленін вказував, що в Дніпровському повіті Таврій-

¹ Статистико-економічний огляд Херсонської губернії за 1900 р. Харків, 1902, стор. 26.

² Статистика землеволодіння... 1907, стор. 10—11.

ської губернії¹ малоземельна селянська сім'я одержувала тільки 30 крб. доходу, якого не вистачало навіть для покриття грошових видатків по господарству². 40 тис. селянських дворів зовсім не мали надільної землі. Ця багатотисячна армія батраків працювала в наймах у поміщиків і куркулів за мізерну плату.

В роки громадянської війни на долю херсонців випала сувора трирічна боротьба за владу Рад з внутрішньою контрреволюцією та іноземною інтервенцією. Херсонці відчули на собі весь тягар німецької та австрійської окупації, англо-франко-грецької інтервенції, господарювання контрреволюційної Центральної ради, що спиралася на кайзерівські багнети, навали денікінських, врангелівських військ, куркульських заколотів та банд.

У таких складних умовах на Херсонщині у 1918—1920 рр. здійснювалися земельні перетворення. Поміщицькі та церковні землі були конфісковані, земля оголошувалася всенародною власністю і переходила в руки селянства, майно колишніх економій — у розпорядження місцевих Рад. У результаті здійснення земельного розподілу землеволодіння по всіх категоріях господарств губернії мало такий вигляд:

	десятина	%
усього землі	3 680 561	— 100
трудовому селянству	2 945 787	81,5
колективним господарствам	127 438	2,6
іншим господарствам, установам	577 336	15,9 ³ .

Таким чином, землю в Херсонській губернії, як і по всій країні, було передано тим, хто її обробляє, — трудящим селянам. Переважну більшість землі було поділено між селянами у зрівняльне користування. Ліквідовувалося безземелля. Однак перевага надавалася трудовим сільськогосподарським товариствам перед одноосібними господарями.

Боротьба за соціалістичні перетворення в сільському господарстві на Херсонщині відбита в документах, що зберігаються в Херсонському облдержархіві і Центральному державному архіві Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР. Важливіші з них уже опубліковані в збірниках⁴.

Найбільший інтерес становлять протоколи, постанови і резолюції партійних конференцій і нарад, з'їздів Рад, конференцій представників волостей, загальних сільських зборів, рішення ревкомів, виконкомів Рад і їх земельних відділів.

¹ Дніпровський повіт Таврійської губернії входить тепер до складу Херсонської області.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 26—27.

³ Бюлетень Народного Комісаріату Землеробства, № 5. Харків, стор. 310.

⁴ З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині (1918—1941 рр.). — Збірник документів і матеріалів, ч. I, II, III. Херсон, 1957 р.; Победа Советской власти на Херсонщине. — Сборник статей. Харьков, 1957; Історія селянства УРСР. К., 1967, стор. 72—74.

Херсонський губернський з'їзд Рад селянських депутатів і земельних комітетів, який відбувся в лютому 1918 р., обговорив доповідь представника більшовицької фракції про порядок розподілу землі, використання худоби і реманенту поміщицьких господарств та про весняну сівбу 1918 р.

З'їзд обрав губернський виконавчий комітет Рад селянських депутатів, який повинен був протягом короткого часу здійснити велику програму революційної перебудови села.

Губернський селянський з'їзд Рад у Миколаєві і повітові з'їзди, що відбулися у 1920 р. відповідно до законів Радянської держави, встановили зрівняльне користування землею по споживчо-трудовій нормі, розробили порядок використання майна конфіскованих нетрудових господарств¹. Численні документи відображають діяльність місцевих земельних органів щодо запровадження в життя цих рішень.

У звіті про діяльність Херсонського повітового земельного відділу з 1 по 15 червня 1920 р. вказується, що «...підвідділ землеустрою, використавши матеріали статистичного бюро, одержані ним при обстеженні трудових господарств в 1917 р., визначив середню граничну норму ріллі на їдця для південного поясу повіту в 3 десятини 1464 кв. саж., для середнього — 3 десятини 432 кв. саж., для північного поясу норма не визначалась тому, що волості того поясу цілком відійшли до Криворізького і Миколаївського повітів»².

На Херсонщині, як і по всій країні, в результаті Декрету про землю у 1918—1920 рр. було повністю ліквідовано поміщицьке землеволодіння, завдано удару великим куркульським господарствам і всім капіталістичним елементам на селі, зміцніли бідняцькі і малозаможні середняцькі господарства. Земельні ділянки були відведені сільськогосподарським навчальним і науково-дослідним закладам під зразкові поля і державні господарства³.

Серед матеріалів фонду відділу управління Херсонського повітового виконкому є неопубліковані документи, в яких говориться про організацію культурно-показових господарств, виділення землі під показові поля, організацію племінних тваринницьких розплідників. У звіті повітового земельного відділу від 15 червня 1919 р. йшлося про те, що «...Троїцько-Сафонівським волвиконкомом, по доповіді агронома, відведено під показове поле 6 десятин землі колишньої економії Стембок-Фермора. В колишніх економіях Скоблево, Доантелово і Мар'янівці відведено під показову ділянку по 3 десятини землі»⁴.

¹ З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині, вип. 1, стор. 23, 38, 94, 96, 179.

² Херсонський облдержархів, ф. р-1887, оп. 1, арк. 146.

³ Херсонський облдержархів, ф. р-442, оп. 5, спр. 50, арк. 56; оп. 1, спр. 271, арк. 91; спр. 25, арк. 17; оп. 2, спр. 2, арк. 35.

⁴ Херсонський облдержархів, ф. р-1887, оп. 1, спр. 1, арк. 146.

У галузі тваринництва велику роботу провадили волосні зоотехнічні комісії. Вони реєстрували племінних тварин, організували у Херсоні молочну ферму і розплідник племінних тварин.

Повітовий земвідділ у колишньому Бізюковому монастирі мав культурно-показове господарство по бджільництву для проведення екскурсій¹.

Цінним додатковим джерелом для вивчення цього питання можуть бути відомості про відведення землі культурним радянським господарствам. Наприклад, у хуторі Нові Поди Каховської волості відведено культрадгоспу ім. Леніна 1673 десятини 2305 сажнів родючої землі, 1 десятину — неродючої, культрадгоспу «Октябрьская революция» — 1032 десятини 1083 сажні — родючої і 853 десятини — неродючої землі, під показове поле — 15 десятин².

Накази, звіти і доповіді Херсонського губернського виконавчого комітету, губернського і повітових земельних відділів, повітової надзвичайної комісії по збиранню і реалізації врожаю відбивають події тих років: умови, хід і наслідки проведення посівної кампанії і збирання врожаю, землеустрій, агрономічне і зоотехнічне обслуговування селянських господарств³.

У документах за 1918—1920 рр. відбито послідовне втілення політики Комуністичної партії і Радянського уряду щодо експропріації поміщицьких, обмеження куркульських господарств, всебічну підтримку бідняцьких і середняцьких господарств. Розповідають документи і про те, що місцеві партійні і радянські органи приділяли багато уваги створенню перших соціалістичних підприємств: радгоспів, прокатних станцій, радянських ремонтних майстерень.

Згідно з «Положенням про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства», затвердженим ВЦВК у лютому 1919 р., провідна роль у піднесенні і перебуванні сільського господарства відводилась радгоспам. У доповнення до Положення Херсонський губземвідділ 24 березня 1919 р. видав наказ про створення радянських господарств у всіх приватновласницьких економіях. Як свідчать протоколи нарад агрономів відділів колективних господарств, інтенсивних культур і тваринництва при Херсонському повітовому управлінні від 24 липня 1919 р., в економіях колишніх нетрудових господарств А. Волохіна, братів Тропіних у Тягінській волості були створені радянські господарства по насінництву і конярству⁴.

На Херсонщині, як і в багатьох інших районах країни, після встановлення Радянської влади створювались колективні госпо-

¹ Херсонський облдержархів, ф. р-1887, оп. 1, спр. 1, арк. 146.

² Там же, ф. р-442, оп. 1, спр. 97, арк. 58.

³ Там же, ф. р-2558, оп. 2, спр. 1, арк. 8-9, 50-51; ф. р-442, оп. 1, спр. 306, арк. 286.

⁴ Там же, ф. р-442, оп. 5, спр. 50, арк. 55.

дарства. Робота ця провадилася під керівництвом підвідділу радянських і колективних господарств, утвореного при Херсонському уземвідділі 12 квітня 1919 р.

Перші відомості про колективні господарства на Херсонщині знаходимо у документах, датованих 1919 р. Колгоспи виникли після відновлення Радянської влади, головним чином, у колишніх економіях; господарства об'єднували для спільного господарювання сільськогосподарських робітників, батраків, сусідніх бідніших селян. Місцеві партійні і радянські органи всебічно підтримували артіль і комуни, в першу чергу забезпечуючи їх землею, реманентом та іншим майном, що колись належало поміщикам, надавали їм кредити, вели активну пропаганду соціалістичних форм господарювання¹.

Великий інтерес становить листування та відомості земельного відділу про організацію у Висунській, Березніговатській та інших волостях трудових артілей на базі колишніх поміщицьких маєтків Топчя, Альберта Линке і надання їм грошової допомоги для ведення господарства².

Відомості про роботу підвідділу радянських і колективних господарств свідчать, що вже в березні 1919 р. в Херсонському повіті було організовано три комуни і сім артілей: 1-ша і 2-га Токарівська Тягінської волості — у с. Токарівка, Широківська с. г. комуна — у с. Широкому цієї ж волості, 1-ша Олександрівська с.-г. артіль — у с. Олександрівці Кісляковської волості, артіль в садибі Санжаровського — у м. Херсоні, «Оріанда» на березі р. Інгульця — у с. Новогридові, Висунська артіль — у посаді Висуньку та ін.³

На 13 травня 1919 р. на Херсонщині було зареєстровано 19 комун, 32 трудові артілі і 15 товариств⁴. У фондах архіву зберігається значна кількість документів про організацію прокатних станцій і ремонтних майстерень, які допомагали незаможним господарствам проводити поточні господарські роботи. У 1920 р. в Херсонському повіті було створено понад 60 радянських майстерень, які відремонтували 50 парових молотильних гарнітурів, 186 жаток, понад 5 тис. возів, 230 сівалок, 1400 плугів і букерів та чимало іншого реманенту⁵.

Значний інтерес становлять звіти, відомості і листування Херсонського повітового земельного відділу, волвиконкомів, дільничих агрономів і техніків, що знаходяться у фонді відділу упра-

¹ З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині, вип. 1, стор. 117, 135, 176, 200, 202, 203.

² Херсонський облдержархів, ф. р-442, оп. 5, спр. 49, арк. 1—28.

³ Там же, оп. 1, спр. 51, арк. 25.

⁴ З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині, вип. 1, стор. 73.

⁵ Там же, стор. 213.

вління Херсонського повітвиконкому. У цих документах йдеться про організацію в Херсонському повіті в 1920 р. 8 механічних, 12 слюсарно-ковальських, 41 ковальської майстерень. Такі районні майстерні були створені в с. Качкарівці, в колишній економії Фальц-Фейна, та Нововоронцовці, в колишній економії Воронцової-Дашкової. Майстерні обладнувалися верстатами, машинами та іншим реманентом цих економій. Створені були майстерні також у Музиківській, Орловській, Сейдеменуській, Казацькій волостях і Бізюковому монастирі¹.

У своєму відношенні від 28 липня 1920 р. Херсонський повітземвідділ повідомляє Бериславський волземвідділ, що «районній прокатній станції м. Берислава відпускається 45 плугів, 7 зернодробилок, 10 букерів, 20 залізних борін, 1 культиватор»².

Прагнення селян здійснити ленінський Декрет про землю, заходи щодо втілення ленінських накреслень у життя та їх наслідки знайшли своє відображення у документальних матеріалах фондів комітетів незаможних селян.

Як по всіх селах і волостях Радянської України, так і на Херсонщині згідно з постановою ВЦВК від 9 травня 1920 р. виникають комітети незаможних селян — опорні пункти диктатури пролетаріату на селі. В Херсонському облдержархіві зберігаються документальні матеріали фондів повітових, волосних і сільських КНС (1042 од. зб.).

Основні документи — постанови, інструкції, циркуляри Херсонського і Миколаївського губернських виконкомів, губернських і повітових КНС, протоколи волосних з'їздів КНС, засідань президій, загальних зборів сільських КНС, звіти, доповіді і листування про організацію сільськогосподарських артілей із незаможників, надання їм прав і привілеїв, передачу в їхнє користування поміщицьких маєтків, організацію комісій по обліку хліба, худоби, сільськогосподарського реманенту, проведення сільськогосподарських кампаній, надання насінневої позики членам КНС та ін.

На засіданні президії Єфимівського сільського комнезаможу 27 листопада 1920 р. обговорювалося питання про розподіл тягла і реманенту з метою зрівняння майнового стану населення с. Єфимівки. Засідання вирішило «відібрати третього коня (у господарів), враховуючи при цьому чисельність родини. Залишати одну корову на родину чисельністю в 5 чоловік, а в родині, де більше, ніж 5 чоловік, залишати дві корови... Залишити у кожному господарстві один фургон і пару драбин... Відібрати плуги і плужниці, у кого виявиться більше одного, борони ж залишати по числу залишених в господарстві коней... Відкрити в селі прокатну станцію,

¹ Херсонський облдержархів, ф. р-1887, оп. 1, спр. 1, арк. 146.

² Там же, ф. р-442, оп. 1, спр. 236, арк. 14.

куди везти лишки мертвого реманенту і всі ресорні брички, які повинні теж знаходитися в суспільному користуванні»¹.

Перший повітовий з'їзд комітетів незаможних селян відбувся у Херсоні 13—17 вересня 1920 р. Делегати з'їзду надіслали привітальну телеграму вождю революції В. І. Леніну: «Ми непохитно віримо в повну перемогу трудящих над гнобителями і напружимо всі сили в цьому останньому вирішальному бою. Хай живе сталевий союз робітників і селян». Це були щирі слова, що йшли від самого серця і висловлювали справжні думки і почуття трудящого селянства.

З'їзд заслухав доповідь про земельну політику Радянської влади і прийняв резолюцію: «Єдиний вихід з катастрофічного становища незаможного селянства — якнайскоріший вступ на шлях створення нових форм колективного господарства, починаючи з перших ступенів — спільній обробці землі, засіву і обмолоту, закінчуючи організацією трудових сільськогосподарських артіль і комун.

Соціалістичне землевпорядкування Радянської влади відкриває широкий простір для організації колективного сільського господарства. І повітовий з'їзд комнезаможних селян, у зв'язку з тим, що в найближчий час має бути проведена розкладка землі по волостях повіту, знайшов за необхідне використати зараз же ці обставини для відводу на підставі соціалістичного землеустрою визначених земельних площ виникаючим у повіті сільськогосподарським артільним об'єднанням селян...

Увесь живий і мертвий реманент повинен бути використаний. Лишки посівного матеріалу повинні бути відібрані в куркулів і передані селянам, які терплять нужду в насінні...

Хай живе вільний труд на визволеній землі!»².

Згадані вище та інші документи є цінним джерелом для вивчення історії боротьби за соціалістичну перебудову сільського господарства на прикладі однієї з областей Півдня України.

С. Я. Дяченко, Д. О. Полякова

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ МАТЕРИАЛЫ ХЕРСОНСКОГО ОБЛГОСАРХИВА О ПРЕТВОРЕНИИ В ЖИЗНЬ ЛЕНИНСКОГО ДЕКРЕТА О ЗЕМЛЕ НА ХЕРСОНЩИНЕ (1918—1920 гг.)

Резюме

Документальные материалы, хранящиеся в Херсонском облгосархиве, являются важным источником для дальнейшего изучения истории борьбы трудящихся за осуществление ленинского Декрета о земле и социалистических преобразований в сельском хозяйстве на Херсонщине. Значительная часть их

¹ Херсонський облдержархів, ф. р-1206, оп. 1, спр. 3, арк. 35—36.

² Там же, ф. р-6, оп. 1, спр. 40, арк. 31—32.

уже опублікована, частина з них ще не виявлена. Задачею істориків і архівістів являється подальше виявлення і дослідження нових історических джерел по цій темі. Це дасть можливість більш детально освітити важний процес в розвитку Радянського державства.

Ю. А. Барштейн

ОБРАЗ ВОЛОДИМИРА ІЛЛІЧА ЛЕНІНА В УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТНИХ МЕДАЛЯХ

Образ В. І. Леніна дорогий не тільки нашому народові, а й прогресивному людству всього світу. Протягом всієї історії першої в світі соціалістичної держави діячі образотворчого мистецтва, в тому числі й народні умільці, неодноразово звертались і продовжують звертатися до образу В. І. Леніна, втілюючи його в різних жанрах. Добре відома Ленініана М. А. Андреева, який уважно стежив за життям і діяльністю любимого вождя в останні роки його життя і створив (1920—1932 рр.) чудові рисунки і скульптурні портрети, присвячені Володимирі Іллічу. Майже 25 років працював над ленінською тематикою народний художник СРСР М. Жуков. Кращі якості М. Жукова як рисувальника і графіка розкриваються в серіях рисунків, присвячених В. І. Леніну.

Ряд видатних скульпторів працював і працює над втіленням образу В. І. Леніна в скульптурі. Це, зокрема, такі великі майстри, як І. Д. Шадр, С. Д. Меркуров, М. Г. Манізер, З. І. Азгур, М. В. Томський та багато інших.

Крім монументальної скульптури, образ В. І. Леніна знайшов своє втілення в скульптурній мініатюрі, зокрема в медалях. Якщо про втілення образу вождя в монументальній скульптурі написано немало, то про медальєрне мистецтво, що відображає ленінську тему, — небагато.

Образ В. І. Леніна в пам'ятних медалях, відкарбованих або відлитої до ювілейних дат Володимира Ілліча та видатних подій в історії нашої країни, так чи інакше пов'язаних з ім'ям вождя, зайняв своє достойне місце. Тому збирання і дослідження такого матеріалу взагалі, а до 100-річного ювілею з дня народження В. І. Леніна особливо є почесним завданням науковців.

Серед великого загону діячів образотворчого мистецтва, які присвятили свою творчість втіленню образу великого вождя в скульптурі, і, зокрема, в медальєрному мистецтві, певне місце посідають скульптори-медальєри і гравери України.

Одна частина пам'ятних медалей спеціально присвячена В. І. Леніну і відбиває дати його життя і діяльності, а також річниці з дня його смерті. Інша частина приурочена видатним подіям і знаменним датам нашої країни. Образ Ілліча в них не-

розривно пов'язаний з темою посвяти медалі. Наприклад, образ Володимира Ілліча зайняв гідне місце у більшості пам'ятних медалей, присвячених 50-й річниці Великого Жовтня.

До 95-річчя від дня народження В. І. Леніна майстер народної творчості О. К. Кошовий створив пам'ятну медаль (рис. 1, мідь,

Рис. 1.

чеканка, 95 мм. Київ). На лицевому боці її вирізьблено напівпогрудний, звернений вліво, профільний портрет вождя. Під ним — серп і молот на гілках лавра. По колу зроблено напис «Владимир Ильич Ленин. 1870—1924». Дати від напису відокремлені п'ятикутною зіркою. На зворотному боці медалі зверху, під п'ятикутною зіркою подано силует літака АН-24. У центрі — напис в чотири рядки: «Ударнику коммунистического труда. Киев». Під написом є фірмений знак «АН». По колу — незамкнений віночок з лаврового листа.

Вдалим є зображення В. І. Леніна на іншій медалі (рис. 2, бронза, 82 мм, точне литво. Київ), виконаній тим же автором. На лицевому боці її зображено напівпрофільний, звернений вліво портрет вождя. Цікаво виконаний фон у вигляді ліній-променів, що йдуть від центра. Підписів на медалі немає. Це ж портретне зображення В. І. Леніна, тільки звернене вправо, О. К. Кошовий у 1967 р. переніс на орську яшму. У глибі цього самоцвіту ультразвуком зроблена медаль з зображенням Володимира Ілліча, що відзначається більшою портретною схожістю.

Рис. 2.

Над образом В. І. Леніна у період підготовки до сторіччя від дня його народження працюють і діячі декоративно-приклад-

ного мистецтва. Серед сувенірів та подарункових виробів знаходимо декоративні вази, тарілки з порцеляни тощо з зображенням Володимира Ілліча. Створено також і пам'ятний медальйон.

Головний художник Київського експериментального кераміко-художнього заводу В. В. Лапін створив односторонній медальйон на підставці (рис. 3, порцеляна, 100×76 мм. Київ), на якому методом керамічної декалькоманії виконав портрет В. І. Леніна. На білому тлі медальйону розміщено погрудне, звернене вліво зображення Володимира Ілліча, що нагадує добре відомі зображення вождя, виконані М. А. Андреевим. В. В. Лапін виконав портрет вождя в м'яких пастельних тонах, чим надав йому особливої м'якості, природності і теплоти. Взнявши за основу андреевське зображення В. І. Леніна, художник вніс у нього деякі особливості. Профіль, звернений праворуч, він повернув вліво, дещо змінив поворот голови, деталі одягу та ін. Медальйон завершує невеличка підставка, на якій в один рядок зроблено підпис-факсиміле: «В. Ульянов (Ленін)». Цей медальйон одержав високу оцінку на засіданні Республіканської художньої ради

Рис. 3.

Міністерства легкої промисловості УРСР.

Художник Вадим Аврутис та гравер С. І. Бродський створили у 1969 р. пам'ятну медаль, присвячену 100-річчю з дня народження Володимира Ілліча Леніна, яку виготовив КЕЗМГ. На лицевому боці медалі (рис. 4, анодований алюміній, 62 мм) зображено профільний, звернений праворуч барельєфний портрет В. І. Леніна, виконаний невисоким рельєфом на фоні земної кулі. Праворуч знизу — дати у два рядки: «1870—1970». Портрет вождя за відомим малюнком М. А. Андреева на фоні земної кулі символізує розповсюдження величних ідей Ілліча по всьому світу. На зворотному боці медалі — напис у п'ять рядків з вірша Володимира Маяковського: «По всей вселенной ширится шестие мыслей, слов и дел Ильича» та підпис-факсиміле поета: «Вл. Маяковский».

У тому ж році майстром народної творчості О. К. Кошовим була створена однобічна плакета (литво, бронза, 96×71 мм. Київ), у центрі якої зображений погрудний, профільний, зверне-

ний праворуч портрет В. І. Леніна. Під портретним зображенням напівколом зроблено напис в один рядок: «В. И. Ленин». По обидва боки портрета — український орнамент. Знизу праворуч — підпис медальєра: «Рез. О. К. Кошевой. 69».

Інститутом титану в Запоріжжі була створена та виготовлена плакетка (пресований порошок титану, одержаний електролітичним способом, 90×65 мм. Запоріжжя). Гравер. А. Г. Полозов на лицевому боці плакетки невисоким рельєфом подав профільне, звернене ліворуч зображення В. І. Леніна, в загальних рисах

Рис. 4.

схоже, але менш вдале повторення відомого портрета вождя, виконане в свій час М. А. Андреевим. Висота рельєфу досягнута врізаним у букльоване тло зображенням. Знизу напис у два рядки: «100 лет». На зворотному боці — зверху напис в один рядок: «СССР». Знизу праворуч: «TITANIUM». Виготовлені ще три варіанти цієї плакетки. На зворотному боці одного з них зверху є напис: «СССР», нижче — «МИНЦВЕТМЕТ» та знизу — «TITANIUM». На лицевому боці другого варіанту під зображенням напис — «100». На зворотному боці — напис у два рядки: «Институт титана». На лицевому боці третього варіанту плакетки під зображенням — напис у два рядки: «1870. 1970». На зворотному боці зверху ліворуч — напис в один рядок: «СССР».

Серед великої кількості медалей, присвячених різним подіям у нашій країні, образ Володимира Ілліча займає визначне місце.

У 1932 р. до 15-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції ливарним цехом артілі «Пролетарий» була відлита одностороння пам'ятна медаль, на лицевому боці якої зображено профільний, звернений вліво портрет Володимира Ілліча Леніна. Зверху по колу зроблено напис: «15-й год Октября», знизу — «Лит. цех артели «Пролетарий». Ця рідкісна нині медаль відлита 35 років тому, але досі ще не встановлено, де і коли. Її виявлено поки що в одному примірнику у Харкові.

На лицевому боці пам'ятної медалі (рис. 5, бронза, 67 мм. ЛМД), створеної В. М. Акімушкіною у 1958 р. на відзначення 175-річчя Севастополя, в центрі зображено парусний корабель, ліворуч — пам'ятник затопленим кораблям, нижче — композиція з вінка, знамен та атрибутів піхотної і артилерійської зброї. По колу медалі йде напис: «В ознаменованіе 175-летия Севастополя», праворуч зверху — в два рядки дати: «1783. 1958». На зворотному боці — пам'ятник В. І. Леніну. На задньому плані зворотного боку — пристань та військовий корабель. На передньому

Рис. 5.

плані перед пам'ятником зліва — лаврова гілка, праворуч — знамена. Зверху ліворуч — напис у три рядки: «Городу-герою слава!». Є варіант цієї медалі з підписом медальєра.

На лицевому боці медалі (рис. 6, бронза, 65 мм. ЛМД), присвяченої 20-річчю визволення України від фашистських окупантів, А. П. Олійник, В. Д. Фатальчук та О. І. Юнак зобразили картину наступу радянських військ. У небі — літаки. На передньому плані — танк, на якому боець з високо піднятим прапором. На ньому — профільне, звернене ліво головне зображення В. І. Леніна, світлий образ якого вказував шлях до перемоги. На танку та за ним — воїни з автоматами. Знизу на медалі — напис у два рядки: «У. Р. С. Р. 1944—1964». Нижче — зірочка на фоні п'ятикутника з променями, що розходяться. Зліва від неї — дубова і справа — лаврова гілки. На зворотному боці напис в шість рядків: «20-річчя визволення Радянської України від фашистських окупантів». Цифру 20 пронизує лаврова гілка.

У 1964 р. минуло 200 років київському заводі «Арсенал», що вписав не одну славу сторінку в літопис революційної боротьби російського та українського пролетаріату. На лицевому боці пам'ятної медалі (бронза, 65 мм. ЛМД) роботи А. П. Слійника над погрудним зображенням чотирьох робітників (вони ніби символізують чотири покоління арсенальців), зверненням вправо, старанно виліплено профільний барельєф В. І. Леніна. На задньому плані — башта «Арсеналу» та два робітники з прапором біля гар-

мати. На прапорі напис: «За владу Рад». По колу медалі знизу — напис у три рядки: «200 років. Київський завод «Арсенал» ім. В. І. Леніна». На зворотному боці — зображення робітника і робітниці, які вказують лівими руками на майбутнє, втілене в п'ятикутній зірці, в центрі якої перетинаються дві стрімкі лінії. Зліва по колу напис: «Вперед, до комунізму!», праворуч — в два рядки ювілейні дати: «1764—1964».

Як вже говорилося вище, образ вождя революції і творця першої в світі соціалістичної держави зайняв достойне місце в пам'ятних медалях, присвячених 50-річчю Великого Жовтня.

Рис. 6.

Насамперед спинимось на цікавій за формою п'ятикутній медалі (мідь, 68 мм), виконаній О. Кошовим та В. Трохименком. На лицевому боці медалі зображена статуя В. І. Леніна і текст в 11 рядків російською та в 10 рядків українською мовами: «...Наша Жовтнева революція відкрила нову епоху всесвітньої історії». На другому боці медалі — серп та молот на фоні обеліска, під яким написано «Донецк», а по краях — ювілейні дати: «1917—1967». І форма, і зміст медалі цікаві, незвичайні. Статуя В. І. Леніна на медалі — фрагмент пам'ятника вождю в Донецьку роботи скульптора Е. Кунцевича за проектом М. К. Іванченка.

Силами партійного та комсомольського активу Залізничного району м. Києва був збудований Палац піонерів як подарунок учням до 50-річчя Великого Жовтня. Ця подія відображена на пам'ятній медалі (анодований алюміній, 61 мм. Київ). На честь 50-річчя Жовтня медаллю нагороджували учасників народної будови. На одному боці автор В. Аврутис зобразив емблему піонерської організації — п'ятикутну зірку, багаття і напис: «Завжди напоготові!» Вище розміщені серп та молот, а по колу зроблений напис: «На честь 50 роковин Великого Жовтня». На другому боці, над зображенням палацу — барельєф В. І. Леніна, ліворуч — лаврова гілка, під якою по горизонталі написано: «Палац піонерів Залізничного району». В нижній половині медалі напис: «Учаснику народної будови 1967».

Дві пам'ятні медалі з зображенням пам'ятника В. І. Леніну, встановленого на території Київського авіаційного заводу, створив М. Мангер. На лицевому боці першої з них (алюміній, 74 мм) медальєр зобразив пам'ятник В. І. Леніну з ювілейними датами «1917—1967» по обидва боки. Знизу напис в два рядки «50 лет Великого Октября». На другому боці медалі вирізьблено два літаки та вертоліт і напис: «Киевский авиационный завод».

Рис. 7.

Друга медаль (анодований алюміній, 60 мм. Київ) присвячена 50-річчю Ленінського комсомолу. На лицевому боці її М. Мангер розмістив зображення пам'ятника В. І. Леніну. Зверху по колу напис: «50 лет ВЛКСМ». На зворотному боці зверху вниз по центру зображено літаки АН-24 і АН-2 та вертоліт. По колу напис: «Киевский авиационный завод им. 50-летия Великой Октябрьской социалистической революции». Цією медаллю нагороджували комсомольців — передовиків і ветеранів виробництва.

Цій же темі присвячена медаль (алюміній, 55 мм), виготовлена у Харкові. На її лицевому боці — зображення відомого у Харкові пам'ятника В. І. Леніну. Внизу — напис в один рядок: «Харків». На зворотному боці в центрі медалі розміщена композиція, що складається з контурного зображення прапора з ювілейними датами у два рядки: «1918—1968», внизу якого зображено верхню частину гвинтівки з багнетом та кельму з п'ятикутною зірочкою, що символізують великі перемоги комсомолу в мирні та воєнні роки. По колу напис: «П'ятдесят років ВЛКСМ». Знизу, справа від композиції, — лаврова гілка.

На Ленінградському Монетному дворі відкарбовано пам'ятну медаль (рис. 7, бронза, 70 мм. ЛМД), присвячену 50-річчю комсомолу України за ескізом українського художника Ю. Й. Яроменка. На фоні п'ятикутної зірки лицевого боку медалі, зверху на прапорі розміщено профільне, звернене ліворуч зображення Володимира Ілліча Леніна. Нижче, зліва у центрі, — промені, що сходяться, цифра «50» та слово «Років». Ще нижче — напис

на гілці лавра: «ЛКСМ України». На зворотному боці медалі зверху та ліворуч — зображені високим рельєфом орден Леніна та орден Червоного Трудового Прапора, якими був нагороджений комсомол України за великі заслуги у воєнні та мирні роки. Нижче, праворуч на лавровій гілці, — врізані у тло дати: «1919—1969». Медаль вдала за композицією. Вона не перевантажена елементами, скромна, але багато про що розповідає.

Кілька медалей з зображенням улюбленого киянами пам'ятника В. І. Леніну роботи скульптора С. Д. Меркурова, що встановлений на бульварі Т. Шевченка, було створено в Києві. Одна з них (анодований алюміній, 63 мм) сувенірна. На лицевому боці її медальєр В. Л. Аврутіс зобразив пам'ятник В. І. Леніну. Біля підніжжя — лаврова гілка, пов'язана стрічкою. Вдалині — пірамідальні тополі. На зворотному боці — напис у три рядки, українською, англійською та французькою мовами: «Пам'ятник В. І. Леніну у Києві».

На лицевому боці медалі (алюміній, 45 мм), яку видають народженим у Києві (для дівчаток — покрита рожевим лаком, для хлопчиків — голубим), О. К. Кошовий зобразив той же пам'ятник В. І. Леніну, що і на попередній медалі, на фоні будинку Верховної Ради УРСР. Зліва — гілки з свічками каштана. На зворотному боці по колу — напис: «Народженому (народженій) в Києві». Нижче по центру — сонце з променями, що розходяться. Під ним — пластина-підвищення для напису прізвища і дати народженого. Нижче — п'ятикутна зірочка та гілка лавру.

На лицевому боці другого варіанту тієї ж медалі (алюміній, 52 мм) роботи О. К. Кошового зображено той же пам'ятник В. І. Леніну на фоні пішохідного моста через Дніпро та правого берега. По річці пливе ракета, в небі — літак, мостом їде автобус, вдалині — набережна Дніпра, будинок Обкому КП України та Андріївська церква, видатний пам'ятник архітектури. Біля підніжжя пам'ятника — гілки каштана. Слід зазначити деяке перевантаження цього боку медалі елементами зображення. На зворотному боці медалі — той же зміст, що і на попередній.

Три пам'ятні медалі (одна з них — плакета) з зображенням В. І. Леніна були виготовлені в Донецьку скульптором-медальєром М. Г. Гончаренком. Перша з них була відкарбована з нагоди 50-річчя Української РСР, друга — присвячена Республіканській нараді з НОП, що проходила у 1968 р. в Донецьку. Третя присвячена 100-річчю міста Донецька.

На лицевому боці першої медалі (мідь, анодований алюміній, 60 мм. Донецьк) на фоні дерев зображений пам'ятник В. І. Леніну скульптора Е. Кунцевича, що встановлено на площі, названій іменем вождя. На постаменті — постать В. І. Леніна. Під пам'ятником — напис в один рядок: «Донецьк». На зворотному боці медалі ліворуч — серп та молот на фоні колосся. Дещо праворуч напис у три рядки: «50 років УРСР».

На лицевому боці другої медалі (алюміній, покритий лаком, 48 мм. Донецьк) того ж автора, на фоні терикона, димарів та деталей промислового пейзажу, скульптор зобразив той же пам'ятник В. І. Леніну, що і на попередній медалі, причому, фігуру вождя у весь зріст розмістив майже у профіль. На зворотному боці медалі, зверху розміщено дещо стилізоване зображення серпа та молота. Нижче — напис у чотири рядки великими літерами: «УЧАСТНИКУ РЕСПУБЛИКАНСКОГО СОВЕЩАНИЯ ПО НОТ» та меншими літерами у два рядки: «Донецк, 1968».

На одnobічній плакеті (алюміній покритий лаком, 65×45 мм. Донецьк), присвяченій сотим роковинам міста Донецька, медальєр Н. Г. Гончаренко розмістив на фоні Донецького оперного театру та висотного будинку постать В. І. Леніна в анфас. Зображення вождя — деталь пам'ятника В. І. Леніну робота скульптора Е. Кунцевича в Донецьку. Ліворуч по вертикалі — напис в один рядок: «Калининский район», знизу по горизонталі — напис «Г. Донецка». Зверху, дещо ліворуч — герб міста Донецька, правіше — ювілейна дата: «100».

В Донецьку була виготовлена ще одна пам'ятна медаль, присвячена 100-річчю заснування міста Донецька. На лицевому боці медалі (алюміній, покритий лаком, 85 мм. Донецьк) той же фрагмент пам'ятника В. І. Леніну в Донецьку Е. Кунцевича, але зображення — на весь зріст, профільне. Праворуч — дата: «1969». На зворотному боці, зверху — напис в один рядок «100 лет», знизу — «Донецку». Початкові літери обох написів зроблені на вертикально розміщеній гілці лавра. Праворуч — герб міста Донецька.

Отже, образ В. І. Леніна, вождя пролетарської революції, засновника Комуністичної партії і Радянської держави, займає почесне місце на пам'ятних медалях України. Розглянуті пам'ятні медалі, крім однієї, створені українськими художниками, скульпторами-медальєрами і граверами. Одні медалі безпосередньо присвячені Володимирі Іллічу, інші — видатним подіям, нерозривно пов'язаним з іменем великого вождя. Зрозуміло, що розглянуті тут медалі є лише частиною усіх існуючих, а тому не можуть дати повного уявлення про місце, яке займає образ Ілліча в такому виді образотворчого мистецтва, яким є пам'ятна медаль.

Ю. А. Барштейн

ОБРАЗ ВЛАДИМИРА ИЛЬИЧА ЛЕНИНА В УКРАИНСКИХ ПАМЯТНЫХ МЕДАЛЯХ

Резюме

Представленные в статье памятные медали показывают, какое место занимает образ В. И. Ленина, вождя пролетарской революции, основателя Коммунистической партии и первого в мире социалистического государства в та-

ком виде изобразительного искусства, как памятная медаль. Приведенные и описанные памятные медали созданы украинскими скульпторами-медальерами, граверами, мастерами народного творчества. Одни медали непосредственно посвящены Владимиру Ильичу Ленину, другие — выдающимся событиям нашей страны, неразрывно связанным с именем великого вождя. Большая часть представленных медалей создана на Украине. Темы посвящения медалей — разные, однако видное место в них занимает образ дорогого вождя, поданный в медалях то в виде портретного изображения, то в виде фрагмента памятников, установленных в городах Украинской ССР. Естественно, что рассмотренные в статье медали — лишь часть Ленинианы в медальерике.

М. О. Гарматюк

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ — ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЛЕНІНСЬКИХ ДНІВ НА РОВЕНЩИНІ (1924—1939 рр.)

У житті народу України, в тому числі й західноукраїнських земель, не було жодної важливої події, на яку б не звертав уваги В. І. Ленін, яка б вирішувалась без його участі. Ім'я Леніна завжди було дороге і близьке трудящим Ровенщини. Як прояв великої любові ровенців до геніального вождя, віри в торжество ленінських ідей було вивчення і розповсюдження його творів, комуністичної і прогресивної західноукраїнської преси, радянських видань, комуністичних відозв і листівок, вившування транспарантів, червоних прапорів та ін. Свідченням цього було також проведення ленінських днів.

Архівні матеріали, що висвітлюють Ленінські дні¹, можна поділити на дві основні групи: 1-ша — документи і видання Комуністичної партії Польщі (КПП), Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), Комуністичної партії Західної Білорусії (КПЗБ), комсомолу, прогресивних організацій (книжки, брошури, журнали, газети, бюлетені, листівки, відозви, плакати, транспаранти та ін.); 2-га — документи органів державної влади буржуазно-поміщицької Польщі (звіти, донесення, телефонограми, протоколи ревізій, протоколи огляду місць подій тощо).

Вивчення питання про ленінські дні зв'язане з певними труднощами. По-перше, документи центральних партійних органів збереглися не повністю, а ті, що збереглися, недостатньо висвітлюють події на місцях. У первинних партійних організаціях їх майже не створювали, а в районних, міських і повітових організа-

¹ Архівні документи, що висвітлюють питання Ленінських днів на Західній Україні 20—30-х років, використовували у своїх працях А. Ярошенко (Під ленінським прапором. Львів, 1961), М. Волянюк, В. Маланчук (Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні. Львів, 1960) та ін.

ціях якщо й створювали, то часто знищували з конспіративних міркувань. По-друге, документи буржуазних органів надзвичайно тенденційні, применшують значення подій, фальсифікують їх, а тому потребують особливого критичного підходу. Крім того, ряд подій, фактів взагалі не відбито в документах, а спогадів учасниками тих подій написано небагато.

На Ровенщині, як і по всій Західній Україні, розповсюджувалося багато творів В. І. Леніна, особливо в ленінські дні. Це — «Карл Маркс», «Держава і революція», «Про кооперацію», «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», «Сторінки з щоденника», «Чи вдержать більшовики державну владу?», «Про право націй на самовизначення» та ін. Про це свідчать оригінали його праць, які зберігаються в державних архівах та музеях, а також документи про виявлення їх під час обшуків у комуністів, комсомольців, безпартійних. Наприклад, у журналі обліку ревізій за 1925—1927 рр. (ф. Луцької повітової команди державної поліції) під порядковим номером 112 значиться П. Дацюк із с. Лопавше Дубенського повіту, в якого знайдено збірку статей В. І. Леніна під назвою «Світогляд Карла Маркса»¹.

У документах справи «Відомості повітових поліцій про обшуки в 1925 р.» (ф. Волинського воеводського управління державної поліції в м. Луцьку) згадується Д. Пекарський (м. Здолбуново), в якого знайдено працю В. І. Леніна «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму»². В документах повітових староств є списки конфіскованих видань за 1934—1936 рр., серед яких значаться такі твори вождя, як «Війна і крах II Інтернаціоналу»³, «Звіт про революцію 1905 року»⁴ та ін.

Із судово-слідчих поліцейських та речових доказів при них (періодичних комуністичних і прогресивних видань) довідуємося про газети, журнали, які розповсюджувалися в тій чи іншій місцевості, хто їх читав, про переслідування за читання їх. В умовах реакції і білого терору нелегальна та легальна комуністична преса була незамінною зв'язною ланкою партії з масами. Вона виконувала роль колективного пропагандиста й агітатора, колективного організатора трудящих на революційно-визвольну боротьбу, була важливим засобом підвищення теоретичного рівня та ідейного загартування комуністів. КПЗУ постійно дбала про видання газет і журналів, бо розглядала це як важливу ділянку своєї революційної діяльності. У комуністичних та прогресивних виданнях (газети «Земля і воля», «До наступу», «Комсомолець», «Молодий спартак», «Світло», «Сель-Роб», «Сила»; журнали «Наша правда», «Комуністичний прапор», «Земля і воля», «Культу-

¹ Волинський облдержархів, ф. 45, оп. 1, спр. 427, арк. 14.

² Там же, ф. 1, оп. 2, спр. 1160, арк. 46.

³ Там же, ф. 36, оп. 1, спр. 668, арк. 16.

⁴ Там же, арк. 22.

ра», «Сяйво», «Освіта» та ін.), які розповсюджувалися на Ровенщині, часто друкувалися праці В. І. Леніна і статті про нього.

Арешти і в'язниці чекали на того, хто читав або переховував комуністичні газети, журнали, особливо ті, в яких були надруковані праці В. І. Леніна або статті, присвячені йому. Наприклад, жителя с. Кургани Здолбунівського повіту С. Грушовця арештували 16 лютого 1933 р. і засудили до в'язниці на рік за те, що зберігав періодичне видання КПЗУ «Прапор комунізму»¹ з передовою статтею, присвяченою 8-м роковинам пам'яті В. І. Леніна.

Партійні, комсомольські організації та організації МОДРУ випускали підпільні місцеві газети, бюлетені, писані від руки, на друкарській машинці та відбиті на ротаторах і склографіях. Так, за рішенням окружної конференції Волинської організації КПЗУ від 27 серпня 1925 р. у січні наступного року в підпільній друкарні в с. Новоселки на шапірографі тиражем 16 примірників був надрукований «Бюлетень Волинського окружного КПЗУ», в якому вміщено статтю «Вмер Ленін — живе лєнінізм», де говорилося: «Нехай капіталістичний світ пам'ятає, що вмер Ленін — живе лєнінізм: по його дорозі йдуть мільйони лєнінців, які доведуть почате Ленінім діло до кінця на просторі земної кулі... Лєнінізм є світло, що освітлює дорогу працюючим і приводить до соціалізму через соціальну революцію»². Лєнінське слово додавало сил комуністам, що томилися за тюремними ґратами. Так, у справі з інформаціями слідчого управління воеводської державної поліції, повітових старост є копія газети «Голос з-поза ґрат» за 1931 р., яка видавалася в Луцькій в'язниці (тут знаходилось чимало людей з Ровенського, Дубенського та інших повітів). Січневий номер її був присвячений Володимирові Іллічу. Він вмістив його портрет та статті «В річницю смерті Леніна, Лібкнехта і Рози Люксембург — великих вождів пролетаріату», «Лєнін і партія», «Відношення Лєніна до війни», «Лєнін і соціалістичне будівництво», «Селянська демонстрація до «3-х Л» на Равщині (21.І 1930 р.)», а також звернення до політв'язнів від редакції з програмою вшанування пам'яті «3-х Л».

У статті «В річницю смерті Леніна, Лібкнехта і Рози Люксембург — великих вождів пролетаріату» газета писала, що «немає вже такої закутини на земній кулі, де ще імена цих вождів були б не знані серед працюючих... Вмер Ленін — але живе лєнінізм, що поведе працюючі маси до остаточної перемоги — до світової революції»³. В статті «Лєнін і партія» підкреслювалося, що Ілліч і партія — нероздільні, що він віддав «їй все, до хвилини свого життя»⁴, вів боротьбу за єдність партійних рядів⁵.

¹ Ровенський облдержархів, ф. 32, оп. 1, спр. 40.

² «Бюлетень Волинського ОК КПЗУ», 1926, № 1, стор. 6—7.

³ Волинський облдержархів, ф. 46, оп. 1, спр. 1680, арк. 370, 372.

⁴ Там же, арк. 372.

⁵ Там же, арк. 373.

У зверненні до політв'язнів роз'яснювалося, що відзначення «3-х Л» — «це демонстрація сил супроти ворога, це вияв бойової готовності за ці кличі, за цей світогляд, за ті методи боротьби, які визначали, якими керувались, по-перше, вожді». Основним у рефератах, які готуються по тюремних келіях, вказувалось далі, повинен бути аналіз економічної і політичної ситуації та завдань робітничого класу. Крім того, наголошувалось, що у рефератах «конкретно побіч всебічної діяльності В. І. Леніна належить підкреслити будову партії (стратегія і тактика), практику реалізації диктатури пролетаріату і Радянської влади, та започаткування будівництва комунізму»¹.

Загальним визнанням ровенців користувалась нелегальна газета Луцького окружкому КПЗУ «Червона Волинь», яка розмножувалася на ротаторі з середини 1934 до кінця першої половини 1935 р. (8 стор., тираж 400 прим.). Відповідальним редактором її був активний діяч революційного руху Н. Поліщук.

На конкретному місцевому матеріалі газета переконливо роз'яснювала трудящим причини їх злиденного життя і вказувала шлях до визволення. Авторитет газети був настільки великий, що у зв'язку з малим тиражем місцеві партійні організації організували передрук і розмноження її на місцях.

Серед документів прокуратури Ровенського окружного суду зберігся перший номер «Червоної Волині» за січень 1935 р. У її передовій «Роковини Л. Л. Л.» писалось: «Ленін, Лібкнехт, Люксембург — ці три прізвища звучать у свідомості кожного пролетаря, як ідеал борців пролетаріату. Ленін! Хто не знає цього геніального вождя пролетаріату? Ленін зі своєю КП(б) довів діло Жовтневої революції. Він перший кинув гасло будови соціалізму в одній державі. Він, а не хто інший, на підставі теорії Маркса, положив основи під таку колосальну будову, якою сьогодні є СРСР, показуючи наочно, що марксизм є дійсно пролетарською наукою... Робітничий клас цілого світу для ушанування цих трьох Героїв установив день 21 січня. Демонстрації в цьому дні мусять пройти під гаслами зцементування одноцілого робітничо-селянського фронту понад голови соціал-зрадників. Демонстрації 21 січня — це провіста швидкими кроками наближаючої світової соціалістичної революції, котра розвалить гнилий капіталістичний світ та збудує нове, здорове пролетарське життя, до котрого дійдем заповітами незабутніх героїв Леніна, Лібкнехта і Люксембург»².

Крім книжок, журналів та газет на Ровенщині розповсюджувалися також брошури. Наприклад, у ленінські дні 1926 р. у містах та селах комсомольці вивчали Тези ЦК КСМ Польщі «Ленін і молодь»³, що складалися з кількох розділів: 1) Ленін і мо-

¹ Волинський облдержархів, ф. 46, оп. 1, спр. 1680, арк. 388.

² Ровенський облдержархів, ф. 33, оп. 1, спр. 821.

³ Волинський облдержархів, ф. 1, оп. 2, спр. 1259, арк. 1—10.

додь, 2) Стратегія страйків, 3) Страйки та організаційні угоди, 4) Страйки і КСМ. У 1930 р. в північних районах Ровенщини розповсюджувався циркуляр Пінського ОК КПЗБ про підготовку до кампанії «3-х Л»¹, а в 1931 р. — циркуляр ЦК КПЗБ про проведення демонстрацій, масовок, присвячених дню пам'яті В. І. Леніна, Р. Люксембург і К. Лібкнехта² та ін.

Важливим видом нелегального друку були відозви, листівки, звернення, які випускали ЦК КПП, ЦК КПЗУ і ЦК КПЗБ, ЦК КСМЗУ і ЦК КСМЗБ, ЦК МОДР, а також місцеві партійні та комсомольські організації. Вони мали велике значення для піднесення рівня політичної свідомості трудящих і згуртовували їх під прапором Комуністичної партії. В архівах збереглася частина примірників тих важливих партійних документів, що засвідчили, коли і в яких населених пунктах Ровенщини їх читали та хто їх розповсюджував.

У журналі «Наша правда», який читали по всій Західній Україні, в січні 1924 р. було опубліковано звернення Виконавчого Комітету Комуністичного Інтернаціоналу і Виконавчого Комітету Червоного Інтернаціоналу професійних спілок до трудящих усього світу у зв'язку з смертю В. І. Леніна. «Широкі маси революційних робітників усього світу, — говорилося в ньому, — огортає глибокий смуток на звістку про смерть Леніна, найбільшого з провідників робітничого руху. Але, товариші, хай цей смуток не позбавляє нас мужності. Згадаймо з вдячністю про безсмертні заслуги Леніна перед всесвітнім робітничим рухом і, натхненні його великим прикладом, змагаймо до здійснення його заповіту... Пам'ятаючи про Леніна, ми повинні напружити всі сили в боротьбі проти ярма капіталу. Готуйтеся до боїв, революційні пролетарі всіх країн. Хай ненависть до ворогів капіталізму буде так само палка і вічна в наших серцях, як любов до Леніна. На боротьбу за цілковите здійснення заповіту Леніна... Ми звертаємося до мільйонів наших бойорих товаришів у всьому світі з закликком: виконуйте заповіді Леніна, що живуть далі в його партії і в усьому, що створене працею його життя. Боріться, як Ленін, — і ви переможете»³.

Після опублікування цього звернення братні комуністичні і робітничі партії, в тому числі Комуністична робітничая партія Польщі і її складова частина — Комуністична партія Західної України і Білорусії теж звернулися до трудящих із закликком гуртувати ряди для боротьби проти капіталізму і виконувати ленінські заповіді. Про це яскраво свідчить відозва ЦК КПП за січень 1924 р., яка збереглася серед документів прокуратури Ровенського окружного суду. В ній говорилося, що хоч Ленін не живе, але «живе зброя, яку вклав нам до рук наш великий вождь».

¹ Держархів Брестської області, ф. 1, оп. 9, спр. 896, арк. 122.

² Там же, спр. 1767, арк. 2—12.

³ «Наша правда», 1924, № 1, стор. 1.

Живе і розвивається міжнародна організація робітників. Живе і все більше зростає Комуністичний Інтернаціонал... А тому, коли він відходить від нас, ми дивимося не тільки жалібними очима, але й очима повними надії... Тісніше ряди! Продовжує згуртовувати всіх нас воля... яка і живе, і переможе»¹.

У листівці ЦК КПЗУ, виданій у січні 1925 р. польською мовою (розповсюджувалась у багатьох містах і селах Ровенщини), вказувалось, що марними були надії контрреволюції на те, що після смерті Ілліча розваляться радянські республіки, що спаде революційний рух, основу якого заклав В. І. Ленін. Факти свідчать, що трудящі республік ще більше згуртувались, а революційний рух міцніше під стягом III Комінтерну. У листівці розкривався висновок Леніна про неминучість загибелі капіталізму: «Він довів, що єдиним виходом для пролетаріату є соціалістична революція, яка приведе до встановлення диктатури пролетаріату та безземельного селянства... Тільки така революція може дати бідному селянству землю, а робітникам — фабрики, забезпечити роботу і заробіток, змогу до існування... Гуртуйтеся всі під червоними стягами... Організуйтеся в силу, здатну до боротьби! Твердо станьте у лавах Леніна-вождя»². І далі: «Ми тому повторюємо заклики Леніна, щоб ви ще раз усвідомили їх, щоб вони стали вашими власними, щоб тільки ними ви керувалися у своєму житті». Подібного змісту було видане звернення ЦК КПЗБ за січень 1925 р., присвячене партії В. І. Леніна³. Воно теж розповсюджувалося на Ровенщині.

Важливого значення надавалося вихованню молоді та поширенню серед неї ленінських ідей. Так, у листівці КЦ КСМ Західної України, виданій у зв'язку з смертю В. І. Леніна, Р. Люксембург і К. Лібкнехта від 15 січня 1925 р., вказувалось: «І хоча уже немає між нами цих трьох великих вождів і піонерів пролетарської боротьби, спадщина їх озброїла нас так, що можемо вже сміливо йти вперед указаним ними шляхом... Хай же тиждень між 15 і 23 січня стане тижнем скріпленої, потроєної агітації і акції проти мілітаризму і реакції, світового імперіалізму, проти якого все своє життя боролись названі наші вожді»⁴.

Листівки висвітлювали питання важкого матеріального становища трудящих, стягування податків, закликали згуртовувати сили до рішучої боротьби проти окупантів під прапором В. І. Леніна. «А тепер — говорилося у листівці ЦК КСМ Західної Білорусії за січень 1925 р., — коли за податки вивозять із двору останнього коня або корову, знімають з стіни останній кожух, коли

¹ Ровенський облдержархів, ф. 33, оп. 2, спр. 3375, арк. 391.

² Там же, ф. 30, оп. 17, спр. 8, арк. 84.

³ Держархів Брестської області, ф. 2042, оп. 1, спр. 2377, арк. 12.

⁴ Боротьба трудящих Волині за визволення з-під гніту панської Польщі і возз'єднання з Радянською Україною (1921—1939 рр.). Збірник документів і матеріалів, ч. I. Луцьк, 1957, стор. 78.

десятками розстрілюють повсталих незадоволених селян, ненависті і поодиноких виступів стало вже замало. Нам потрібні вже інші, більш рішучі методи боротьби... Поведемо нашу роботу так, щоб не один, не два і не десять озброєних загонів загуляли по наших полях і лісах, а щоб вся Білорусія одним великим загоном повстанців скрутила шию польському уряду... Знайте, що порятунок не прийде нізвідки, що ми самі повинні будемо завойовувати собі свободу... Йдучи в армію, агітуйте польських солдатів підтримувати вас під час повстання, розкладайте армію — опору польської буржуазії. Так організуйтеся ж, молоді пролетарі, під прапором Леніна і Лібкнехта. Готуйтеся до революції»¹. Ця листівка розповсюджувалася в м. Сарни. Вона була видана польською, російською і білоруською мовами.

У листівці ЦК КСМЗБ під назвою «До річниці смерті вождів пролетаріату» за січень 1926 р., яка розповсюджувалася на Ровенщині, говорилося: «Мільйони робітників і селян усього земного шару, схиляючи голови перед пам'яттю своїх великих вождів і мучеників, несуть прокляття існуючому ладу, грабежу і насиллю і присягають на вірність великим ідеалам своїх вождів, що передчасно загинули. Коли міжнародний капітал готується до нових воєн, коли на полях Китаю, Марокко, Сирії потоками ллється робітничо-селянська кров в інтересах імперіалістичних грабіжників, коли міжнародна імперіалістична гідра з допомогою соціал-зрадників організувала в Локарно хитру змову проти єдиного в світі робітничо-селянського Союзу Соціалістичних Радянських Республік, імена Леніна, Люксембург будуть прапором, навколо якого багатомільйонні маси робітників і селян об'єднуються для боротьби з буржуазним мілітаризмом і імперіалізмом... Немає такої сили, яка змогла б нас знищити. Ми живемо, боремося і сили наші ростуть на страх ворогам. Геть буржуазний мілітаризм! Руки геть від Союзу Соціалістичних Радянських Республік! Геть мілітаризацію і колонізацію! Геть білий терор! Хай живе Комуністичний Інтернаціонал молоді!»². В січні цього ж року на Ровенщині передавалися з рук у руки відозви ЦК КСМ Польщі³, ЦК КСМЗУ⁴ до робітничо-селянської молоді у зв'язку з роковинами смерті В. І. Леніна, звернення КСМЗУ⁵ до місцевих комітетів у справі відзначення тижня Леніна — Лібкнехта та ін.

Багато відозв та листівок, присвячених пам'яті В. І. Леніна, закликали трудящих до революційних демонстрацій, до боротьби проти фашизму і його апологетів. Вони розповсюджувались

¹ За волю народну. 1921—1939. Документи і матеріали. Львів, 1964, стор. 44—45.

² Держархів Брестської області, ф. 2042, оп. 1, спр. 3179, арк. 4.

³ Там же, спр. 3153, арк. 5.

⁴ Львівський облдержархів, ф. 121, оп. 2, спр. 98, арк. 26.

⁵ Там же, спр. 26, арк. 9.

у Столінському пов.¹, до складу якого входив ряд сіл теперішньої Ровенщини та м. Сарни². В одній з відозв КСМЗБ був такий заклик: «В річницю смерті ЛЛЛ демонструйте проти антирадянських демонстрацій, проти податків і шарварків! Всі — на вулиці!»³. Розповсюджувалися також відозви, адресовані безпосередньо робітникам і селянам, одягнутим у солдатські шинелі⁴.

На території Ровенщини широко розповсюджувалися листівки, видані Луцьким та Ковельським окружками КПЗУ. У листівці Луцького ОК КПЗУ за січень 1936 р., присвяченій «3 Л», трудящі закликали до боротьби з фашизмом, проти підготовки війни з СРСР. У ній також говорилося: «Геть з польською окупацією Західної України. Геть з кривавим терором і пацифікацією на Волині! Звільнити всіх антифашистських політв'язнів і знести концентраційні табори! Хай живе єдиний антифашистський фронт! Хай живе КПП і КПЗУ! Хай живе СРСР і УРСР!»⁵. Важливе місце займала пропаганда радянського життя. У листівці Ковельського ОК КПЗУ за цей же рік, присвяченій пам'яті В. І. Леніна, так говорилося про життя трудящих Радянського Союзу: «Працюючі маси Радянського Союзу не знають про безробіття та неписьменність. Мають усі можливості праці й науки, людського культурного життя. Розвивається та цвіте на Радянській Україні культура по формі народова, соціалістична по змісту»⁶.

Важливим засобом агітаційно-масової роботи організацій КПЗУ були плакати. Вони мобілізували маси на революційну боротьбу. Наприклад, у с. Грушвиця Ровенського повіту в ніч на 21 січня 1937 р. було вивішено два плакати Луцького ОК КПЗУ такого змісту: «Честь і вічна слава героїчним пролетарським мученикам 3 ЛЛЛ. Геть з санаційною бандою гнобителів народу і паліїв війни! Геть з контрреволюційною війною проти СРСР! Зірвати польсько-німецький союз війни проти СРСР, заключити пакт Східний. Геть з фашистським кривавим урядом! Геть з польською окупацією на Західній Україні. Геть з імперіалістичною війною. Геть з наклепами української буржуазії на СРСР! Звільнити всіх антифашистських в'язнів і знести концентраційні табори! Хай живе єдиний антивоєнний народний фронт! Хай живе КПП і КПЗУ! Хай живе СРСР і УРСР!»⁷. Приблизно такого ж змісту вивішено плакат 21 січня 1937 р. в с. Нараїв Дубенського повіту⁸.

Однією з форм відзначення ленінських днів було розповсюдження транспарантів, оригінали яких частково збереглися в су-

¹ Держархів Брестської області, ф. 2042, оп. 1, спр. 7780, арк. 10.

² Там же, ф. 67, оп. 1, спр. 1230, арк. 167.

³ Там же, ф. 2042, оп. 1, спр. 9730, арк. 9.

⁴ Львівський облдержархів, ф. 121, оп. 2, спр. 9, арк. 71а.

⁵ Волинський облдержархів, ф. 46, оп. 2, спр. 383, арк. 54.

⁶ Там же, арк. 32.

⁷ Ровенський облдержархів, ф. 33, оп. 1, спр. 678, арк. 2.

⁸ Там же, спр. 675, арк. 1—4.

дово-слідчих справах. Збереглося надзвичайно багато різних документів, які засвідчили, де вивішувались транспаранти, їх зміст та ін.

Транспаранти лаконічно передавали основні лозунги того часу. Так, у 1933 р., коли до влади в Німеччині прийшли фашисти, комуністи Ровенщини готували і вивішували транспаранти, які закликали до активізації боротьби з фашизмом, особливо в ленінські дні. Про це свідчить транспарант, вивішений у ніч з 19 на 20 січня 1933 р. в с. Сухівці Ровенського повіту: «Честь провідникам пролетаріату з ЛЛЛ. Земля без викупу! Геть з фашизмом!»¹ У селах Ставрові, Кальнятичах і Перекладовичах Дубенського повіту 21 січня цього ж року був вивішений транспарант: «Сьогодні день нашого смутку — смерть Леніна і 2 ЛЛ»². Коли виникла загроза війни проти СРСР, то комуністи і трудящі виступили на захист першої в світі робітничо-селянської держави. Про це, зокрема, довідуємося з такого транспаранта: «Честь пам'яті з ЛЛЛ. Геть з контрреволюційною війною проти СРСР. Хай живе СРСР і УРСР! Хай живе КПЗУ!» Цей та подібного змісту транспаранти були вивішені в ніч на 21 січня 1937 р. у селах Огібово³, Божкевичі⁴, Млодаві⁵, Борбині⁶ Дубенського повіту та інших містах і селах Ровенщини.

Про те, якого змісту, розміру, з якого матеріалу зроблені, якою мовою, чим написані листівки, транспаранти, прапори, довідуємося в першу чергу з самих оригіналів. А про те, хто виготовляв і вивішував, де і коли вивішував, хто перший їх побачив, знаходимо відомості, в основному, з різних видів документації поліції, суду, прокуратури та ін.

Одним із джерел встановлення місць вивішування транспарантів, прапорів є протоколи оглядів. Наприклад, у протоколі огляду від 25 січня 1937 р., складеному в постерунку поліції с. Млинів Дубенського повіту, місце події описано так: «Місце, де був вивішений транспарант, знаходиться між селами Острійовим Млинівської гміни і Баболоками Княгининської гміни. Там є лугова долина, яку місцеве населення називало «Мацьковою Долиною». Це місце в 150 метрах від ріки Ікви, по правому її боці. На верхів'ї дерева, яке росте в цій долині, був вивішений червоний транспарант (прапор). Верхів'я, до якої він був прикріплений, має 2 м 94 см, а тому його було видно на відстані одного кілометра, як із села Острійова, так і з Баболок... При огляді транспаранта відмічено, що він був з червоного полотна розміром 47×60 см,

¹ Ровенський облдержархів, ф. 86, оп. 2, спр. 69, арк. 81.

² Волинський облдержархів, ф. 1, оп. 2, спр. 3170, арк. 28.

³ Ровенський облдержархів, ф. 33, оп. 1, спр. 674, арк. 1—7.

⁴ Там же, спр. 778, арк. 1—12.

⁵ Там же, спр. 870, арк. 1—10.

⁶ Там же, спр. 969, арк. 1—8.

без ніяких написів, лише по краях його була чорна стрічка»¹. Певні відомості про зміст, мову, місце прикріплення транспарантів, листівок, авторів їх тощо містять поліцейські повідомлення, рапорти. Так, у повідомленні інформаційного відділу експозитури від 23 січня 1937 р. начальнику слідчого відділу поліції у Ровно говорилося, що 27 січня 1937 р. у с. Велика Омеляна під час практичних занять військ 45-го піхотного полку солдати натрапили на комуністичний транспарант «Честь пам'яті героїським борцям революції 3-х Л—КПЗУ», прикріплений на огорожі біля входу в церкву, і дві листівки ОК КПЗУ українською мовою, що лежали неподалік на снігу². У рапорті коменданта поліції в Княгинині Дубенського повіту від 1 лютого 1937 р. поліцейський повідомив: «Під час виконання службових обов'язків у с. Бокійма мені сказали, що на дереві висить червоний транспарант, у зв'язку з цим я пішов до вказаного місця, де справді виявив транспарант. Знявши його з дерева, приніс в постерунок»³.

Про те, хто готував листівки, транспаранти, прапори тощо можна до деякої міри довідатися із звітів поліцейських. Так, у звіті поліцейського коменданту постерунка поліції в Торговиці говорилося: «21 січня 1935 р. у с. Кальнятичі Ярославської гміни Дубенського повіту о 15 год. на дереві при дорозі помітив транспарант з червоного паперу, написів на якому не можна було розібрати; далі на шляховому стовпі виявив наклеєну листівку, присвячену даті «3 Л», на зворотному боці простим олівцем було написано «Форманюк Ольга, Кальнятичі». Цю листівку, мабуть, наклеїла Форманюк Ольга, жителька села Кальнятичі, забувши про те, що на зворотному боці значилося її прізвище»⁴.

Певне уявлення про транспаранти, прапори, листівки, оригінали яких не збереглися, дають протоколи огляду речових доказів. Так, у протоколі огляду транспаранта, присвяченого «3 Л» і вивішеного в січні 1937 р. в с. Бокуйма Княгининської гміни Дубенського повіту, вказано, що його виготовлено з матеріалу бордового кольору, розміром 63×48 см з чорною каймою довкола і що написів на ньому не було⁵.

Дані, які характеризують хід кампанії «3 Л», містять протоколи поліцейських, складені на основі усної заяви очевидців. Наприклад, у протоколі, складеному на підставі усної заяви 24 січня 1937 р. комендантом поліції постерунка в Княгинині Дубенського повіту, зазначено: «Цього ж дня в постерунок з'явився Т. Крестецький, солтис с. Охматів, який розповів, що вранці у церкві дізнався від священника А. Стефановича, що на дереві біля кладови-

¹ Ровенський облдержархів, ф. 33, оп. 1, спр. 680, арк. 1—11.

² Там же, спр. 678, арк. 1—13.

³ Ровенський облдержархів, ф. 33, оп. 1, спр. 686, арк. 5.

⁴ Там же, спр. 1048, арк. 1—33.

⁵ Там же, спр. 686, арк. 4.

ща висить якийсь червоний транспарант. Прибувши туди разом з Я. Подкорбним, справді побачив транспарант без написів, біля дерева виднілось кілька слідів»¹. У протоколі від 25 січня 1927 р. поліцейським Ю. Коцельським на підставі усної заяви Ф. Ставинського, мешканця колонії Смордовський Клин Млинівської гміни Дубенського повіту, вказується, що 24 січня вранці, проходячи через колонію, останній помітив на фруктовому дереві біля будинку О. Дениса червоний прапор. Зрозумівши, що це робота комуністів, він негайно зняв і приніс прапор у постерунок².

Про міри покарання за участь у готуванні або проведенні ленінських днів є відомості в матеріалах обшуків суду та ін. Під час обшуку, наприклад, у жительки с. Кальнятичі Дубенського повіту О. Форманюк були знайдені куски червоного паперу і записна книжка. За це 23 січня 1935 р. її було затримано і доставлено у розпорядження судді м. Дубно. Суд встановив за О. Форманюк поліцейський нагляд, один раз на тиждень вона повинна була реєструватися в постерунку поліції в Торговиці³. У фондах суду і прокуратури за 1935 р. є справи про обвинувачення В. Шевчука, Д. Якимчука і О. Якимчука з с. Війниця Дубенського повіту, яких звинувачували в розповсюдженні комуністичних листівок. Згідно з постановою дубенських слідчих судових органів вони були арештовані, але через недостатність доказів невдовзі їх звільнили⁴.

В архівах збереглися документи, які свідчать, що під час масовок, мітингів, траурних зборів, присвячених ленінським дням, комуністи, комсомольці і трудящі співали улюблені пісні В. І. Леніна — «Шалійте, шалійте, скажені кати», «Інтернаціонал», «Варшав'янку» та ін. Під час ленінських днів піонери Західної Білорусії та північних районів Ровенщини, де діяли організації КПЗБ, вивчали пісні про В. І. Леніна⁵.

Отже, проведення ленінських днів на Ровенщині було бойовою революційною традицією. Ідеї В. І. Леніна надихали трудящих у важкій революційно-визвольній боротьбі. Архівні документи свідчать про незламну боротьбу робітників і селян проти гнобителів, за возз'єднання всіх українських земель. Уже в перші роки окупації Західної України буржуазно-поміщицькою Польщею робітники тартака м. Ровно⁶, вантажники залізничної станції Малинськ⁷, робітники скляної гуті в Ракитному⁸ розпочали страйки. Селяни с. Невіркив Ровенського повіту захопили панські

¹ Ровенський облдержархів, ф. 33, оп. 1, спр. 683, арк. 4.

² Т а м ж е, спр. 684, арк. 4.

³ Т а м ж е, спр. 1048, арк. 1—33.

⁴ Т а м ж е, спр. 199, арк. 1—137.

⁵ Держархів Брестської області, ф. 96, оп. 1, спр. 85, арк. 4.

⁶ Ровенський облдержархів, ф. 30, оп. 18, спр. 465, арк. 4.

⁷ Т а м ж е, спр. 745, арк. 3—4.

⁸ Т а м ж е, ф. 33, оп. 2, спр. 1, арк. 21—22.

землі¹, тучинські жителі цього ж повіту виступили проти стягнення податків², а селяни с. Повча Дубенського повіту вирубали поміщицький ліс³.

Восени 1924 р. широкого розмаху набрав партизанський рух, зокрема в Острозькому⁴, Дубенському⁵, Сарненському⁶, Ровенському⁷ повітах. У виступі на II з'їзді КПЗУ (жовтень 1925 р.) представник від Волині, характеризуючи революційний рух, вказував, що волиняни помічають «під боком український кордон, де люди одержують землю, де життя розвивається в усіх галузях, і не можуть примиритися з явищем пригноблення з боку польських чиновників. Тут є сильний революційний момент, який революціонізує маси»⁸. Ще сильніше розгорнувся рух у 30-х роках. Про це, зокрема, свідчить те, що в 1932 р. окупанти послали на Волинь для наведення «спокою» 4 ескадрони кавалерії, 3 полки піхоти, 4 панцерних авто, аероплани і 1500 поліцейських⁹.

У ході революційно-визвольної боротьби гартувалися, ідейно і організаційно зміцнювалися партійні і комсомольські організації. За торжество ідей марксизму-ленінізму віддавали своє життя мужні борці, кращі сини і дочки Ровенщини. Комуністи — натхненники і організатори революційного руху — вірили в перемогу трудящих. Цю віру вселяло в них марксистсько-ленінське вчення. Те, за що боролися ровенці під керівництвом партійних організацій, здійснилось у вересні 1939 р. Трудящі Західної України навіки возз'єдналися з своїми братами, покінчили з тяжким соціальним та національним гнітом і політичним безправ'ям.

Н. А. Гарматюк

АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ — ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ ЛЕНИНСКИХ ДНЕЙ НА РОВЕНЩИНЕ (1924—1939 гг.)

Резюме

Ленинские дни на Ровенщине, как и на всех западноукраинских землях, традиционно отмечались под названием кампании «3-х Л» (смерть В. И. Ленина и злодейское убийство Р. Люксембург и К. Либкнехта).

Во время ленинских дней коммунисты, комсомольцы, передовые беспартийные изучали, распространяли работы В. И. Ленина. Коммунистическая и

¹ Ровенський облдержархів, ф. 30, оп. 1, спр. 2319, арк. 9.

² Там же, спр. 1134, арк. 8.

³ Волинський облдержархів, ф. 1, оп. 2, спр. 514, арк. 68.

⁴ Ровенський облдержархів, ф. 33, оп. 1, спр. 2850, арк. 27.

⁵ «Радянська Волинь», 28 жовтня 1924 р.

⁶ «Радянська Волинь», 8 жовтня 1924 р.

⁷ «Радянська Волинь», 28 жовтня 1924 р.

⁸ Архів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, спр. 155. арк. 25.

⁹ Там же, ф. 233, оп. 1, спр. 165, арк. 131..

прогрессивная печать широко пропагандировала ленинские идеи, издавались и распространялись воззвания, листовки, изготовлялись транспаранты, флаги, проводились митинги, собрания, демонстрации, стачки. Вся эта работа была тесно связана с осуществлением практических задач, которые стояли перед западноукраинскими трудящимися: освобождение их от социального и национального гнета и воссоединение с Советской Украиной.

Документы, являющиеся источником изучения ленинских дней на Ровенищине, можно разделить на две группы: первая — партийные документы (книжки, брошюры, воззвания, листовки, плакаты, транспаранты и др.); вторая — официальные материалы органов государственной власти буржуазно-помещичьей Польши (отчеты, донесения, телефонограммы, протоколы осмотра мест событий и др.).

В. І. Гриценко

**ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОГО
ОБЛДЕРЖАРХІВУ ПРО ПОШИРЕННЯ ЛЕНІНСЬКИХ ІДЕЙ
ТА ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ В. І. ЛЕНІНА
ТРУДЯЩИМИ ПРИКАРПАТТЯ**

Український народ у буремний 1917 р. слідом за російським народом став на шлях соціалістичної революції. Але землі України в той час перебували під п'ятою різних імперіалістичних держав. Тому завоювання Жовтня в 1917—1920 рр. вдалося утвердити лише на частині української території. На решті її, зокрема на західноукраїнських землях, питання соціального і національного визволення ще стояло на порядку денному. На визвольну боротьбу трудящих Західної України надихали марксистсько-ленінські ідеї.

Перша згадка про В. І. Леніна на сторінках галицької періодики з'явилась у 1896 р. В Івано-Франківському облдержархіві зберігся журнал «Житє і слово», що виходив у Львові під редакцією І. Франка. В п'ятому томі його за 1896 р. була опублікована стаття Г. В. Плеханова «Робітницький і революційний рух в Росії», в якій розповідалось про створений В. І. Леніним петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу» і характеризувались окремі праці та листівки, написані Іллічем. Минуло ще кілька років і ім'я Леніна стало загальновідомим серед революціонерів-галичан.

Володимир Ілліч завжди проявляв великий інтерес до становища в Галичині і особливо в роки свого тимчасового перебування в західній її частині. Проживаючи там, він глибоко вивчав справи партійного будівництва і робітничого руху в Австро-Угорщині, рішуче боровся проти опортунізму в усіх його проявах.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції ім'я В. І. Леніна стало ще більш відомим, близьким і рідним для трудящих Західної України. Вони ні на хвилину не мирилися з окупацією буржуазно-поміщицькою Польщею і під керівництвом компартії вели героїчну боротьбу за своє соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною. Ідеї Леніна надихали західноукраїнський народ і спрямовували його дії.

Дані про те, як трудящі Прикарпаття вшановували пам'ять великого вождя та керувались його заповідями у боротьбі за світле майбутнє, знаходимо в документальних матеріалах таких фондів Івано-Франківського облдержархіву: Станіславського воєводського управління (ф. 2), повітових староств (ф. 6), воєводського та повітового управління державної поліції (ф. 68, 69), окружних судів (ф. 90, 230), прокуратури окружних судів (ф. 226, 227). Вказаних фондах є листівки, прокламації, відозви ЦК КПЗУ і КСМЗУ, циркуляри, розпорядження, звіти урядового комісара м. Варшави та станіславського воєводи, звіти, повідомлення, інформації повітових старост, рапорти, донесення воєводського і повітових управлінь державної поліції, які містять відомості про поширення ленінських ідей та вшанування пам'яті В. І. Леніна трудящими Прикарпаття тощо.

Переборюючи труднощі нелегального існування, КПСГ (з 1923 р.— КПЗУ) приділяла багато уваги виданню і розповсюдженню в масах творів В. І. Леніна. До трудящого читача Станіславського воєводства доходили такі ленінські твори, як «Держава і революція», «Чергові завдання радянської влади», «Завдання спілок молоді», «Пролетаріат і селянство», «Матеріалізм і емпіріокритицизм» та ін.

7 лютого 1922 р. Станіславське воєводське управління повідомило всім повітовим старостам, що міністерство зовнішніх справ Польщі заборонило продаж книги В. І. Леніна «Держава і революція» (ф. 2, оп. 1, спр. 88, арк. 13). Однак, незважаючи на цю заборону, трудящі воєводства різними шляхами діставали і таємно вивчали цей та інші ленінські твори. Про це йдеться в багатьох повідомленнях та донесеннях старост і органів поліції.

30 травня 1933 р. Коломийське повітове управління державної поліції повідомило прокурору Коломийського окружного суду, що під час обшуку в квартирі члена КПЗУ Н. Вейца знайдено працю В. І. Леніна «Держава і революція» (ф. 90, оп. 1, спр. 74, арк. 32), а 30 серпня цього ж року Станіславське воєводське управління державної поліції повідомило слідчому управлінню в м. Торуні, що в селище Отиня поштою надійшла посилка з Гданська, в якій виявлено заборонену книгу «Держава і революція» (ф. 90, оп. 1, спр. 74, арк. 34). 13 лютого 1922 р. під час обшуку в селянина с. Конюшки Рогатинського повіту знайшли брошуру В. І. Леніна «Чергові завдання радянської влади». Про це доповів рогатинський повітовий староста (ф. 2, оп. 1, спр. 88.

арк. 45). 19 березня 1925 р. комендант Станіславського воєводського управління державної поліції повідомив, що на квартирі селянина І. Кліща з с. Юнашків знайдено брошуру В. І. Леніна «Завдання спілок молоді» (ф. 2, оп. 1, спр. 308, арк. 100). Косівський повітовий староста 21 липня 1934 р. доповів про те, що брошура «Ленін про національне питання» знайдена в м. Косові (ф. 2, оп. 1, спр. 1276, арк. 71).

11 січня 1935 р. урядовий комісар Варшави сповістив усім воєводським управлінням Польщі, що за період з 1 листопада по 31 грудня 1934 р. ним конфісковано 1-й і 3-й томи творів та брошуру «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» В. І. Леніна (ф. 2, оп. 1, спр. 1816, арк. 45). 21 січня він же повідомив про конфіскацію 4 і 5 томів творів В. І. Леніна і виданого Музеєм Революції СРСР збірника «Пам'ять про Леніна», 23 січня — «Спогадів про Леніна» Н. К. Крупської, 31 січня — збірника її статей «Про Леніна», 12 лютого — брошури В. І. Леніна «Карл Маркс», 16 березня — брошури В. І. Леніна «Сторінки з щоденника», 19 квітня — праць В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» та «Чи вдержать більшовики державну владу?», 17 липня — праць «Ленінізм і національно-колоніальне питання», «Ленінізм — теорія пролетарської революції» та 31 травня — брошури В. І. Леніна «Про професійні спілки...» (ф. 2, оп. 1, спр. 1816, арк. 51, 54, 71, 86, 124, 175; спр. 1817, арк. 123; спр. 1375, арк. 10).

2 липня 1935 р. Станіславське воєводське управління поставило до відома всіх повітових старост, що Варшавський окружний суд конфіскував книгу Бонч-Бруевича «Три замахи на життя В. І. Леніна», 4 травня 1935 р. — що урядовий комісар м. Варшави конфіскував книгу Клари Цеткін «Спогади про Леніна», 17 липня 1935 р. — брошуру В. І. Леніна «Про право націй на самовизначення» (ф. 2, оп. 1, спр. 1816, арк. 179, 184; спр. 1817, арк. 83).

Праці В. І. Леніна таємно вивчалися скрізь, навіть у в'язницях Дрогобича, Варшави, Вронок, Ломжі, Равичів, Тарнова та ін.¹, куди вони доставлялись нелегальними шляхами.

З глибокою скорботою і сумом зустріли трудящі Західної України звістку про смерть В. І. Леніна. Польський уряд негайно видав розпорядження про заборону будь-яких маніфестацій, зборів тощо, присвячених вшануванню пам'яті Ілліча. Всупереч волі властей траурні дні були проведені по всій західноукраїнській землі.

На багатолюдних мітингах та зборах, які відбувалися у Львові, Станіславі², Тернополі, Дрогобичі та інших містах, трудящі вшановували пам'ять свого вождя і вчителя, давали клятву стійко боротися за справу комунізму. «Гуртуйтеся всі під червоним пра-

¹ «Прикарпатська правда», 22 квітня 1959 р.

² «Прикарпатська правда», 21 квітня 1967 р.

пором в рядах компартії,— говорилось у відозві ЦК КПЗУ від 25 січня 1925 р.— Організуйтеся в боездатну силу!.. Приготовляйтесь до діла, до чинної боротьби за повалення існуючого ладу. До того закликає Вас Ваша компартія, яка поставила собі за ціль здійснити заповіти Леніна на нашому ґрунті» (ф. 2, оп. 1, спр. 308, арк. 79).

Трудящі Західної України щорічно відзначали день смерті В. І. Леніна. День пам'яті Леніна був завжди своєрідним оглядом бойових революційних сил. Проведення його пов'язувалося з актуальними завданнями визвольної боротьби. Роковини смерті Леніна вшановувалися 21 січня разом з вшануванням пам'яті Р. Люксембург і К. Лібкнехта. Цей день називався днем «3-х Л». У цей день проводились масовки, розповсюджувалися листівки, вивішувалися лозунги, транспаранти, червоні прапори. Про це розповідають документи, що зберігаються в Івано-Франківському облдержархіві.

17 лютого 1925 р. комендант Надвірнянського повітового управління державної поліції доповів Станіславському воєводському управлінню поліції про те, що в ніч на 15 лютого в с. Пасічна біля церкви хтось розклеїв відозву Виконкому Комуністичного Інтернаціоналу молоді у зв'язку з першими роковинами смерті В. І. Леніна (ф. 2, оп. 1, спр. 308, арк. 74). 20 лютого того ж року рогатинський повітовий староста доніс Станіславському воєводському управлінню: у ніч на 15 лютого на мурах церкви с. Обельниця розклеєно відозву КСМЗУ у зв'язку з річницею смерті В. І. Леніна (ф. 2, оп. 1, спр. 308, арк. 87). 26 січня та 2 лютого 1929 р. Станіславське воєводське управління доповіло міністерству зовнішніх справ Польщі, що 21 січня в м. Тлумачі на будинках з'явилися написи «Хай живе Ленін!», «Хай живе революція!» (ф. 226, оп. 1, спр. 28, арк. 61). 26 січня в м. Станіславі були вивішені транспаранти «Війна — війні!», «Хай живе КПЗУ!», «Геть з білим терором!» (ф. 226, оп. 1, спр. 28, арк. 76—77).

Станіславське воєводське управління 31 січня 1931 р. та 23 і 31 січня 1934 р.: доповідало про розповсюдження комуністами у м. Станіславі, Коломиї, Надвірній, Калуші, Стрию, Заболотіві відозв та транспарантів з нагоди дня «3-х Л» під гаслами «Хай живуть вожді пролетаріату Л. Л. Л.!»., «Слава богатырям за світову революцію!» та ін. (ф. 2, оп. 1, спр. 785, арк. 85—86; ф. 68, оп. 1, спр. 553, арк. 23, 29; ф. 2, оп. 1, спр. 1017, арк. 31). 2 січня 1932 р. долинський повітовий староста повідомив Станіславському воєводському управлінню про розповсюдження відозв і афіш КПЗУ з написом «Слава пам'яті Леніна — вождя пролетаріату!» (ф. 2, оп. 1, спр. 841, арк. 35). 21 січня 1933 р. про розповсюдження у м. Станіславі транспарантів з написом «3-х Л» доповідав станіславський повітовий староста, 23 січня — надвірнянський повітовий староста, 28 січня — коломийський повітовий староста (ф. 2, оп. 1, спр. 841, арк. 35; спр. 987, арк. 81, 88, 169), 27 січня

Отинянський постерунок державної поліції та 28 лютого тлумачький повітовий староста доповіли про розповсюдження в м. Отиня комуністичних лозунгів та відоzw у зв'язку з днем пам'яті В. І. Леніна (ф. 2, оп. 1, спр. 987, арк. 89, 92, 107; ф. 68, оп. 2, спр. 204, арк. 99). Про вивішення в с. Іллінці транспаранта «Ставайте в ряди під прапором Леніна, Лібкнехта, Люксембург!» повідомило Снятинське повітове управління державної поліції 22 січня 1933 р. (ф. 68, оп. 2, спр. 204, арк. 106).

З 20 по 28 січня 1935 р. про вивішення комуністичних транспарантів та афіш з нагоди дня «3-х Л» повідомляли Надвірнянське, Калуське, Долинське, Косівське, Станіславське, Коломийське, Тлумачьке і Стрийське повітові управління державної поліції (ф. 68, оп. 2, спр. 280, арк. 5, 7, 15, 23, 25, 26, 27, 30).

В січні 1936 р. Стрийським, Долинським, Калуським та Станіславським повітовими управліннями державної поліції повідомлялось про вивішення у цих повітах з 13 по 25 січня комуністичних транспарантів та написання гасел у зв'язку з днем «3-х Л» (ф. 2, оп. 1, спр. 1380, арк. 5; спр. 1875, арк. 9; ф. 68, оп. 2, спр. 365, арк. 14; ф. 69, оп. 1, спр. 564, арк. 11).

Труidячі воєводства використовували для розповсюдження комуністичних афіш та транспарантів з гаслами на честь пам'яті «3-х Л» і такий засіб — прив'язували до ніжки голуба клаптик полотна з відповідними написами. Про це розповідається в донесеннях постерунка державної поліції м. Болехова від 31 січня 1933 р., Рогатинського повітового управління державної поліції від 23 січня 1934 р., Станіславського повітового управління державної поліції від 20 січня 1935 р. (ф. 69, оп. 1, спр. 204, арк. 31; спр. 299, арк. 15; ф. 68, оп. 1, спр. 280, арк. 3).

У багатьох документах йдеться про проведення масовок, зборів, демонстрацій у воєводстві, присвячених пам'яті «3-х Л».

24 січня 1928 р. всі повітові старости одержали розпорядження станіславського воєводи про розгін демонстрацій, які будуть організовані в день пам'яті В. І. Леніна (ф. 6, оп. 1, спр. 218, арк. 25). Незважаючи на репресії, труidячі щорічно відмічали день пам'яті «3-х Л».

2 лютого 1929 р. Станіславське воєводське управління доповіло міністерству зовнішніх справ Польщі про збори міського комітету КПЗУ, проведені 26 січня в місті Станіславі з доповіддю про діяльність В. І. Леніна (ф. 226, оп. 1, спр. 28, арк. 76—77). 11 січня 1931 р. в Станіславі відбулись збори членів КПЗУ, на яких обговорювалось питання проведення кампанії «3-х Л» (ф. 6, оп. 1, спр. 300, арк. 49). 11 і 18 січня 1933 р. воєводи доповіли долинський і станіславський повітові старости про засідання МК КПЗУ відносно проведення тижня пам'яті В. І. Леніна (ф. 2, оп. 1, спр. 987, арк. 71, 73, 76).

18 січня 1936 р. стрийському старості доповіли про збори членів КПЗУ в день пам'яті В. І. Леніна. Станіславське повітове

управління державної поліції 13 січня 1936 р. повідомило про нараду в м. Станіславі членів КПЗУ, де обговорювались питання підготовки та проведення тижня пам'яті В. І. Леніна в повіті (ф. 2, оп. 1, спр. 1380, арк. 5; ф. 68, оп. 2, спр. 365, арк. 3). Коломийське повітове управління державної поліції 20 січня 1936 р. доповідало про засідання МК КСМЗУ, яке відбулося 15 січня в м. Калуші і розглянуло питання проведення тижня «3-х Л» (ф. 2, оп. 1, спр. 1375, арк. 10).

Окремі повідомлення поліцейських органів містять відомості про вивішення трудящими портретів В. І. Леніна в день його пам'яті (ф. 68, оп. 1, спр. 280, арк. 31 та ін.).

Минули роки. Кинули у вічність часи заборон. Разом з усім радянським народом трудящі оновленого західноукраїнського краю під керівництвом Комуністичної партії з Леніним у серці зараз впевнено будують світле комуністичне життя.

В. И. Гриценко

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ МАТЕРИАЛЫ ИВАНО-ФРАНКОВСКОГО
ОБЛГОСАРХИВА О РАСПРОСТРАНЕНИИ ЛЕНИНСКИХ ИДЕЙ
И ЧУВСТВОВАНИИ ПАМЯТИ В. И. ЛЕНИНА
ТРУДЯЩИМИСЯ ПРИКАРПАТЬЯ

Резюме

Анализ архивных материалов убедительно свидетельствует о том, что с именем Ленина неразрывно связаны революционная борьба трудящихся Прикарпатья, создание и укрепление Коммунистической партии Западной Украины, воссоединение украинских земель и большие социалистические преобразования на западноукраинских землях. Исключительный интерес представляют документы, в которых зафиксированы факты распространения и изучения трудящимися бывшего Станиславского воеводства трудов В. И. Ленина. Не менее важный интерес представляют документы, повествующие о том, как трудящиеся воеводства отмечали день памяти В. И. Ленина, который превратился в своеобразный смотр боевых революционных сил.

С. М. Злупко

ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ МАРКСИСТСЬКО-
ЛЕНІНСЬКОЇ СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ
В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

Виявлення і дослідження джерел має важливе значення для всебічного з'ясування проблем проникнення, поширення і утвердження марксистсько-ленінських ідей на західноукраїнських землях, які до вересня 1939 р. розвивалися в специфічних умовах колоніально-окупаційного режиму. Особливі умови розвитку

Західної України в період капіталізму наклали значний відбиток на еволюцію суспільно-економічних поглядів, сприйняття тут марксистсько-ленінських ідей на окремих етапах революційного руху. Це знайшло свій вияв у формах та методах засвоєння марксистсько-ленінського вчення про суспільство, відбилося на характері джерел.

Яскравим свідченням поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні є проникнення і розповсюдження творів К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна. Відомості, які знаходимо в пресі, листуванні й поліцейських донесеннях, становлять важливе джерело, з якого довідуємося, наскільки великим був потяг прогресивної громадськості до праць класиків марксизму-ленізму. Перша публікація статті К. Маркса в західноукраїнській пресі припадає на середину 1848 р.¹ Відтоді все частіше з'являються звістки про твори К. Маркса і Ф. Енгельса, про вилучення їх у прогресивних діячів Західної України.

Однак протягом 30 років після першої публікації праці К. Маркса в Галичині на західноукраїнських землях не було надруковано жодної марксистської праці українською мовою. Таку спробу зробив І. Франко, переклавши наприкінці 70-х років ХІХ ст. окремі розділи з «Капіталу» К. Маркса і «Анти-Дюрінга» Ф. Енгельса. В листі до М. Павлика у вересні 1879 р. І. Франко повідомляв: «Я знову переводжу з Маркса «Початок і зріст капіталістичного господарства» — статтю недовгу (2 арк.) і зрозумілу так, що годі (се 24 розділ «Капіталу»)»². В іншому листі Каменяр зазначив, що перекладає працю Ф. Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки» (частина твору «Анти-Дюрінг»). Незважаючи на те, що ці праці І. Франкові не вдалося видати, все ж переклад їх на українську мову — явище симптоматичне, бо це свідчить про посилений інтерес прогресивних кіл Західної України до марксизму. А цей інтерес не могли задовольнити ті твори К. Маркса і Ф. Енгельса, які принагідно попадали на Західну Україну і через відсутність перекладів становили труднощі для широкого кола українських читачів.

Задовольнити запити читачів на марксистську літературу західноукраїнські революціонери-демократи намагалися спершу розповсюдженням творів К. Маркса і Ф. Енгельса, виданих російською та польською мовами, оскільки ці мови для них були зрозуміліші, ніж німецька. Крім того, у 1892 р. Ю. Бачинський з допомогою І. Франка і М. Павлика видав українською мовою працю Ф. Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки». В 1898—1900 рр. організована І. Франком і В. Гнатюком «Українсько-руська видавнича спілка» випустила українською мовою

¹ М. Волянчук, В. Маланчук. Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні. Львів, 1960, стор. 7—8.

² І. Франко. Твори, т. 20. К., 1956, стор. 87—88.

праці Ф. Енгельса «Людвіг Фейербах і кінець німецької класичної філософії» й «Походження сім'ї, приватної власності та держави» великим, як на той час, тиражем (1000 і 1200 примірників).

На початку ХХ ст. потреба в марксистській літературі ще більше зростає. Для задоволення її в 1902 р. у Львові було видано українською мовою «Маніфест Комуністичної партії». В передмові до нього видавці зазначали, що цей твір став «здобутком пролетарів усіх цивілізованих країн від Каліфорнії аж до Сибіру». В кожній країні, де «прокидається люд робочий, перекладається перш усього майстерський нарис великих учителів наших Маркса і Енгельса. Тепер приходить колія і на Україну»¹. Це було перше видання «Маніфесту...» українською мовою (переклад зроблено з російської мови). В 1905 р. його ще раз було видано В. Ковалем у перекладі з німецької мови. «Маніфест» було перевидано в Західній Україні в 20-30-роках.

З кінця ХІХ ст. на західноукраїнські землі проникають окремі праці В. І. Леніна, ім'я якого вперше згадав журнал І. Франка «Житє і слово» в 1896 р. І. Франко, за словами В. Бонч-Бруевича, регулярно одержував видання російської революційної соціал-демократії, зокрема газету «Искра», праці В. І. Леніна «Що робити?», «Крок вперед, два кроки назад» та ін.² На початку ХХ ст. час від часу конфісковувались праці В. І. Леніна в Західній Україні. Проект аграрної програми В. І. Леніна опублікував В. Левинський у книзі «Селянство і соціал-демократія» (Львів, 1910). Проте найактивніше розповсюджувались праці В. І. Леніна на Західній Україні в 20—30-х роках нашого століття. Праці Леніна «Держава і революція», «Третій Інтернаціонал і його місце в історії», «Чергові завдання Радянської влади» та інші широко розповсюджувались серед трудящих, але часто конфісковувались польською поліцією. В 1926 р. журнал «Культура» вмістив працю В. І. Леніна «Три джерела і три складові частини марксизму», а організоване в 1929 р. комуністичне видавництво «Книжка» у Львові випустило українською мовою вибрані твори В. І. Леніна³. Фактів, які свідчать про зростання кількості творів К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна на Західній Україні в ХХ ст., можна знайти багато.

Важливим джерелом, що свідчить про ставлення окремих українських прогресивних діячів до марксизму-ленінізму, є епістолярна спадщина. Без аналізу листів не можна зрозуміти впливу марксизму, наприклад, на І. Франка, який, як відомо, був одним з найактивніших популяризаторів ідей наукового комунізму. Взагалі слід відзначити, що остання третина ХІХ ст. багата на цей тип джерел.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Маніфест Комуністичної партії. Львів, 1902, стор. VI.

² Іван Франко у спогадах сучасників. Львів, 1956, стор. 343.

³ КПЗУ — організатор революційної боротьби. Львів, 1958, стор. 155.

У зв'язку з цим досить згадати колосальне листування М. Драгоманова із західноукраїнськими прогресивними діячами. Тільки листування М. Драгоманова з М. Павликом становить вісім томів. Крім того, М. Драгоманов листувався з Ю. Бачинським, М. Бучинським, О. Терлецьким, В. Навроцьким та іншими діячами — учасниками визвольного руху на Західній Україні. Зв'язки М. Драгоманова й І. Франка теж відбилися в багатющому листуванні. Завдяки старанням І. Франка, М. Павлика, а пізніше К. Студинського збережено і систематизовано цю цінну епістолярну спадщину, в якій відбилися думки про поширення соціалістичних ідей на західноукраїнських землях¹. Шкода тільки, що досі не опубліковано в повному обсязі листування прогресивних західноукраїнських діячів ХХ ст. Між тим, заповнений активною класовою боротьбою період імперіалізму і загальної кризи капіталізму становить не менший інтерес, ніж попередня епоха.

Правда, період 20—30-х років повніше представлений опублікованими документальними збірниками². У них вміщено документи і матеріали, які відображають соціально-економічне і політичне становище, революційну боротьбу західноукраїнського трудящого населення в 1919—1939 рр. Хоч у збірники не включені важливі документальні матеріали з історії суспільно-економічної думки, але й те, що там подано, дає можливість у загальних рисах відтворити еволюцію суспільних поглядів і особливості поширення революційних ідей у Західній Україні в 20—30-х роках ХХ ст.

Гірший стан з публікацією матеріалів з історії суспільної думки початку ХХ ст., бо друга половина ХІХ ст. добре представлена епістолярною спадщиною, а 20—30-ті роки ХХ ст. — надрукованими документами загального характеру. Через ряд обставин склалося так, що суспільна думка в період імперіалізму не привернула належної уваги дослідників. Тому утворилася прогалина у вивченні її. Однак це не означає, що друга половина ХІХ ст. і 20—30-ті роки ХХ ст. добре висвітлені. Адже досі не опубліковано жодної спеціальної збірки матеріалів з історії за-

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. I—VIII. Чернівці, 1908—1912. Переписка Михайла Драгоманова з д-ром Теофілем Окуневським. Львів, 1905; М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших, т. I—II. Львів, 1906—1908; Ю. Бачинський. Моя переписка з Михайлом Драгомановим. Львів, 1900; Матеріали до громадської й культурної історії Західної України, т. I. К., 1928; К. Студинський. Галичина й Україна в листуванні 1862—1884 рр., т. I. Київ—Харків, 1931; Його ж. Переписка Михайла Драгоманова з В. Навроцьким.— «За сто літ», т. I. К., 1927, та ін.

² Під прапором Жовтня. Документи і матеріали. Львів, 1957—1966; За волю народу. Документи і матеріали. Львів, 1964; Боротьба трудящих Волині за возз'єднання з Радянською Україною. Збірник документів і матеріалів. Львів, 1965; Становище трудящих Львова (1917—1939 рр.). Документи та матеріали. Львів, 1961; З історії революційного руху у Львові. Документи і матеріали. Львів, 1957; Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і возз'єднання з Радянською Україною. Документи і матеріали. Станіслав, 1957.

хідноукраїнської суспільної думки взагалі, і, зокрема, про розвиток марксистсько-ленінських поглядів. Між тим, у багатьох архівосховищах лежать недосліджені рукописи, які відображають довгий і складний процес засвоєння марксистсько-ленінського вчення в Західній Україні. Згадаємо хоча б праці С. Даниловича. Одна з його студій «Про проші» зберігається в архіві Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР¹. Друга праця Даниловича, присвячена імпералістичній війні 1914—1918 рр., зберігається у ЦДІА УРСР у Львові². У ній використано аналіз розвитку капіталізму, даний Марксом, висловлення з його праць.

За останні роки опубліковано кілька оглядів архівних джерел з історії соціалістичної думки в Західній Україні кінця ХІХ — початку ХХ ст. Це, передусім, огляди судових матеріалів про діяльність перших соціалістичних гуртків у Львові на початку 80-х років ХІХ ст. і протоколів таємного гуртка Драгоманівської організації в 1913—1914 рр.³ Однак вони аж ніяк не можуть компенсувати відсутність ґрунтовних описів і публікацій матеріалів.

У 20—30-ті роки ХХ ст. в Західній Україні існувала окрема марксистсько-ленінська течія економічної думки, під впливом якої нерідко перебували люди, які не були послідовними ленінцями. Це спричинилося до того, що в редакції прогресивних газет і журналів надходили статті, автори яких в міру розуміння популяризували марксистсько-ленінські ідеї. Ці статті збереглися у львівських архівосховищах і чекають на дослідників. Наприклад, у редакційний портфель комуністичного журналу «Культура» надійшло кілька статей з питань суспільствознавства, а саме: «Розвиток господарчих форм», «Розвиток капіталізму до епохи фінансового капіталу», «Фінансовий капітал і імперіалізм» та ін⁴. У них розглянуто розвиток суспільства від найдавніших часів до епохи імперіалізму, дано досить повну характеристику імперіалістичній стадії капіталізму на основі вчення В. І. Леніна. Правда, поряд з правильними визначеннями вони містять і хибні судження, але все це не зменшує значення подібних праць для з'ясування процесу становлення марксистсько-ленінських суспільних поглядів. Крім того, не пройшовши ні редакційної, ні цензурної «шліфовки», ці праці відбивають погляди їх авторів у, так би мовити, первісній формі, що є дуже цінним моментом для науково точного з'ясування глибини засвоєння марксистсько-ленінського світогляду трудящими Західної України.

В обласних архівах зберігається багато листівок комуністичних організацій з вимогами трудящих. Аналіз цих листівок дає

¹ «Архіви України», 1965, № 5, стор. 39.

² Центральний Державний історичний архів УРСР у м. Львові (далі — ЦДІА у Львові), ф. 309, оп. 1, спр. 1308.

³ «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР». 1963, № 3, стор. 43—46; «Архіви України», 1966, № 4, стор. 81—84.

⁴ ЦДІА у Львові, ф. 329, оп. 1, спр. 22, 23, 24.

можливість визначити суспільно-економічні погляди революційних сил Західної України на кожному етапі класової боротьби, яка розгорталася під ідейним прапором марксизму-ленінізму. Для з'ясування еволюції суспільних поглядів найвидатніших представників революційного руху важливе значення мають біографічні дані, які ретельно фіксувала польська поліція і додавала їх до інших матеріалів. Вони допомагають розв'язати суперечливі питання про те, коли, як і якими шляхами формувалися марксистсько-ленінські погляди на західноукраїнських землях. На жаль, ці матеріали рідко використовують дослідники.

Незважаючи на важливість архівних джерел, все ж для дослідження історії марксистсько-ленінської думки більше значення має публіцистика і журналістика. По-перше, вони відображали, як правило, погляди не окремої людини, а групи, верстви, партії, по-друге, мали більші можливості впливати на маси, отже, спрямовувати їхні погляди. Прикладів для підтвердження цієї думки можна навести чимало. Проте досить згадати хоч би науково-популярну брошуру І. Франка, яка вийшла в 1878 р. без заголовка і нині відома під назвою «Про соціалізм» або «Катехізис економічного соціалістичного вчення з використанням праць К. Маркса і Ф. Енгельса». Вона давала відповідь на ті питання, які висував західноукраїнський робітничий рух. Її читали в багатьох місцях Західної України і за її межами. Взагалі І. Франко написав багато праць з метою популяризації марксистських ідей. У цьому йому допомагали М. Павлик, О. Терлецький, С. Данилович. Останній у 1909 р. видав брошуру «В справі аграрних реформ», в якій вперше виклав українською мовою зміст трьох томів «Капіталу» К. Маркса. Однак до початку ХХ ст. включно марксистські ідеї в західноукраїнській публіцистиці популяризувалися, як правило, у поєднанні з викладом поглядів дрібнобуржуазного реформізму, що зменшувало її вплив на маси.

З виникненням марксистсько-ленінської течії суспільної думки в Західній Україні зросла роль журналістики в пропаганді революційних ідей. Комуністична партія надавала великого значення друкованій пропаганді. Протягом 1919—1939 рр. КПЗУ було організовано, або перебувало під її впливом, понад 180 періодичних видань¹. Крім того, за 19 років вона видавала 234 назви окремих книг і брошур². Тільки протягом 1924—1928 рр. КПЗУ випустила 48 тис. відозв, листівок, газет, 2333 примірники бюлетенів. Ця величезна кількість видань — важливе джерело для висвітлення головних проблем розвитку марксистсько-ленінської суспільної думки в Західній Україні. Правда, до видань КПЗУ слід додати ще й журнали, які виходили на території Радянського Союзу. Йдеться про «Коммунистический Интернационал» і «Більшовик

¹ Йосип Цьох. Слово буремних років. Львів, 1961, стор. 4.

² З історії Української РСР, вип. 6—7. К., 1962, стор. 110.

України», на сторінках яких друкували свої праці західноукраїнські комуністи. Крім того, в «Коммунистическом Интернационале» публікувалися документальні матеріали, які дають можливість повніше оцінити боротьбу ідейних течій на західноукраїнських землях у той час.

Марксистсько-ленінські ідеї знайшли відображення в програмних документах. Наприкінці XIX ст. під впливом цих ідей були складені три таких документи: «Програма галицьких соціалістів» (1881), «Програма Галицької робітничої партії» (1881), «Програма русько-української радикальної партії Галичини» (1890). Спроби соціал-демократів скласти власну програму на початку XX ст. не увінчалися успіхом. В 20—30-ті роки XX ст. марксистсько-ленінську програму мала КПЗУ, яка надавала великої ваги ідейно-теоретичному вихованню трудящих. «Треба озброїти себе зброєю ленінізму, бо ленінізм — це наука проведення марксизму в життя», — сказано в одному з бюлетенів ЦК КПЗУ¹. Звичайно, засвоєння ідейної спадщини ленінізму не було простою справою, потрібно було подолати ряд труднощів. Боротьба за марксистсько-ленінізм знайшла яскраве вираження в програмних документах КПЗУ, її рішеннях, відозвах, звершеннях тощо. Частина цих документів опублікована, інші зберігаються в різних архівосховищах, зокрема в Партійному архіві Інституту історії партії ЦК КП України. Аналіз їх — необхідна умова висвітлення історії марксистсько-ленінської суспільної думки в Західній Україні.

Нарешті, для з'ясування цієї проблеми мають значення: 1) стенографічні звіти промов і виступів комуністичних депутатів у Варшавському сеймі; 2) художня революційна література; 3) спогади сучасників. В умовах Австро-Угорщини ні в галицькому сеймі, ні у віденському парламенті не було депутатів-комуністів від Галичини. За часів панування буржуазно-поміщицької Польщі від Західної України в сеймі була представлена сильна депутатська лівниця, яка активно пропагувала революційні ідеї. Це підтверджують їхні промови і виступи. Що ж стосується художньої літератури, то досить вказати на Франкову повість «Борислав сміється», щоб зрозуміти її місце в системі суспільної боротьби. В період 20—30-х років XX ст., коли на західноукраїнських землях лютував білий терор, художні твори, поезія, усна народна творчість були дуже важливим засобом вираження прогресивних мрій і сподівань, піднесення свідомості трудящих. Без аналізу цих творів і їх впливу не можна всебічно з'ясувати процес зростання революційних поглядів народних мас.

Щодо спогадів сучасників, то треба визнати, що як за якістю, так і за обсягом вони тепер не можуть задовольнити запити дослідників, бо, по-перше, досі немає таких, що висвітлювали б великі періоди в житті західноукраїнського суспільства (напри-

¹ Бюлетень агітпропа ЦК КПЗУ, ч. 1, листопад — грудень, 1924, стор. 1.

клад, початок ХХ ст.), по-друге, опубліковані спогади про революційні події в 20—30-ті роки ХХ ст. носять фрагментарний характер¹. Це висуває на передній план потребу в публікації таких спогадів учасників революційного руху, які б охоплювали широке коло питань і передавали події достовірно й докладно.

Отже, успішне дослідження розвитку марксистсько-ленінських поглядів на західноукраїнських землях можливе при всебічному використанні різноманітних джерел — від документів, що зафіксували факти про розповсюдження праць класиків марксизму-ленізму, до пам'яток усної народної творчості, від наукових трактатів до художніх творів. Причому, ні одна група джерел не може бути достатньою для вичерпного висвітлення еволюції революційних суспільних поглядів. Правда, у зв'язку з неоднаковою збереженістю та через інші причини про окремі періоди важливого значення набувають на перший погляд другорядні матеріали.

На сьогодні виявлення і публікація матеріалів з історії марксистсько-ленінської суспільної думки в Західній Україні відстають від наукових потреб. Кілька цінних збірок документів про 1917—1939 рр. не містять спеціальних матеріалів з історії марксистсько-ленінської думки. Ще гірше з публікацією матеріалів з історії соціалістичної думки другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Якщо взяти до уваги, що ці матеріали розпорошені, то стає зрозумілою потреба в їх опрацюванні й публікації.

С. Н. Злупко

ХАРАКТЕРИСТИКА ИСТОЧНИКОВ ПО ИСТОРИИ МАРКСИСТСКО-ЛЕНИНСКОЙ ОБЩЕСТВЕННО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МЫСЛИ В ЗАПАДНОЙ УКРАИНЕ

Резюме

В статье дана характеристика отдельных групп источников, содержащих факты о распространении произведений классиков марксизма-ленинизма и об отражении их учения в общественных взглядах классов, партий и отдельных деятелей Западной Украины. Поскольку ни одна группа источников не может полностью отразить глубину проникновения идей марксизма-ленинизма, то необходимо изучать их комплексно, учитывая, что, например, эпистолярное наследие способствует освещению взглядов отдельных деятелей, тогда как программные документы, листовки, доклады и т. п. позволяют проанализировать теоретические основы целых течений общественно-экономической мысли.

Публикация источников по истории марксистско-ленинской общественно-экономической мысли на западноукраинских землях отстает от научных требований. По этой проблематике еще не вышло ни одного специального издания документов. В настоящее время созрела необходимость издать источники по истории марксистско-ленинской общественно-экономической мысли в Западной Украине за период с конца ХІХ в. по 1939 г. и тщательно изучить их.

¹ КПЗУ — організатор революційної боротьби. Львів, 1958; За владу Рад. Львів, 1957, та ін.

ДЖЕРЕЛА ПРО БОРОТЬБУ ЗА СТВОРЕННЯ ПАРТІЙНИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ ЛЕНІНСЬКОГО ТИПУ НА ЗАКАРПАТТІ
(1918—1921 рр.)

Ленінізм в основі своїй є інтернаціональним революційним вченням, бойовим прапором робітничого класу всього світу. Важливою складовою частиною його є вчення про партію нового типу. Першим великим тріумфом ленінського вчення була Велика Жовтнева соціалістична революція. Ленінізм сприяв консолідації революційних сил і формуванню робітничих партій ленінського типу. В цих партіях він знайшов своє матеріальне втілення, бо вони не тільки будувались і жили згідно з ленінською теорією, а й були організованою політичною силою, яка свідомо боролася за перебудову суспільства у відповідності з вченням В. І. Леніна.

На Закарпатті становлення партійних організацій ленінського типу відбувалося в 1918—1921 рр. в умовах розпаду Австро-Угорщини і включення Закарпатської України до складу Чехословаччини. Великий вплив революційних ідей і швидке поширення ленінського вчення на закарпатських землях пояснюється не тільки географічною близькістю їх до Росії, безпосередніми контактами закарпатців з російськими робітниками та селянами в роки війни. Вирішальне значення мало те, що економічне, соціальне й політичне становище в Австро-Угорщині, особливо на Закарпатті, було багато в чому близьким до становища в Російській імперії. Цьому сприяла національна близькість українців Закарпаття з російським народом, усвідомлення закарпатцями національної єдності з українцями по той бік Карпат. Тому ленінські ідеї знаходили на Закарпатській Україні особливо сприятливий ґрунт.

Революційно-визвольний рух на Закарпатті був нерозривно зв'язаний з робітничим рухом Угорщини, до складу якої входило Закарпаття до 1919 р., і з робітничим рухом Чехословаччини, до складу якої воно увійшло в 1919 р. Він визрівав і розгортався на ґрунті соціально-економічних і політичних процесів, які були властиві всім названим країнам. Це треба врахувати при дослідженні проблеми створення революційних партійних організацій нового типу і, звичайно, при аналізі історичних джерел, що стосуються цієї проблеми.

Закарпатська комуністична організація близько 50 років стоїть на чолі боротьби трудящих Закарпаття за нове життя. Під її керівництвом вони здійснили свої споконвічні прагнення до возз'єднання з українським народом в єдиній сім'ї радянських народів, перебудували своє життя на соціалістичний лад. Тому вивчення її історії має велике значення.

Закарпатська комуністична організація, особливо в час свого виникнення і становлення, перебувала в своєрідних умовах. Вона

виникла на крайньому заході України, що географічно з'єднував російських і українських комуністів з революційними організаціями Угорщини і Чехословаччини. Комуністична організація на Закарпатті народжувалась як частка угорського комуністичного руху, а остаточно формувалась і зміцнювалась як складова частина Комуністичної партії Чехословаччини. Тому в її історії, особливо в перші роки існування, характерними є багатогранні інтернаціональні зв'язки і співробітництво угорських, чехословацьких і радянських комуністів.

Історія Закарпатської комуністичної організації ще не стала предметом ґрунтовного дослідження. Окремо не вивчалися також документальні джерела з цієї проблеми. Це значною мірою пояснюється надзвичайними труднощами їх дослідження. Вони відклалися у фондах численних установ, що містяться в різних архівах ряду країн, тому використання їх ускладнене. Документальні матеріали відклалися (до травня 1919 р., частково й за 1919—1920 рр.) у фондах установ Угорщини, зокрема її урядів, міністерства внутрішніх справ, міністерства в справах національних меншостей, центральних поліцейських та жандармських органів. Багато документів про діяльність закарпатських організацій Соціалістичної партії Угорщини потрапило в 1919 р. до фондів установ Радянської влади, зокрема народного комісара в справах Руської Країни.

Документи про комуністичний рух на Закарпатті після придушення Радянської влади в 1919 р. і окупації його чехословацькими і румунськими антантівськими військами відклалися у багатьох державних адміністративно-політичних установах, а також у штабах та комендатурах. Політичний статус румунських військ (вони окупували південно-східну частину Закарпаття, включаючи Мукачеве, в травні 1919 р. і поступово звільняли його аж до вересня 1920 р.) і чехословацьких військ був не однаковий. Вважалося, що румунські війська тимчасово перебувають на зайнятій ними території. Вони не перешкоджали відновленню і функціонуванню тут мережі державних установ, яка існувала до Радянської влади, і обмежували свою роль воєнно-політичними функціями. Перед чехословацькими військами стояло завдання створити на окупованій території нові чехословацькі установи адміністративно-політичного управління, тому вони з першого дня взяли функції управління краєм у свої руки. Ці обставини позначилися на характері документів про комуністичний рух, які відклалися в установах окупаційних військ.

На території, окупованій чехословацькими військами, якими командували французькі офіцери і генерали, 20 червня 1919 р. міністр Шробор офіційно проголосив режим військової диктатури¹. Вся повнота влади передавалася вищим військовим коман-

¹ Закарпатський облдержархів, ф. 29, оп. 3, спр. 10, арк. 8.

дирам, які своїми наказами відміняли або обмежували дію старих законів і видавали нові тимчасові законодавчі акти, що стосувалися усіх сфер життя. Війська, які окупували Підкарпатську Русь, були об'єднані в одну групу під керівництвом крайового командування Підкарпатської Русі на чолі з французьким генералом Парі (пізніше його змінив Еннок). Військове командування підпорядковувалось командуванню Східнославацької групи військ у м. Кошице. Вищим органом військової і адміністративно-політичної влади на Закарпатті став головний штаб крайового військового командування Підкарпатської Русі. Адміністративно-політичні функції (політичні справи, створення цивільної адміністрації і керівництво нею, зв'язок з вищими урядовими установами, поліцейські та жандармські справи) належали його другому відділу, яким керував американський підданий полковник Ене Госташ. Головному штабу підпорядковувалася мережа військових комендатур, створених в окружних містах.

З допомогою військових комендатур, поліції, жандармерії, таємної агентури головний штаб вів розвідку політичного становища на Закарпатті, збирав дані про соціалістичний рух і розправлявся з його учасниками. Тому в донесеннях, повідомленнях, звітах, листуванні комендатур і головного штабу з командуванням східнославацької групи військ зафіксовано детальні й узагальнюючі дані про революційний рух на Закарпатті, в тому числі про підпільну і партизанську діяльність комуністів з січня 1919 р. до ліквідації військової диктатури 9 січня 1922 р. Архівні фонди крайового командування Підкарпатської Русі і командування східнославацької групи військ добре збереглися і містяться зараз в Чехословацькому військово-історичному архіві у Празі. Оскільки штати штабів військових з'єднань були укомплектовані значною мірою французькими генералами, то й документи здебільшого написані французькою мовою. Про характер і зміст документальних матеріалів указаних фондів можна судити з поодиноких документів, які є у фонді Президії цивільного управління¹.

Про соціал-демократичний рух на Закарпатті до 1919 р. найбільше документів збереглося у фондах установ адміністративно-політичного управління — Наджупан Ужанської жупи (ф. 4), Піджупан Ужанської жупи (ф. 7), Піджупан Угочанської жупи (ф. 245), Піджупан Березької жупи (ф. 283), фонди міських управлінь Ужгорода, Мукачєвого і Берегового, окружних начальників та районних нотаріатів. Деякі матеріали є в місцевій періодичній пресі того часу. Соціалістичний рух у дні Радянської влади на Закарпатті відбився в поодиноких документах архівних фондів радянських установ (директоріум Березької жупи — ф. 709, директоріум Угочанської жупи — ф. 673), фондах політичних

¹ Див., наприклад, звіт крайового військового командування Підкарпатської Русі № 12 від 15 березня 1920 р. (ф. 29, оп. 3, спр. 22, арк. 19).

уповноважених. В усіх названих вище фондах документальні матеріали збереглися не повністю. До того ж матеріали про революційний рух не раз вибиралися різними слідчими установами з метою розшуку його учасників. Тому вони збереглися фрагментарно.

Повністю, особливо починаючи з 1920 р., збереглися документи, які відклались у процесі діяльності чеських цивільних установ адміністративно-політичного управління та карних органів. Це — фонди Президії цивільного управління (ф. 29), Цивільного управління жупанських, міських та окружних установ (ф. 63).

Система органів цивільного управління на окупованій чехословацькими військами території почала створюватись наприкінці липня — початку серпня 1919 р. під контролем головного штабу крайового військового командування. Поступово вона перейняла функції адміністративного, політичного та господарського управління. Працьки міністерства створювали на Закарпатті свої відділи (реферати), діяльність яких регулював шеф цивільного управління. Міністерство внутрішніх справ, наприклад, створило чотири відділи: Президія, Адміністративний, Поліцейський (створено в жовтні 1919 р.) і Бухгалтерія. Разом вони становили Політичне управління, яке очолював Блага¹. Документи про соціал-демократичний і комуністичний рухи відклались здебільшого в Президії і Поліцейському відділах. Зараз вони зберігаються у фондах Президії цивільного управління (ф. 29) і Цивільного управління (ф. 63), бо фондова приналежність їх була встановлена неправильно. Хоч матеріали про комуністичний рух в обох цих фондах за своїм характером, походженням, змістом, діловодними особливостями однакові, їх розрізнено. Політичному управлінню, а, значить, Президії і Поліцейському відділу, були підпорядковані жупанські, а решті — окружні управління.

Оскільки в Закарпатському облдержархіві зберігаються лише фонди Цивільного управління і підпорядкованих йому жупанських та окружних установ, а матеріали поліцейських і жандармських установ відсутні, дуже важливо встановити, наскільки повно і якого характеру відклались документи в усіх цих установах та які з них збереглися.

Діловодний аналіз документів Цивільного управління і підлеглих йому установ показує, що тут відкладались матеріали не про всі історичні події загалом, а лише про події певного характеру: по-перше, матеріали, що відбивають значні політичні події і факти, які мали якийсь вплив на політичний розвиток; по-друге, матеріали про факти і події, з приводу яких виникло листування з Президією міністерства внутрішніх справ, президією уряду і канцелярією президента. Листування могло зав'язатись у зв'язку з періодичною або неперіодичною звітністю Цивільного управ-

¹ Закарпатський облдержархів, ф. 29, оп. 3, спр. 149, арк. 17.

ління, або, коли ці вищі установи вимагали додаткових матеріалів і пояснень на одержану ними інформацію з інших джерел (преса, скарги, власна таємна агентура, парламентські запити і інтерпеляції).

Політичне управління потрібні матеріали про політичні рухи одержувало від своїх безпосередньо підпорядкованих установ або поліцейських органів (ужгородської поліцейської дирекції, поліцейських капітанів та крайового жандармського командування в Ужгороді).

З каральних органів у Політичне управління надсилалися далеко не всі матеріали про комуністичний рух, а лише матеріали про події, з приводу яких Політичному управлінню потрібна була інформація. При цьому поліцейські і жандармські органи частіше всього не складали у таких випадках окремих інформаційних документів, а надсилали безпосередньо свої робочі матеріали. Тому з приводу тієї чи іншої події серед матеріалів Політичного управління можна зустріти найрізноманітніші документи, наприклад, чергові і надзвичайні донесення поліцейських і жандармських установ усіх ступенів, протоколи, реляції про хід подій, акти, огляди преси і т. д. Коли десь відбулася політична демонстрація і про це потрібна була інформація Цивільному управлінню, ужгородська поліцейська дирекція могла обмежитися надсилкою протокольного запису про цю подію місцевого поліцейського службовця. В Політичне управління ніколи не надсилалися документи слідчого і оперативного характеру.

Слід також вказати на деякі особливості діловодства Цивільного управління. Документи групувались, як правило, за фактами і подіями. Періодичні і неперіодичні звіти та інформації Політичного управління вищим установам складались на основі матеріалів підлеглих або каральних установ. При цьому в діловодстві залишалися концепти (чорнові матеріали, складені на концептних бланках). Чистових матеріалів, передрукованих на машинці, не залишалось. Вони можуть міститися лише у фондах Президії міністерства внутрішніх справ Чехословаччини, Президії уряду Чехословаччини, Канцелярії президента або окремих інших міністерств. До того ж, при упорядкуванні документів концепти у справах залишалися рідко. До інформаційних матеріалів державних і каральних установ усіх ступенів додавалися виявлені в оригіналі або в копії комуністичні документи: директиви, листи, протоколи, листівки, брошури, газети та ін. Якщо Політичне управління одержувало такі додатки в одному примірнику і пересилало її вищій інстанції, то у фонді Політичного управління їх вже не залишалось.

Ключові матеріали, що висвітлюють виникнення і внутрішнє життя комуністичних організацій, відкладалися також у фонді поліцейської дирекції в Ужгороді. Судячи з характеру діяльності цієї установи, тут відкладалися інформаційні матеріали про орга-

нізацію і діяльність комуністичної, соціал-демократичної та інших партій, які склалися для місцевих органів адміністративно-політичного управління (крайового військового командування, Цивільного управління) і для міністерства внутрішніх справ, а також звіти (термінові, тижневі, місячні, річні), повідомлення і донесення, в яких об'єднувались і узагальнювались дані поліцейських комісаріатів, поліцейських капітанатів та своїх службовців¹. Матеріали збиралися не тільки з допомогою відкритих і таємних поліцейських чиновників, а й з допомогою агентів і провокаторів, які працювали в партійних організаціях. Ці матеріали доповнювались партійними документами і пресою (директиви, резолюції, огляди роботи, звіти, листи, постанови та ін.), які збиралися для вивчення і розслідування комуністичної діяльності. Матеріалів поліцейських і жандармських чехословацьких установ немає в Закарпатському облдержархіві. Певно, вони у 1938 р. після Віденського арбітажу, коли Ужгород окупувала угорська хортистська армія, були евакуйовані до міністерства внутрішніх справ у Прагу. Багато документів про виникнення Закарпатської комуністичної організації опубліковано в збірниках документів¹ і використано в історичних працях². Оскільки в цих працях не ставилося за мету дати джерелознавчий аналіз документів, а історія комуністичної організації в багатьох з них не була головним предметом вивчення, джерела з історії виникнення комуністичного руху розкриті там фрагментарно. Щоб не повторюватись, у статті акцентуватимемо увагу лише на досі не відомі в історичній літературі документи.

Зрозуміло, що істориків і любителів історії найбільше цікавлять ті документи, які зафіксували початки комуністичного руху на Закарпатті, розкривають виникнення перших організацій. Оскільки комуністичний рух на Закарпатті зароджувався як складова частина комуністичного руху в Угорщині, теоретичною основою для аналізу перших документів з історії цієї проблеми може служити положення Комуністичної партії Угорщини, вироблене видатним марксистом Бела Куном³ про ідейні джерела. Згідно з визначенням Б. Куна, Компартія Угорщини формувалася на базі трьох ідейних джерел. Це, по-перше, антимілітаристський революційно-нацифістський рух, зв'язаний з діяльністю Отто Корвіна та Ервіна Сабо. Хоч ідеологія групи Корвіна і Сабо не була марксистською, ця група своєю антимілітаристською діяльністю відіграла революційну роль і взяла участь у створенні комуністичної партії. Поки що не відомі документи, які б указували на

¹ Шляхом Жовтня. Збірник документів, т. 1. Ужгород, 1957; Під прапором Жовтня. Ужгород, 1959.

² Б. Співак. У полум'ї революційних боїв. Ужгород, 1959; Н. П. Б а ж е н о в а. Нариси історії революційно-визвольного руху трудящих Закарпаття в 1917—1923 рр., та ін.

³ Б. К у н. О Венгерской Советской республике. М., 1966, стор. 475.

прямий зв'язок або вплив цієї групи на виникнення комуністичного руху на Закарпатті, якщо не рахувати того факту, що сам Отто Корвін — виходець із Закарпаття і в юнацькі роки був зв'язаний з Великим Бичковим.

Друге джерело становила ліва опозиція соціал-демократичної партії, яка, однак, не довела справу до повного розриву з правим крилом партії.

Джерел про соціал-демократичні організації на Закарпатті збереглося мало. Слід звернути увагу на досі не відому в історичній літературі довідку про стан соціал-демократичного руху на Закарпатті, складену ужгородською поліцейською дирекцією на основі зібраних нею матеріалів. Узагальнюючі дані наводяться і про соціал-демократичний рух до буржуазної революції 30 жовтня 1918 р. Тут подано перелік основних організацій і керівних діячів, вказано на лівий характер соціал-демократичних організацій (ф. 29, оп. 3, спр. 265, арк. 60). Слід також вказати на газети «Унгварі мункаш» («Ужгородський робітник»), орган Ужанської жупської соціал-демократичної організації, «Берегі мункаш» («Берегівський робітник»), орган Берегівської жупної організації, «Мункачі непсава» («Мукачівський народний голос»), орган Мукачівської міської організації, які почали виходити наприкінці 1918 — на початку 1919 р.

Будь-яких соціал-демократичних документів по суті не збереглося. Тільки у фондах міських та окружних начальників відклались поодинокі листи, здебільшого робітничих рад, керованих тоді соціал-демократичною партією, а також листування органів влади про соціалістичний рух. Вони дають підставу твердити, що соціал-демократичні організації в 1918 — на початку 1919 рр. відновили свою діяльність як ліві революційні соціалістичні організації, що порвали з шовінізмом і перейшли на позиції інтернаціоналізму. Севлюська жупна соціалістична організація, Берегівська жупна, Косинська окружна, Мукачівська міська соціалістичні організації на відміну від правих, які були при владі, перебували в опозиції до жупних окружних і міських органів влади і вели з ними боротьбу в усіх політичних і соціальних питаннях, особливо щодо забезпечення голодуючих (Див. протоколи і матеріали ф. 245, оп. 3, спр. 2; ф. 283, оп. 8, спр. 599; ф. 672, оп. 1, спр. 14 та ін.).

Третім ідеологічним джерелом був багатомільйонний рух колишніх військовополонених у Росії. З цим джерелом зв'язане сприйняття ленінізму як єдиного революційного інтернаціонального вчення сучасної епохи. Цей рух дав найкращих, найповніших вождів Комуністичної партії Угорщини і сотні тисяч її рядових бійців. Він набрав великого розмаху і вилився в листопаді — грудні 1918 р. у збройні заворушення на ряді підприємств та в багатьох селах Закарпаття. На підприємствах фірми «Бантлін» робітники за участю демобілізованих солдатів домоглися свобод

і продовольчого забезпечення, усунення адміністрації (ф. 7, оп. 1, спр. 3154). В селах Загаття, Великі Лучки, Шаланки та інших сільська біднота під керівництвом озброєних фронтників і військовополонених, що повернулися додому, експропріювала поміщицькі маєтки — ділила майно, землю, ліс (ф. 126, оп. 1, спр. 25; ф. 245, оп. 2, спр. 1617). В селах Велятино, Веряця, Королево, Велика Копаня та інших були розгромлені місцева сільська адміністрація, великі торгівці й лихварі (ф. 245, оп. 2, спр. 1617; ф. 7, оп. 1, спр. 3133; ф. 59, оп. 1, спр. 54; ф. 672, оп. 1, спр. 28). Усі ці виступи не мали єдиного керівного політичного центру і носили значною мірою стихійний характер. Але поштовхом для них були події в Росії, зокрема Велика Жовтнева соціалістична революція. Самі учасники виступів називали себе більшовиками і комуністами. У процесі виступів формувалися і гартувалися керівники революційної боротьби трудящих. Характерним у цьому відношенні є досі не відомий в літературі лист начальника Мукачівського окружного управління про події у Великих Лучках, очевидцем яких він був. «Дня 2 або 3 листопада 1918 р.,— писалось у ньому,— солдатів, які повертались внаслідок повсталого революції з війни, і сільську молодь підбурив Іван Габода... Під його підбурювання напали на поміщицький маєток Вербник у Великих Лучках, розбили тамтешній склад зерна, забрали звідти пшеницю, жито та ін. Опісля відібрали у колишнього управляючого маєтком Пастеляка ключі від гуральні і комор... При цих злочинах керівником був Іван Габода... Потерпілі повідомили про цей розбій Мукачівському військовому командуванню, яке зразу ж вислало у Великі Лучки дві автомашини військ під командуванням капітана Шмідта від колишнього 65 піхотного полку... Капітан наказав вчинити розправу над учасниками виступу. Їх було побито ціпками. На цьому самосуд катів не закінчився. Разом з священиком Бачинським капітан вирішив стратити організаторів руху... Габоду привели до капітана, який показав рукою на шибеницю і сказав Габоді: «Марш!» Габода став на поставлений стіл під шибеницею і сам собі накинув петлю на шию. Підскочили два солдати, витягли з-під ніг Габоди стіл, і він залишився висіти на мотузку» (ф. 29, оп. 3, спр. 22, арк. 128—129).

Навіть через завісу неприхованої класової ненависті буржуазних авторів документів у цих подіях можна побачити елементи організованості і свідомості їхніх учасників, з яких пізніше виростали комуністичні партійні діячі. Маючи саме це на увазі, Б. Кун писав: «Селяни, які побували в Росії, ще до встановлення диктатури пролетаріату стали відігравати провідну роль у багатьох селах. В Бодрогкезе, Закарпатській Україні, області Хайду та інших місцях створювались комуністичні селянські організації, які революційним шляхом брали землю в свої руки»¹.

¹ Б. К у н. Назв. праця, стор. 413—414.

20 листопада 1919 р. в Будапешті було створено Комуністичну партію Угорщини. Угорські комуністи будували її за зразком РСДРП(б). Виступаючи на нараді з приводу створення партії, Б. Кун говорив: «Це повинна бути єдина організація, яка охоплює всі національності Угорщини. Зрозуміло, вона повинна будуватися на тих же самих основах, що й російська комуністична партія, і не тільки тому, що ми є її дітищем, що вона народила нас на світ, але й тому, що диктатура російського пролетаріату є наріжним каменем нового пролетарського інтернаціоналізму»¹. Тоді ж при ЦК Компартії Угорщини була створена група комуністів автономної області Руської Крайни. У цій групі провідну роль відігравали ужгородці Ерне Сайдлер та Іван Мондок, які разом з Б. Куном повернулися нелегально з російського полону, де разом з ним вели активну революційну боротьбу серед полонених. Вона повинна була керувати організаційною партійною роботою. Проте у вихорі бурхливих подій того часу члени її перекинулись на невідкладніші роботи. Тому на Закарпатті комуністичних організацій до встановлення Радянської влади не було створено. Проте програма Комуністичної партії Угорщини, її заклики і тактика швидко ставали відомими серед мас, завойовуючи їхнє визнання. На бік компартії почали переходити соціал-демократичні організації, формально залишаючись у складі своєї партії. У комуністів просто не вистачало організаторів, які б оформили цей перехід. Дуже красномовним у цьому відношенні є досі не відоме в літературі повідомлення нотаря Гегедюша піджупному Березької жупи, в якому він, свідок і учасник подій, детально розповів про створення в с. Варієво соціалістичної організації, її соціальний склад, діяльність, основні цілі. З його розповіді довідуємося, що в цю організацію ввійшли промислові і сільськогосподарські робітники, що вона стояла на позиціях революційної класової боротьби, диктатури пролетаріату, інтернаціоналізму, але їй був властивий ряд немарксистських, лівоопортуністичних поглядів (ф. 283, оп. 2, спр. 4216, арк. 12—15).

Згідно з угодою, підписаною між Комуністичною партією і соціал-демократичною партією Угорщини про об'єднання на платформі диктатури пролетаріату, 21 березня 1919 р. відбулася також реорганізація соціал-демократичних організацій на Закарпатті. На жаль, крім скупих інформацій в жупних друкованих органах і в газеті Мукачівської міської організації «Мункачі непсава», поки що не відомі джерела, які б проливали світло на внутрішнє життя та діяльність соціалістичних партійних організацій на Закарпатті. Документи самих партійних організацій не збереглися зовсім. Проте вказані вище архівні фонди радянських установ містять досить важливі матеріали для дослідження історії соціалістичних партійних організацій у період Радянської

¹ Б. Кун. Назв. праця, стор. 117.

влади на Закарпатті — з 21 березня до кінця квітня 1919 р. Серед них — рішення, постанови, інструкції, оголошення, листування, списки та ін. Вони висвітлюють соціалістичне перетворення і захист диктатури пролетаріату від ворогів — створення органів влади, призначення політуповноважених, заходи по націоналізації виробництва, боротьбу з голодом, створення національної варти, військових і цивільних судів, формування Червоної Армії і т. д.

При дослідженні цих та інших документальних матеріалів з історії соціалістичних організацій Закарпаття в період Радянської влади необхідно мати на увазі таке. В результаті тяжкого класового гноблення, яке доповнювалося національним гнітом, загострення класових суперечностей, полівіння соціал-демократичних організацій і зростання комуністичних і революційних настроїв відбувалися тут надзвичайно швидко. Праві соціал-демократи після проголошення Радянської влади втекли із Закарпаття, або відійшли від політичної діяльності. Хоч партійних джерел, які б безпосередньо висвітлювали ставлення соціал-демократичних організацій та окремих членів її до Радянської влади, не збереглося, ми знаємо, що соціалістичні організації (жупні, окружні і сільські), в які згідно з директивами ЦК партії увійшли колишні соціал-демократичні організації, відігравали керівну роль в усіх галузях політичного і господарського життя. Провідні діячі партійних організацій займали керівні посади в органах Радянської влади (див., наприклад, газету «Береги мункаш» від 9 квітня 1919 р.). Вони самовіддано зміцнювали і захищали диктатуру пролетаріату, мужньо і самовіддано вели себе в умовах інтервенції і контрреволюційних заколотів; після окупації Закарпаття влились у загони Червоної Армії і залишилися вірними справі пролетаріату.

Для з'ясування політичної природи соціалістичних партійних організацій на Закарпатті важливо відзначити, що тут, як і в Угорщині, водорозділом у них була не колишня приналежність до соціал-демократичних або комуністичних організацій, а вірність гаслам пролетарської диктатури, боротьба проти капітулянтства. Про перехід лівосоціалістичних організацій Закарпаття на позиції класової боротьби та інтернаціоналізму, на позиції лєнінізму свідчить і те, що основна частина їх найактивніших діячів влилась у пізніше створену інтернаціональну соціалістичну партію, яка приєдналася до ІІІ, Комуністичного Інтернаціоналу. Соціал-демократична партія не мала тут ніякої соціальної бази (див., зокрема, ф. 29, оп. 3, спр. 134, арк. 28—30).

На окупованій румунськими і чехословацькими військами території Закарпаття учасники соціалістичного руху були загнані в 1919 р. у глибоке підпілля (ф. 29, оп. 3, спр. 265, арк. 61). Поодинокі документи, які висвітлюють цей рух, відклались у фонді Цивільного управління уже за 1919 р. Вкажемо на звіт Головного штабу крайового командування Підкарпатської Русі в Ужгороді,

надісланий, очевидно, до відома Цивільному управлінню, в якому говориться про революційне заворушення мобілізованих із Закарпаття солдатів 88-го румунського полку в Мараморош-Сігеті та про масове дезертирство їх. Значна частина солдатів, причетних до заворушення, після його жорстокого придушення була засуджена до страти (ф. 29, оп. 3, спр. 22, арк. 19). Революційна спрямованість партизанського руху на Закарпатті в 1919—1920 рр. відзначена в листі другого відділу крайового військового командування від 25 жовтня 1920 р., надісланого віце-губернаторові, в якому писалось: «Дійсно небезпечні банди утворені з наших дезертирів та з більшовиків, які уникли судових властей». Для боротьби з партизанами створювались спеціально навчені військові летючі загони. У разі потреби їх направляли для допомоги місцевим воєнним і жандармським гарнізонам (ф. 29, оп. 3, спр. 22, арк. 172). Зусиллями по-більшовицьки настроєних мас було підготовлено також повстання проти румунів в с. Ясіна і його околицях. Тут виникла так звана Гуцульська республіка (ф. 29, оп. 3, спр. 265, арк. 61).

Досліджуючи процес виникнення комуністичних організацій, слід звернути увагу на легалізацію соціал-демократичного руху в окупованому Закарпатті. З цього боку значний інтерес становлять матеріали (заява, листування та реляція) про перші легальні збори ужгородської соціал-демократичної організації, що відбулися 25 січня 1920 р. Ця організація, опинившись в окупованому Ужгороді, не брала участі у встановленні Радянської влади. 27 квітня 16 керівних діячів її були арештовані. Проте після написання ними заяви до чехословацького уряду про відмежування від Угорської соціалістичної революції їх випустили. Власті були впевнені, що і тепер Ужгородська соціал-демократична організація піде по лояльному шляху. Матеріали зборів показують, що ця організація спочатку не виходила за рамки лояльності до властей. Але під тиском швидкого полівіння мас вона в лютому—березні 1920 р. перейшла на позиції інтернаціоналізму і класової боротьби. Своїх обіцянок діяти в рамках лояльності десятки легалізованих в січні—березні 1919 р. соціал-демократичних організацій не дотримали (ф. 29, оп. 3, спр. 105, арк. 198).

21 березня 1920 р. на з'їзді в Ужгороді була створена Міжнародна соціалістична партія Підкарпатської Русі (МСП), яка відразу ж заявила про приєднання до III, Комуністичного Інтернаціоналу (ф. 29, оп. 3, спр. 39). Об'єктивною передумовою цього була гостра революційна ситуація, яка тут склалась. Велику роль також відіграла допомога закарпатським соціалістам-інтернаціоналістам з боку Комуністичної партії Угорщини. Саме цього багато хто з істориків недооцінив, і вважає, ніби МСП була самостійною партією. Насправді ж вона була створена безпосередньо Центральним Комітетом Комуністичної партії Угорщини, який спрямовував усю її діяльність. Лише для прикриття нелегальних

зв'язків офіційно проголошувалась самостійність МСП. Про це свідчить значна кількість матеріалів Президії цивільного управління. Вони вимагають досить детального аналізу, оскільки йдеться про підпільні зв'язки, відомості, які по частинах збирала політична розвідка. Можна вказати на документи про матеріальну підтримку (ф. 29, оп. 3, спр. 265, арк. 62), про допомогу в організації молодіжного руху (ф. 29, оп. 3, спр. 130, арк. 183), про загальне керівництво з боку ЦК КП України (ф. 29, оп. 3, спр. 22, арк. 22), про відрядження сюди керівних діячів партії (ф. 29, оп. 3, спр. 265, арк. 62; спр. 194, арк. 101—102; спр. 158, арк. 48; спр. 133, арк. 2) та багато інших.

Варто, наприклад, навести такі епізоди. У липні 1920 р. керівний діяч МСП Бела Іллеш, висланий властями з Закарпаття, виїхав у Відень, де вів переговори з керівництвом ЦК КП Угорщини. Одержавши нове завдання, він нелегально вернувся на Закарпаття і виїхав у район Великого Бичкова і Рахова, де разом з іншими підпільниками вів велику організаційну підпільну і легальну роботу у зв'язку з підходом тоді до с. Ясіня передових загонів Червоної Армії (ф. 29, оп. 3, спр. 58, арк. 52—64). МСП підтримувала тісний зв'язок з ЦК КП Угорщини у Відні через таємних кур'єрів, які регулярно привозили з Відня директиви, революційну літературу, інформації про стан світового революційного руху та кошти. У січні 1921 р. власті вели пильний нагляд за агентом партії Белою Бондарем, який прибув на Закарпаття під іменем Філепа Міклоша (ф. 29, оп. 3, спр. 132, арк. 86).

Ряд поліцейських документів показує, що у серпні—вересні 1920 р. з МСП встановила зв'язок також угорська група при ЦК Комуністичної партії Німеччини в Берліні, яка через зв'язківців надсилала сюди в перекладі на угорську мову найважливіші документи світового революційного руху та деяку літературу і просила взаємно подавати інформації про комуністичний рух на Закарпатті (ф. 29, оп. 3, спр. 58, арк. 70—71).

Центральний комітет КП Угорщини з Відня через Кошиці здійснював також керівництво молодіжним комуністичним рухом, про що переконливо свідчить лист комуністичного організатора молоді на Закарпатті Варги від 4 лютого 1921 р. (ф. 29, оп. 2, спр. 130, арк. 188), перехоплений поліцією.

Разом з тим ряд документів свідчить, що МСП була в безпосередніх зв'язках з органами Комінтерну, які діяли в 1920—1921 рр. в Берліні та Празі (ф. 29, оп. 3, спр. 58, арк. 23).

Закарпатські інтернаціоналісти в той час відіграли велику роль у налагодженні зв'язків між центрами світового революційного руху в Німеччині, Австрії, Чехословаччині, з одного боку, та революційними організаціями Румунії і Галичини, з другого (ф. 29, оп. 3, спр. 261, арк. 82—85).

Із матеріалів таємної поліційної агентури, наприклад, довідуємося, що житель Мараморош Сігета Вілігер Лайош, який під

час соціалістичної революції був комісаром в м. Мішкольц (Угорщина), після поразки революції емігрував до Румунії, звідки нелегально перебрався в селище Солотвино, придбав у нотаря за 100 крон паспорт і влаштувався на роботу секретарем страхової каси у Великому Бичкові. Він не брав участі в легальній революційній роботі, але виконував дуже небезпечну роботу зв'язківця між румунськими і угорськими комуністами.

У створеній весною 1920 р. МСП велася гостра боротьба між послідовно революційними інтернаціоналістичними і правоопортуністичними елементами, які тягнули партію на реформістський шлях. У цю боротьбу втручалася таємна поліцейська агенатура, що намагалася зміцнити позиції опортуністів, маючи на меті викликати у МСП розкол, якщо вдасться звернути її з революційного шляху. Основна ставка робилась на групу Шімона Мозеша, який пробрався до керівництва партії. Для тиску на Шімона Мозеша використовувалися компрометуючі матеріали з його минулого. За даними Мукачівського жупанського управління, одержаними з «таємного і надійного джерела», Шімон підтримував зв'язок з угорськими білогвардійцями, зокрема з Березьким жупаном Гулачі в м. Чароді. Цей зв'язок розпочався з літа 1919 р., коли Шімон Мозеш, який був головою Березького директоріуму, потрапив у полон під час окупації Берегова. Після допиту, проведеного піджупаном Гулачі і жандармським капітаном Губаї, він через деякий час у супроводі двох жандармів був переправлений через демаркаційну лінію на окуповану чеськими військами територію. У списку проти його прізвища зроблена помітка: «Ця людина ще дуже пригодиться нашій батьківщині». Шімон своєю діяльністю мав дати привід для втручання угорців у справи Закарпаття і відігравати провокаційну роль в комуністичному русі (ф. 29, оп. 3, спр. 58, арк. 15; спр. 105, арк. 108). Шімон і його прихильники в партії почали домагатись відмови від нелегальної революційної діяльності, лояльного ставлення до режиму Жатковича.

На з'їзді МСП, який відбувся у травні 1921 р. у м. Мукачевому, стався перший відкритий розкол між прихильниками правого соціал-демократичного і лівосоціалістичного (комуністичного) напрямів. Прихильники правого соціал-демократичного напрямку, які й до цього були в меншості, були зовсім притиснуті. Керівництво усією партією зосереджувалось у руках комітету з п'яти членів, до якого, зокрема, входили направлені ЦК КП Угорщини комуністи Бела Іллеш, Берталон Фюзі, Армін Д'езе, що стояли на інтернаціональних позиціях. Праві були представлені Шімоном Мозешем (ф. 29, оп. 3, спр. 265, арк. 63). Через дуже хитку поведінку ряду керівників МСП власті і чехословацька соціал-демократична правниця, зокрема Муна, не втрачали надії, що знайдуть спільну мову з МСП. Представники МСП, особливо Шімон Мозеш, протягом травня-червня 1920 р. неодноразово бували в

Празі і вели переговори з лідерами правиці і лівиці соціал-демократичної партії. В суперечках між правницею і ливицею вони займали дуже невиразну позицію, а в деяких випадках підтримували правницю. Вони не захотіли взяти участі в ряді нарад керівництва лівиці. Це викликало загострення між керівництвом МСП (групи Шімона) і радикальними лівими соціал-демократичними елементами Словаччини. Муна, сподіваючись, що керівництво МСП все ж перейде на його сторону, вважав недоцільним вживати якісь рішучі заходи проти нього (ф. 29, оп. 3, спр. 58, арк. 16; ф. 29, оп. 3, спр. 34, арк. 18). У грудні 1920 р. під час грудневого політичного страйку праві в МСП зірвали виступ робітників Берегового (ф. 29, оп. 3, спр. 58, арк. 83; спр. 109, арк. 41). Після грудневого страйку внутрішня політична боротьба посилилась. Шімон Мозеш намагався відколоти від МСП частину членів і об'єднатися з створеною правоопортуністичною угорською соціал-демократичною групою (ф. 29, оп. 3, спр. 130, арк. 144).

З допомогою ЦК КП Угорщини розкольникі були розгромлені і виключені з партії, про що свідчить ряд документів. Для зміцнення революційних інтернаціоналістичних сил у МСП на Закарпаття був посланий член ЦК КП Угорщини Ервін Сайдлер. Шімон Мозеш частково з кар'єристських амбіцій, а ще більше внаслідок своїх опортуністичних хитань розгорнув непримиренну боротьбу проти Сайдлера. На Кошицькому з'їзді лівих соціалістів Східної Словаччини і Закарпаття (29—30 червня 1920 р.) справа дійшла до вирішальної сутички. Шімон Мозеш, який претендував на представництво в МСП, був рішенням з'їзду усунений від керівництва нею. Він пробував апелювати до Берегівської жупної організації, де мав своїх прихильників в особі її керівників — Балли, Страусмана та ін. Під керівництвом останніх Берегівська жупна організація на своїй конференції 26 травня 1921 р. відкинула рішення установчого з'їзду КПЧ про перейменування партії в комуністичну (ф. 29, оп. 3, спр. 265, арк. 65; спр. 114, арк. 117). 27 травня 1921 р. відбулось засідання Берегівського жупного комітету, на якому Баллу і Страусмана усунули від керівництва, а секретарем обрали Д. Петреша. Однак, Шімон залишався в керівництві організації і продовжував розкольникську діяльність. 30 травня відбулися збори Берегівської жупної партійної організації за участю 120 чоловік. Зборами керував Е. Сайдлер. Шімон намагався повести організацію за собою. Після гострої полеміки праві не зуміли зберегти своє керівне становище, але й не були повністю усунені. На зборах обрали тимчасове керівництво організації в складі Рогіша, Петраша і Паладі (ф. 29, оп. 3, спр. 131, арк. 23; спр. 133, арк. 25; спр. 265, арк. 65; спр. 104, арк. 38).

Велике значення в згуртуванні лівих інтернаціоналістичних організацій Чехословаччини відіграв з'їзд лівих соціалістів Східної Словаччини і Закарпатської України 29—30 червня 1920 р.

У листуванні, протокольному поліцейському записі про хід з'їзду, його резолюціях відбита позиція на цьому з'їзді також представників від міжнародної соціалістичної партії Підкарпатської Русі (ф. 29, оп. 3, спр. 133). Закарпатські делегати висловились проти співробітництва з правоопортуністичним урядом Тусара і проти свавілля губернатора Жатковича на Закарпатті. Вони підтримували ідею приєднання до III Інтернаціоналу, виступали за створення робітничих, солдатських і селянських Рад та передачу їм політичної влади. В прийнятій резолюції говорилося, що з'їзд «готовий діяти аж до того часу, поки міжнародна революція не передасть владу до рук робітничих і солдатських Рад. З'їзд хоче сприяти політичній зрілості пролетаріату, спроможності користуватися владою робітничих селянських Рад» (ф. 29, оп. 3, спр. 133, арк. 40). 30 червня одноголосно було прийнято резолюцію про приєднання до III Інтернаціоналу (ф. 29, оп. 3, спр. 133, арк. 47). Але делегати від МСП, які представляли її праве крило, хотіли повести з'їзд в іншому напрямі. Шімон Мозеш, наприклад, запропонував з'їздові послати телеграму Муні про те, що робітники Словаччини і Закарпаття йдуть нібито за ним (ф. 29, оп. 3, спр. 133, арк. 39).

Для з'ясування складного процесу переростання Міжнародної соціалістичної партії в партію нового ленінського типу великий інтерес становить створення на Закарпатті відкрито опортуністичних правосоціалістичних груп. В літературі більше висвітлено створення австрійським майором Пузою так званої русинської соціал-демократичної партії. Але в ній зовсім не йдеться про створення на Закарпатті угорської і чеської соціал-демократичних партій. Ряд документів фонду Президії цивільного управління проливає світло на це питання.

Щоб розкласти інтернаціональну соціалістичну партію, яка об'єднувала українських, угорських та інших пролетарів і сільську бідноту, реакція вдавалася до отруйної зброї націоналізму. Для цього їй протиставлялись створені на національній основі угорська, русинська і чеська соціал-демократичні партії. Таємні пружини створення цих партій були в руках Ужгородської поліцейської дирекції. Займався цим, зокрема, капітан Околичаний.

З документів видно, що керівники Ужгородської організації робітників-друкарів Томаш і Мадьяр влітку 1920 р. не захотіли передати бібліотеку в розпорядження крайового секретаріату МСП. Відтоді Томаш і Мадьяр почали розкольніцьку боротьбу проти керівництва МСП, за що були виключені з партії. Разом з провокатором Хорватом Яном вони за дорученням поліції почали добиватися створення угорської соціал-демократичної партії (ф. 29, оп. 3, спр. 265, арк. 64). В час грудневого загально-політичного страйку ця група під охороною поліції проголосила створення угорської соціал-демократичної партії, яка нараховувала

всього 26 чоловік (ф. 29, оп. 3, спр. 109, арк. 20—28). Учасники групи були платними агентами поліції, про що Цивільне управління писало міністру внутрішніх справ майже відкрито: «Тут створюється так зване праве крило, яке намагається мирним і належним шляхом досягти впливу на дальший розвиток справ, особливо на профспілкові організації, щоб таким чином діяльність комуністів була паралізована». Лише в Сваляві цим агентам вдалося при сприятливому оточенні начальника і властей відкрити в січні—лютому 1921 р. невелику групу робітників від МСП. Проте уже в березні ця група розпалась (ф. 29, оп. 3, спр. 109, арк. 145).

Купка платних розкольників, яка так і не зуміла збільшити число своїх членів, 15 квітня 1921 р. почала видавати, звичайно на гроші властей, газету «Илере» («Вперед»). Газета проголосила себе органом незалежної соціал-демократичної партії, що стоїть на позиції віденського з'їзду угорської соціал-демократичної партії, але діяла погоджено з русинською соціал-демократичною партією (ф. 29, оп. 3, спр. 114, арк. 12).

У січні 1921 р. чехословацька соціал-демократична партія створила в Ужгороді із чеських службовців державних установ свою організацію. Вона діяла в контакті з русинською соціал-демократичною партією Пузи, угорською соціал-демократичною партією та розкольниківською групою Шімона Мозеша в Міжнародній соціалістичній партії. Власті (поліція) все робили, щоб максимально зблизити, з'єднати ці розкольниківські групи, протиставити їх комуністам і підірвати їхні позиції. Цьому перешкодили не тільки кар'єристські чвари між їх керівниками, але також побоювання, що після цього вони всі втраять націоналістичне обличчя, а з ним і останні рештки тих, хто був пійманий на гачок націоналізму (ф. 29, оп. 3, спр. 197, арк. 182 та ін.). Дедалі ці групи під тиском внутрішніх протиріч все більше розпадались. У травні 1921 р. партія Пузи розкололась. Один з її керівників Пфефер почав створювати нову соціал-демократичну партію (ф. 29, оп. 3, спр. 114, арк. 111 та ін.). Все це було виявом глибокої кризи соціал-демократизму на Закарпатті, з якої, як відомо, він не міг у 1921 р. ще вийти.

Вказані групки, керовані поліцією, чиновниками державних установ, відігравали підлу роль у підриві комуністичної організації. Свалявський окружний начальник Стебельський, який сам дотримувався вкрай правих фашистських поглядів і який, однак, всіма силами «сприяв» створенню соціал-демократичної організації, писав Цивільному управлінню про свої старання таке: «Хорват Міхаел за дорученням комуністичної організації керував робітничим кооперативом, вів цю справу досить добре і користувався в робітників авторитетом; власті арештували його і під приводом відсутності громадянства пригрозили висилкою. Хорват злякався, зрадив партію, пообіцяв діяти у відповідності з вимо-

гами властей і сприяти створенню соціал-демократичної організації». Окружний начальник з задоволенням відзначив, що Хорват дотримував слова: «У випадках, де справа йшла до кризи у відношеннях між робітниками і властями, зовсім зі страху за свою шкуру, через своїх приятелів використовував свій вплив на робітників так, щоб утихомирились» (ф. 29, оп. 3, спр. 195, арк. 124). В офіційному огляді про політичне становище шеф політичного управління про роль соціал-демократичної партії Підкарпатської Русі писав: «При доброму керівництві з Праги обіцяє ця партія добру діяльність. Значення її полягає в тому, що досі помагає досить вдало розбивати табір комуністів» (ф. 29, оп. 3, спр. 264, арк. 196).

Щоб зрозуміти складність процесу розвитку МСП як політичної партії, перетворення її в політичну робітничу партію нового типу, слід мати на увазі гостру кризу тодішнього політичного режиму в Чехословаччині в цілому і особливо на Закарпатті. Проявом цієї кризи був перехід ряду найбільш далекоглядних чеських представників цього режиму на Закарпатті на бік комуністів. Влітку 1920 р. Івану Мондоку, Белі Іллешу вдалось схилити на свій бік Мукачівського жупана Еміла Славіка і його заступника Кезлера. Вся адміністрація Мукачівської жупи влітку і восени 1920 р. виявилася в руках комуністів. У підготовці повстання, пов'язаного з підходом Червоної Армії до кордонів Чехословаччини, сприяв комуністам і ряд інших високопоставлених чиновників, наприклад, свалявський окружний начальник Олджіх Секирка і управляючий маєтками Шенборна. При їх сприянні влітку 1920 р. в Мукачевому і Сваляві комуністами був сформований озброєний загін в складі 100 чоловік, який виїшов у напрямку Лавочного назустріч Червоній Армії (ф. 29, оп. 3, спр. 215, арк. 63). У серпні 1920 р. повстанці зайняли Лавочне і намагались встановити зв'язок з Червоною Армією. Вони вели розвідку на Закарпатті. Група розвідників на чолі з Бекешем приїжджала в Мукачеве, де мала тривалу розмову з жупаном Емілом Славіком (ф. 29, оп. 3, спр. 22, арк. 24).

При сприянні мукачівського жупана Еміла Славіка комуністам вдалося створити широке, добре законспіроване комуністичне підпілля, зокрема діставати на це необхідні кошти і документи. Саме з допомогою Славіка вдалося багатьом угорським емігрантам знайти в Мукачевому та інших місцях притулок. Користуючись документами, які комуністи одержували в Мукачівському жупанському управлінні, вони могли виїжджати у Відень, Берлін і підтримувати необхідні контакти з ЦК КП Угорщини та Комінтерном (ф. 29, оп. 3, спр. 125, арк. 86—88; ф. 29, оп. 3, спр. 130, арк. 189; ф. 29, оп. 3, спр. 131, арк. 4). Пізніше ці чиновники за таку діяльність були позбавлені посад, а Е. Славік за «зловживання владою» арештований (ф. 29, оп. 3, спр. 114, арк. 134). Це негативно позначилося на Мукачівській жупанській ор-

ганізації. Все її керівництво було або заарештоване, або змушене емігрувати (ф. 29, оп. 3, спр. 114, арк. 134).

Яскравим прикладом розкладу ворожого буржуазного табору на Закарпатті в той час був перехід на бік революційних соціалістів (комуністів) редактора найвпливовішої газети «Русская земля». Ця газета належала так званій Руській Центральній Раді, але фактично була в розпорядженні її лівого дрібнобуржуазного крила, що становило так звану трудову селянську партію (Гататко, Цурканович). Редактором цієї газети в червні 1919 р. став офіцер — легіонер 31-го полку Володимир Нечай, який служив тоді в Ужгороді. В. Нечай, житель Чехії, походженням з Східної Галичини, до революції виховувався в Росії, служив в австрійській армії, був в італійському полоні. Влітку під впливом секретаря МСП І. Мондока він перейшов на революційні інтернаціоналістичні позиції. В листі до МСП Чехословаччини Нечай писав з цього приводу: «Працюючи з Центральною народною Радою як редактор її неофіційного органу, переконався, що чисто націоналістична політика мало допоможе народові, вона не дасть йому ні хліба, ні одежі, ні праці. Намагався робити все, щоб Центральна народна Рада поставила на перше місце питання соціальні. Але то виявилось не по моїх силах. Тоді остаточно вступив до соціалістичної партії» (ф. 29, оп. 3, спр. 134, арк. 4—45). Протягом деякого часу з допомогою В. Нечая та І. Мондока газета «Русская земля» стояла на революційних позиціях і була фактично комуністичною газетою. Вона є надзвичайно цікавим друкованим джерелом з історії революційного руху на Закарпатті в 1920 р. Внутрішні і зовнішньополітичні події в ній висвітлювалися з позицій інтернаціоналізму і класової боротьби. Для ілюстрації сказаного наведемо вірш «Російським братам», опублікований, на нашу думку, під псевдонімом Афанасія Лисенка в номері за 16 (3) вересня 1920 р., коли Червона Армія наближалась до Варшави і кордонів Чехословаччини. Він починався строфою:

О, русские братья, за мир пострадавшие,
Труд Ваш оценит народ!
Сильной рукою с себя цепи снявшие,
Несите свободу вперед!..

а закінчувався так:

О, русские братья, мира строители!
Ждем заключить Вас в объятия!
Ждем — и Вы в помощи нам не откажете.
— Порвите оковы нам, братья!

Братски протянем Вам руку,
Примкнем к Вам новой стеною,
Общее знамя равенства, братства
Мы вознесем над землею.

Ідейний зміст вірша виражений досить переконливо. Після остаточного розриву з ЦНР В. Нечай був секретарем хустської окружної комуністичної організації. Власти відразу ж заарештували його і ув'язнили в табір м. Мукачевого, звідки він у січні 1921 р. втік за кордон.

Через відсутність джерел до цього часу залишається нез'ясованою внутрішня організація лівосоціалістичних і комуністичних організацій Закарпаття, особливо тих ланок, які були на нелегальному становищі. Отже, ряд розрізаних документів політичного управління проливає світло на організаційну структуру підпільних органів. З них видно, що в 1920 р. на Закарпатті було створено нелегальний комітет на чолі з Іваном Мондоком. До нього входили Ганущ, Млокост, Дудач, Блатковський, Яворський, Граціанський. Із комітету лише Мондок був легально зв'язаний з революційною роботою, будучи секретарем Крайового комітету і редактором газети «Правда». Інші дотримувалися суворої конспірації і ніякої легальної революційної роботи не вели. Комітет мав зв'язок з підпільними організаціями Галичини, зокрема з м. Станіславом, звідки одержував директиви і матеріальну допомогу. Підпільники були зв'язані з нелегальними центрами в Чехії і Відні. Крайова організація мала свої підпільні групи в ряді округів — Хусті, Сваляві, Ясині та ін. Крім того, підпільними помічниками І. Мондока були Міхаел Грабар, Устейнович, Тищенко, Поляник, Плацек, Ландер. Більшість підпільників виступала під кличками і чужими прізвищами. Справжні прізвища могли бути і невідомі поліції. Тищенко, наприклад, що діяв під виглядом українського націоналіста-емігранта, насправді був, як гадають, комуністом з м. Києва — Тимком Голубом. У групу входив ряд місцевих підпільників, зокрема євреїв з селища Ясіня — Ландлер, Бреслер, Гафічек, що повернулись з полону в Росії, але відкритої революційної роботи не вели (ф. 29, оп. 3, спр. 131, арк. 96—98; ф. 29, оп. 3, спр. 133, арк. 55).

В 1921—1922 рр. внутрішня організація партії мала забезпечити три напрями діяльності: 1) політична організація, збори, легальна пропаганда; 2) робота в профспілках і масових легальних організаціях; 3) нелегальна робота, революційна технічна пропаганда. Організація мала підготувати революційний виступ пролетаріату.

У завдання нелегальних груп входило навчання і озброєння. Мережа нелегальних організацій існувала незалежно від легальних. Крім того, створювались нелегальні і окремі організації в армії (ф. 29, оп. 3, спр. 131, арк. 79—80).

Зв'язок між нелегальними і частково легальними організаціями підтримувався через законспірованих зв'язківців, через підставні адреси, шифрами і т. д. (ф. 29, оп. 3, спр. 203, арк. 109—168).

Діяльність легальних організацій будувалась також так, щоб якомога більше тримати в таємниці склад організацій, методи

роботи, зв'язки, плани та ін. Тому кожен документ, що стосується діяльності комуністичних організацій того часу, вимагає критичного підходу незалежно від його авторства. Легальна і нелегальна діяльність партійних організацій дуже перепліталась. Для прикладу візьмемо щорічні крайові конференції. Вони проводились легально. Це значить, що про конференції заздалегідь повідомлялось поліцейським органам, які посилали на них своїх досвідчених референтів. Вони фіксували хід конференції, позбавляли слова виступаючих, якщо переходились межі дозволеного і розпускали її. Було б наївно думати, що на цих конференціях комуністи всебічно аналізували і узагальнювали свою роботу, значна частина якої проводилась підпільно. На конференціях зовсім не було критики. Резолюції приймались тільки загального характеру, які публікувались у пресі. У звітах і виступах акцентувалась увага на такі факти, які б склали хибне уявлення поліції про стан справ. Ніколи, наприклад, не розкривався дійсний фінансовий стан, хоч у звітах підкреслювались фінансові труднощі. Такі легальні конференції і збори часто служили лише прикриттям нелегальних. Після офіційних засідань делегати, які легально з'їжджались з усього краю, в тісному колі десь на квартирі, за обідом вирішували найголовніші питання. На першій крайовій конференції у лютому 1922 р. в присутності представника поліції навіть не проводились передбачені порядком денним вибори крайового комітету. На інших же конференціях наперед схвалений список формально проголошувався скоромовкою так, що референт поліції не міг нічого розібрати (ф. 29, оп. 3, спр. 130, арк. 189; ф. 29, оп. 3, спр. 202, арк. 31).

Життя партійних організацій найточніше розкривають нелегальні партійні документи, призначені для внутрішнього користування. Але такого роду документи у фондах Закарпатського облдержархіву є рідкістю. Унікальним є лист секретаря Закарпатської крайової комуністичної організації Ерне Сайдлера, написаний десь у жовтні 1921 р. Белі Куну в Москву. Лист був пересланий партійною нелегальною поштою (зв'язківцем), але в Празі в нелегальному центральному комітеті КПЧ був викрадений таємним агентом поліції. В листі фактично дано аналіз розвитку Закарпатської крайової організації з осені 1920 по осінь 1921 р. Наведемо деякі дані з цього листа, які стосуються будови партійної організації. Сайдлер писав: «Поділяю твої погляди і хочу заснувати реальні, а не мнімі організації. Партію побудували суто централістську. Це не фраза. У нас це реальність. Підкарпатський секретаріат дійсно веде, керує і наказує своїм організаціям. Майже щоденно видаємо розмножені інструкції, які містять тижневу агітаційну програму, вказівки з організаційних питань, профспілкових і кооперативних. Підпорядковані нам організації посилають згідно встановленого взірця тижневі і місячні звіти, і наші важливі розпорядження таки дійсно проводять

в життя. Так досягаємо того, щоб кожна найменша одиниця була вірно орієнтована в загальному русі. Інструкції по нелегальному рухові розсилаємо лише кур'єром» (ф. 29, оп. 3, спр. 260, арк. 10). Крайовому секретаріату підпорядковувались 13 окружних секретаріатів, які мали 91 місцеву низову організацію, куди входило близько 10 тис. чоловік. Паралельно існувала мережа нелегальних організацій. «Створення нелегальних організацій,— писав Сайдлер,— поряд з легальними є скрізь у ході. В русинських селян є рішучий конспіративний дух» (ф. 29, оп. 3, спр. 260, арк. 11).

В листі підкреслювалась слабкість профспілок Закарпаття і відзначались зусилля комуністів по їх зміцненню. «В одному Ужгороді,— продовжує Сайдлер,— партія оперлась і опирається сьогодні на профспілкові організації. Відсутність профспілкових організацій відчувається в основному в сільськогосподарських робітників. Партія через брак профспілкових організацій сільськогосподарських робітників не змогла домогтися для них навіть тих тимчасових вигід, що в Словаччині й інших частинах республіки дістались хоча б на око. З повною енергією трудимось тепер над створенням профспілкових організацій і за одно всюди засновуємо політичні організації партії».

З листа видно, що в цей час (осінь 1921 р.) соціал-демократам уже вдалось розколоти найбільші і найміцніші профспілкові організації на лісохімічних заводах у Сваляві, Перечині і Великому Бичкові. Але Сайдлер і керівництво закарпатської організації не розуміли причин цього і вбачали в неправильній політиці Шмералевого керівництва КПЧ, викликану невірою установчого з'їзду КПЧ в перемогу революції, зокрема, твердженням, що найближчим часом не можна очікувати на нове революційне пробудження. Щоб компенсувати втрату, керівництво організації спрямувало свої зусилля на село, де в цей час мали місце масові виступи селянської бідноти (ф. 29, оп. 3, спр. 260, арк. 9).

У листі вказувалось на великі труднощі, зв'язані з браком досвідчених партійних організаторів, і розповідалось про те, як вони переборюються. Для підготовки партійних організаторів і пропагандистів при окружних секретаріатах створювались курси, куди підбирались з сіл, де ще не було організаций, найбільш здібні прихильники партії з числа селянської бідноти. Вони вивчали найпростіші форми партійної і пропагандистської роботи. Після проходження курсів такі люди в своїх селах створювали партійні осередки. Готувались також групи агітаторів із робітників окружних центрів. Після проходження навчання вони виїжджали у вільний час у села, де вели роботу по створенню партійних організацій (ф. 29, оп. 3, спр. 260, арк. 10).

У листі описувався фінансовий стан організації. Ще в жовтні, очевидно, до об'єднавчого з'їзду КПЧ закарпатська організація у фінансовому відношенні була зв'язана з східнословачською.

Вона одержувала значну підтримку від угорської секції Комінтерну. Через відсутність коштів щоденну кошицьку комуністичну газету «Кашшаї мункаш» змушені були видавати лише раз на тиждень, а видання закарпатського тижневика «Мункаш уйшаг» припинити (ф. 29, оп. 3, спр. 260, арк. 14).

Сайдлер описав тодішні відносини між закарпатською комуністичною організацією і ЦК КПЧ. На установчому з'їзді МСП увійшла до складу КПЧ, але, очевидно, старі тенденції не були зразу вижиті. «Хочемо об'єднатися з державною політичною партією,— пише Сайдлер,— але в Празі нас не хочуть» (ф. 29, оп. 3, спр. 260, арк. 12).

Зв'язок між закарпатською організацією і центральним комітетом КПЧ був слабкий: «Усіма способами намагаємося, щоб мати з Празьким центральним комітетом тісніший контакт. На жаль, це нам не вдалось. Перешкоджають нам в цьому організаційні недоліки в празькому центральному секретаріаті. Його пасивність характеризує, наприклад, те, що від кінця квітня дістали лише три незначних циркуляри. Прага має до нас антипатію більш, ніж до ліберців»¹.

Сайдлер критикував правоопортуністичні хитання Шмерала в питанні об'єднання партії, але й сам допускав при цьому помилки лівосектантського характеру. Він звинувачував Шмерала у тому, що ніби він хоче створити не інтернаціональну партію, а таку, де чеські комуністи будуть мати привілейоване становище, критикував його примиренницьке ставлення до правоопортуністичних лідерів у профспілковому русі: «Тактику Шмерала в нашій агітації постійно критикуємо... Свої погляди можемо здійснити в боротьбі проти Шмерала, головним чином на об'єднавчому з'їзді, де опозицію поставимо в бойову шеренгу. Ми рішуче не впадемо до помилок русинського провінціалізму». У дійсності Е. Сайдлер впадав у провінціалізм, нав'язуючи тактику новоствореної КПЧ, виходячи з вузьких умов Закарпаття. Якщо на Закарпатті у той час більшість народу йшла за комуністами, а буржуазний режим переживав кризу, то в Чехословаччині в цілому почався вплив революційної хвилі і умов для здійснення збройного повстання найближчим часом не було. Це становище, відбите в рішеннях установчого з'їзду, Сайдлер називав «гнітючим». Висловлював впевненість, що найдалше в майбутньому році відбудуться вирішальні класові бої і готував до цього організацію: «Наслідком червневої і липневої (1921 р. — М. В.) агітації дивно зростає наша організаційна діяльність, і робітники, усвідомлюючи, що в наступному році буде необхідна боездатна організація, з великим натхненням працювали над її зміцненням» (ф. 29, оп. 3, спр. 260, арк. 8)

¹ Тобто лівиці німецької соціал-демократичної партії.

Сайдлер мав рацію, критикуючи Шмеряля за недостатню увагу до закарпатських комуністів, слабку фінансову і політичну підтримку їх. «Коли останній раз був у Празі,— писав Сайдлер,— багато розмовляв з Шмералем про початок спільної газетної компанії проти воєнного становища, воєнної диктатури і терору властей в Підкарпатській Русі. Матеріал для цього передав. Висвітлив Шмералеві необхідність цього з загальнопролетарського погляду, бо, якщо ми будемо розгромлені, Закарпаття стане гніздом білого терору. Шмераль все обіцяв, але нічого не опублікував».

Слід також підкреслити, що Шмераль терміново врахував критику закарпатських комуністів і Комінтерну. КПЧ почала надавати велику допомогу закарпатській організації. З іншого боку, закарпатські комуністи в міру тіснішого зближення з керівництвом Шмеряля і глибокого вивчення становища в країні та світовому революційному русі почали зміцнювати свої погляди.

Ще в квітні 1921 р. для постійної пропагандистської організаційної роботи на Закарпаття були послані провідні працівники центрального комітету лівиці, депутати парламенту. У червні 1921 р. на Закарпатті вперше побував Б. Шмераль. В 1921—1923 рр. сюди не раз приїжджали К. Крейбіх, А. Запотоцький. Проте до грудня 1921 р. їх діяльність не виходила за межі Закарпаття. Про становище на Закарпатті дуже мало знали широкі маси чеських земель (ф. 29, оп. 3, спр. 130, арк. 143—166; ф. 29, оп. 3, спр. 106, арк. 157; ф. 29, оп. 3, спр. 264, арк. 79). Становище змінилося після об'єднавчого з'їзду. Наприкінці листопада — на початку грудня 1921 р. Шмераль на чолі групи керівних працівників КПЧ, депутатів парламенту зробив велику поїздку по Закарпаттю, побував в усіх окружних центрах, на багатьох підприємствах, у селах, виступав на численних зборах робітників і селян, проводив інструктивні наради і бесіди з партійними працівниками. Допомога теоретично підготовлених марксистів-ленінців з великим досвідом революційної боротьби сприяла подоланню помилок і недоліків сектантського характеру у комуністів Закарпаття і засвоєння ними програми і тактики партії (ф. 29, оп. 3, спр. 134, арк. 209—228).

Значні дані для вивчення стану комуністичного руху на Закарпатті в той час, стратегічно-тактичної лінії закарпатської комуністичної організації містить невідомий у літературі виступ Б. Шмеряля 30 листопада 1921 р. на масових зборах робітників в Ужгороді (ф. 29, оп. 3, спр. 134, арк. 209—212). Б. Шмераль вказав, зокрема, на особливості розстановки класових сил на Закарпатті, які виходили з того, що тут були дуже слабкі верстви середньої буржуазії і мала місце сильна поляризація між невеличкою купкою багатой буржуазії і феодальної аристократії, з одного боку, та величезною масою збіднілого дрібнобуржуазного люду міст і сіл — з другого. Це породжувало також великі протиріччя між

бідною і чеським адміністративним апаратом, який стояв на боці інтересів експлуататорських класів. З цього погляду, на думку Шмералья, на Закарпатті, як ніде, є умови для проведення тактичної лінії, виробленої III конгресом Комінтерну, тобто лінії, спрямованої на союз пролетаріату і дрібнобуржуазних верств на основі тактики єдиного фронту. «Виходячи з найближчих життєвих потреб бідного,— пише він,— досі індиферативного люду, необхідно стати їх виразником. Цим завоювати довір'я мас. Вести маси, наочно навчаючи тому, що капіталістична система в рамках недоторканості приватної власності не може вирішити жодної практичної проблеми. Таким чином, маси, як єдине ціле, повільно підвести до розуміння користі комунізму». В цьому ж виступі Б. Шмераль виклав найважливіші вимоги програми єдиного фронту на Закарпатті — ліквідація військової диктатури і надзвичайного становища, призначення виборів до органів влади, передача всієї землі сільській бідноті, здійснення для робітників хоча б тих соціальних і політичних законів, які діють у Чехії, створення Рад робітничих і селянських депутатів і передача їм самоуправління та контролю над виробництвом, повна свобода профспілкового і кооперативного руху. Окремо Б. Шмераль підкреслив значення на Закарпатті правильної зовнішньої політики партії для завоювання мас: «На Закарпатті, як ніде, тільки та зовнішня політика може завоювати маси, яка орієнтується на Радянську Росію». Він наголосив на значенні правильної автономії в складі Чехословаччини. Здійснення такої програми не означало б встановлення диктатури пролетаріату. Проте це був би останній крок перед нею в масштабах Закарпаття і великий крок у масштабах усїєї Чехословаччини.

Виступ Б. Шмералья і викладена ним програма поклали початок переходу Закарпатської комуністичної організації від тактики «наступу» до тактики «єдиного фронту» на основі боротьби за робітничий і селянський уряд.

Ми зупинилися здебільшого на матеріалах, які висвітлюють внутрішнє життя та будову революційних лівосоціалістичних та комуністичних партійних організацій Закарпаття. У фондах, що зберігаються в Закарпатському облдержархіві, є чимало матеріалів, що показують їх програму і тактику, аграрну та національну політику, керівництво масовими революційними організаціями та революційними виступами трудящих. Всі разом вони становлять надзвичайно цінні джерела для вивчення історії виникнення і становлення на Закарпатті революційних комуністичних організацій ленінського типу.

ИСТОЧНИКИ О БОРЬБЕ ЗА СОЗДАНИЕ
ПАРТИЙНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ ЛЕНИНСКОГО ТИПА НА ЗАКАРПАТЬЕ
(1918—1921 гг.)

Резюме

Источники по истории Закарпатской коммунистической организации, особенно относящиеся к периоду ее возникновения и становления, изучены слабо. Причиной этого является чрезвычайная разбросанность их по многочисленным фондам различных архивов Советского Союза, Венгерской Народной Республики и Чехословацкой Социалистической Республики. На основании краткого обзора документов из фондов Закарпатского облгосархива за 1917—1921 гг. автор устанавливает их значение, как источников по данной проблеме. В статье особое внимание уделяется неизвестным до сих пор или малоизвестным документам, касающимся возникновения революционных партийных организаций ленинского типа, их развития, внутреннего строения и жизни, детально анализируются новые документы о внутривнутрипартийной борьбе в МСП за превращение ее в партию нового типа, процесс раскола рабочего движения на Закарпатье в 1920—1921 гг., создание раскольнических социал-демократических организаций. В частности, здесь рассматриваются такие особенно ценные, до сих пор неизвестные в литературе, источники, как письмо секретаря Закарпатской коммунистической организации Е. Сайдлера Б. Куну (октябрь 1921 г.) и выступление Б. Шмеряля перед рабочими в г. Ужгороде (ноябрь 1921 г.), в которых нашел отражение процесс преодоления левосектантских ошибок, допускавшихся коммунистами Закарпатья, и выработка новой стратегическо-тактической ориентации на основе решений III конгресса Коминтерна.

О. В. Маркевич

ПЕЧАТКИ І ШТАМПИ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІВ ГАЛИЦЬКИХ
І БУКОВИНСЬКИХ КОМУНІСТІВ (1919—1921 рр.)

Предметом нашого повідомлення є печатки і штампи керівних партійних органів галицьких і буковинських комуністів, що існували на Україні в 1919—1921 рр. Їх відтиски нам удалося виявити на документах, що зберігаються в державних архівах України. Вводячи в науковий обіг сфрагістичні матеріали перших років Радянської влади на Україні, вивчення їх пов'язуємо з висвітленням тих революційних подій, красномовними свідками яких вони були. Це дасть змогу дослідити не тільки самі печатки, але й вивчити історію установ, які ними користувалися для засвідчення своїх документів.

Встановлення в 1920 р. Радянської влади на значній території Західної України нерозривно зв'язано з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції, з багаторічною револю-

ційно-визвольною боротьбою трудящих західноукраїнських земель, які з середини XIV ст. були поневолені іноземними окупантами.

Під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції на західноукраїнських землях після розпаду Австро-Угорської монархії і утворення буржуазної Західноукраїнської Народної Республіки наприкінці 1918 р.— на початку 1919 р. виникають комуністичні гуртки і групи в Дрогобичі, Станіславі, Перемишлі, Львові, Стрию, Тернополі, Бродах, Бучачі та інших містах¹, в які увійшли передові представники робітників, революційної молоді, колишні військовополонені й біженці, що повернулися з Росії, революційно настроєні солдати галицької армії та кращі представники прогресивної інтелігенції². У лютому 1919 р. в Станіславі на нелегальній крайовій партійній конференції відбулося організаційне оформлення комуністичних груп і організації у Комуністичну партію Східної Галичини³.

Утворення КПСГ було поворотним пунктом в історії революційно-визвольної боротьби трудящих західноукраїнських земель і знаменувало собою початок справді нового, революційного етапу в розвитку робітничого руху. З перших же днів свого існування вона розгорнула активну організаційну і пропагандистську роботу серед широких трудящих мас. Однак молода Комуністична партія Східної Галичини з перших же місяців свого існування натрапила на ряд серйозних труднощів. Під час розгрому Дрогобицького повстання, спрямованого проти контрреволюційного уряду Західноукраїнської Народної Республіки, ЦК КПСГ був розгромлений, а значну частину комуністів заарештовано. В червні — липні 1919 р. трудящих західноукраїнських земель спіткало нове лихо: при підтримці Антанти білополяки загарбали землі Західної України і встановили на них жорстокий окупаційний режим. Окупанти вогнем і мечем обрушилися на революційні сили народу, паралізували діяльність КПСГ. Але, незважаючи на жорстокий терор, уже наприкінці 1919 — на початку 1920 р. у Східній Галичині з новою силою розгорнулася революційна боротьба, організаторами і натхненниками якої були комуністи⁴.

¹ А. Д. Ярошенко. Комуністична партія Західної України — організатор і керівник революційно-визвольної боротьби трудящих західноукраїнських земель. К., 1955, стор. 9—12; Є. М. Галушко о. Нариси історії КПЗУ (1919—1928). Л., 1963, стор. 19—22; УРЕ, т. 7, стор. 84.

² Є. М. Галушко о. Назв. праця, стор. 14—24; А. Д. Ярошенко о. Назв. праця, стор. 10—12.

³ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 1, спр. 270, арк. 63; ф. 6, оп. 1, спр. 62, арк. 218; ф. 233, спр. 26, арк. 2; Львівський облдержархів, ф. 1, оп. 58, спр. 152, арк. 232; «Комуніст», 6 листопада 1927 р.; «Наша правда», 1928, № 1-2, стор. 72; «Західна Україна», 1929, № 4, стор. 10.

⁴ Є. М. Галушко о. Назв. праця, стор. 31—46.

Важливу роль у зміцненні сил молоді Комуністичної партії Східної Галичини¹ відіграла в той час братерська допомога з боку Комуністичної партії (більшовиків) України. III з'їзд КП(б)У, який відбувся в березні 1919 р., обговорюючи питання революційного руху в Західній Україні, прийняв з приводу цього постанову: «Беручи до уваги розгортання революційного руху в Галичині, з одного боку, і зміцнення там Директорії — з другого, треба перед партією поставити завдання поширювати свій вплив і на Галичину»². Приймаючи це рішення, III з'їзд КП(б)У виходив як з необхідності подання братерської допомоги західноукраїнським робітникам і селянам в їх революційній боротьбі, так і з необхідності мобілізації сил усього українського народу для боротьби проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції.

Незабаром у Галичину було послано кілька груп комуністів для подання допомоги КПСГ у революційній підпільній роботі, серед яких було багато уродженців Галичини: М. Баран, М. Левицький та ін. Згодом вони стали відомими політичними і державними діячами Галицької Соціалістичної Радянської Республіки³.

Починаючи з весни 1919 р. на території Радянської України ведеться жвава організаційна робота комуністів-галичан. Після розгрому Директорії на Україну прибуває чимало галичан з Туркестану, де вони перебували в полоні з часів першої світової війни. Багато з них на той час уже було членами «Партії українських комуністів робітників і селян Туркестанського краю», створеної в листопаді 1918 р. як секція Ташкентського крайового комітету РКП(б), і брало участь у радянському будівництві Туркестанської Радянської Соціалістичної Республіки⁴. Мрією комуністів-галичан було швидше повернутися на Батьківщину, щоб там віддати свої знання і набутий революційний досвід для здійснення соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату.

З метою мобілізації революційних сил всього українського народу Центральний Комітет КП(б)У підтримав ініціативу за-

¹ Печаток нелегальної КПСГ не розглядаємо, оскільки вони вже опубліковані. Див. О. В. Маркевич. Печатки Комуністичної партії Східної Галичини.— Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Матеріали, друга секція. Спеціальні історичні дисципліни. К., 1965, стор. 208—218.

² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956. К., 1958, стор. 41.

³ М. Воляннюк, В. Маланчук. Поширення марксистських ідей на Західній Україні. Львів, 1960, стор. 99.

⁴ Печатки партії українських комуністів робітників і селян Туркестанського краю та історія революційного руху Галичан в Туркестані описані в статті О. В. Маркевича «Печатки і штампи українських установ і організацій в Радянському Туркестані».— Історичні джерела та їх використання, вип. 3. К., 1968, стор. 282—289.

хідноукраїнських комуністів — колишніх військовополонених галичан і буковинців, які перебували на Україні, про створення на її території галицько-буковинської комуністичної організації і її керівного органу. Спочатку в Києві було створено Бюро¹, а в квітні 1919 р. Тимчасовий Комітет комуністів Східної Галичини, який розгорнув активну агітаційно-пропагандистську роботу серед комуністів та безпартійних галичан і буковинців². Тимчасовий Комітет вжив ряд заходів до подання допомоги підпільним комуністичним організаціям у Східній Галичині, де в той час влада знаходилася в руках уряду буржуазної Західноукраїнської Народної Республіки. З 10 травня 1919 р. Тимчасовий Комітет почав видавати газету «Галицький комуніст»³, а в кінці травня звернувся до ЦК КП(б)У з проханням допомоги галицькому революційному рухові. Пленум ЦК КП(б)У, який відбувся 27 травня 1919 р., розглянув питання про галицький комуністичний рух і прийняв рішення про організацію Галицького центру⁴. ЦК КП(б)У визнав самостійність парторганізацій Галичини та галицьких радянських органів, якщо такі будуть створюватись. В організаційному відношенні галицька парторганізація була визнана обласною організацією КП(б)У⁵.

1 червня 1919 р. у Києві були скликані загальні збори комуністів-галичан, на яких була заслухана доповідь про діяльність Тимчасового Комітету, а також повідомлення про постанову ЦК КП(б)У. Збори обрали Комітет Комуністичної партії Східної Галичини і Буковини. На засіданні Комітету була обрана Президія та редколегія газети «Галицький комуніст»⁶.

Одним із основних завдань Комітету була організація партійної роботи безпосередньо в Східній Галичині. Наприкінці червня 1919 р. у Галичину було направлено групу комуністів, які організували підпільну партроботу в Тернополі, Збаражжі, Бродах, а також у частинах Галицької армії. Внаслідок цієї роботи багато стрільців УГА перейшло на сторону Червоної Армії⁷. Комітет Комуністичної партії Східної Галичини і Буковини вів також велику видавничу діяльність. Крім газети «Галицький комуніст» було видано велику кількість листівок і брошур. Тільки влітку 1919 р. Комітет видав понад 400 тис. примірників різної літератури⁸.

Для засвідчення документів, що виходили з канцелярії Комітету, була виготовлена печатка. Часу її виготовлення встано-

¹ А. Д. Ярошенко. Назв. праця, стор. 15.

² Є. М. Галушко. Назв. праця, стор. 25.

³ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 9, оп. 1, спр. 1, арк. 24.

⁴ Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 20, арк. 4.

⁵ Там же.

⁶ Там же, ф. 9, оп. 1, спр. 3, арк. 3—4; «Галицький Комуніст», 8 червня 1919 р.

⁷ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 9, оп. 1, спр. 3, арк. 3—4.

⁸ Там же, арк. 11.

вити не вдалося. Але можна припустити, що вона була замовлена в гравера відразу ж після створення Комітету, тобто в червні 1919 р. Розглянемо саму печатку. У колоподібній печатці (рис. 1) без зображень розміром 37 мм вписані два концентричні кола — зовнішнє і внутрішнє. В центральній частині печатки, замкнутої внутрішнім концентричним колом, напис — «Комітет», а на обідку між зовнішнім і внутрішнім концентричними колами зроблено круговий напис — «Комуністич. Партії Східної Галичини та Буковини»¹.

Рис. 1.

Важкою була осінь 1919 р. для галицьких комуністів. У зв'язку з окупацією Галичини польськими військами, з одного боку, наступом полчищ Денікіна на Радянську Україну, з другого, створилися надзвичайно складні умови для діяльності галицьких комуністичних організацій². Майже цілком припинилася робота Комітету, члени якого разом з комуністами-галичанами і буковинцями пішли на фронт. Багато комуністів з Галичини відступило в складі української Галицької армії на схід аж до Кам'янця-Подільського³.

В Галичині у зв'язку з терором білополяків багато комуністів було заарештовано, частина пішла в глибоке підпілля, що до деякої міри ослабило зв'язки партії з масами. Наприкінці 1919 — на початку 1920 р. комуністична робота в основному організовано велася на фронті, в частинах Галицької армії, командування якої перевело галицьких стрільців у листопаді 1919 р. в армію Денікіна⁴.

Підпільна робота комуністів у частинах Галицької армії мала важливе значення в організації переходу її частин на бік Червоної Армії після розгрому Денікіна. У звільненій від денікінців Вінниці в січні 1920 р. військові комуністи-галичани, буковинці та закарпатці на скликаній партійній конференції обрали Тимчасовий Комітет Комуністичної партії Прикарпаття, який об'єднав військові партосередки, які склалися з комуністів-біженців та колишніх військовополонених, що проживали на Поділлі⁵. Їх друкованим органом стала газета «Комуніст Прикарпаття».

8 лютого 1920 р. Комуністична партія Прикарпаття була об'єднана з Комітетом Комуністичної партії Східної Галичини і

¹ Відтиск печаток див. ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 3, арк. 14.

² Львівський облдержархів, ф. 11, оп. 29, спр. 68, арк. 123.

³ Є. Г а л у ш к о. Назв. праця, стор. 29.

⁴ Т а м ж е, стор. 29—30.

⁵ «Галицький комуніст», 5 березня 1920 р.

Буковини як обласна організація КП(б)У¹. 15 лютого на загальних зборах у Вінниці Комуністична партія Прикарпаття була перетворена в районну організацію, а її Тимчасовий Комітет — у райком № 1, який мав працювати переважно в армії².

У 1920 р. після визволення Радянської України від денікінських банд з новою силою розгортається діяльність галицьких комуністичних організацій на території України, особливо після переходу на бік Червоної Армії трьох корпусів Галицької Армії. Крайовий Комітет Східної Галичини і Буковини Комуністичної партії (більшовиків) України розгорнув широку культурно-освітню та масово-політичну роботу серед галицьких стрільців, частина яких почала іменуватись Червоною Українською Галицькою Армією. 5 березня 1920 р. було відновлено видання газети «Галицький комуніст», розпочато видання газети «Червоний стрілець»³.

У січні 1920 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У було прийнято рішення про необхідність скликання конференції комуністів-галичан⁴. Галицька крайова комуністична конференція відкрилася аж 23 квітня. На неї прибуло 200 делегатів. Конференція обрала Галицький організаційний комітет, що скорочено називався Галорком⁵.

Хоч конференція у зв'язку з наступом білополяків спішно закінчила свою роботу, прийняті нею рішення і документи мали важливе агітаційно-пропагандистське значення. Галорком ставив своїм завданням згуртувати розрізнені комуністичні групи в окупованій панською Польщею Східній Галичині і поза нею в єдину пролетарську партію, підняти західноукраїнських трудящих на боротьбу проти контрреволюції та білопольської окупації за Радянську владу. Крім того, Галорком готував кадри партійних працівників, налагоджував зв'язки між партійними організаціями, видавав і поширював листівки, брошури та журнал «Галицький комуніст». На території РРФСР Галорком провадив роботу серед західноукраїнських трудящих через своїх уповноважених при місцевих партійних організаціях та через спеціально створені з цією метою галицькі бюро⁶.

Для засвідчення документів, що виходили з канцелярії Галоркому, користувались штампом і печаткою. Їх відтиски знаходимо на численних документах. Печатка Галоркому (рис. 2) має восьмикутну форму розміром 36 мм⁷. У верхній її частині

¹ ПА ІІП КЦ КП України, ф. 9, оп. 1, спр. 5, арк. 1.

² Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 3, арк. 13.

³ Є. Г а л у ш к о. Назв. праця, стор. 37—38.

⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 101, спр. 15, арк. 110.

⁵ «Галицький Комуніст», 25 квітня 1920 р.

⁶ Є. Г а л у ш к о. Назв. праця, стор. 40—41.

⁷ Відтиски печатки див. ЦДАЖР у м. Харкові, ф. р-2189, оп. 1, спр. 36, арк. 23; Львівський облдержархів, ф. р-1303, оп. 1, спр. 8, арк. 121.

розміщено п'ятикутну зірку, від якої в усі сторони розходяться промені. У центрі зірки — коло, в якому зображено молот і плуг. Таке зображення символізує союз робітничого класу і селянства. В центральній частині печатки розміщено напис: «Галорком при ЦК», а на обідку зроблено круговий напис: «Комуністична партія (б-ів) України». Штамп Галоркому має вигляд квадрата розміром 45 мм¹. У верхній частині штампу розміщено напис: «Галицький організаційний комітет Комуністичної партії (б-ів) України». У нижній частині штампу

Рис. 2.

проведено дві поперечні лінії для проставлення дати видачі документа та його вихідного реєстраційного номера. В кінці першої поперечної лінії бачимо цифри: «192... р.», а на початку другої — «Ч...» (число).

Розглядаючи штамп, проставлений на документі, виданому Галоркомом 30 липня 1920 р., бачимо на ньому 503-й реєстраційний номер². На іншому документі, виданому Галоркомом 2 серпня 1920 р., уже стоїть 539-й реєстраційний номер³. Завдяки цьому можна уявити стан діловодства в Галоркомі. Крім того, реєстраційні номери, проставлені на штампах, дають змогу дослідникам документів перших років Радянської влади на Україні з'ясувати також стан збереження документів Галоркому.

Через незначну кількість збережених документів перших років Радянської влади мало знаємо про діяльність галицьких бюро, які були створені при місцевих партійних організаціях. Однак виявлені печатки Галицького бюро Поділля і штамп Галицького бюро при Губернському партійному комітеті Київщини дає можливість твердити про широку діяльність Галицьких бюро при Губпарткомах у Вінниці та Києві.

Печатка Галицького бюро Поділля без зображення, круга, розміром 37 мм⁴. У центральній частині печатки, замкнутої внутрішнім концентричним колом, напис: «Галицьке бюро Поділля», а на обідку між двома концентричними колами зроблено круговий напис: «Комуністична партія (більшовиків) України».

Особливий інтерес становить штамп Галицького бюро при Губернському партійному комітеті Київщини, оскільки він дає можливість джерелознавцям встановити стан діловодства і збити деякі припущення про його діяльність. Штамп має вигляд

¹ Відтиски штампу див. ЦДАЖР УРСР у м. Харкові, ф. р-2189, оп. 1, спр. 36, арк. 23; Львівський облдержархів, ф. р-1303, оп. 1, спр. 8, стор. 121.

² ЦДАЖР УРСР у м. Харкові, ф. р-2189, оп. 1, спр. 36, арк. 23.

³ Львівський облдержархів, ф. р-1303, оп. 1, спр. 8, стор. 121.

⁴ Відтиски див. ЦДАЖР УРСР у м. Харкові, ф. р-2189, оп. 1, спр. 25, арк. 15, 15 зв.

прямокутника розміром 45×55 мм¹ (рис. 3). У верхній частині штампу спеціальним роздільником виділено напис: «Галорком при ЦК КПУ», що говорить про підпорядкованість цього бюро. В центральній частині штампу написано: «Галицьке бюро при губпарткомі Київщини», а в нижній його частині проведено дві поперечні лінії для проставляння дати і номера документа.

Як видно із штампу, 7 вересня 1920 р. Галицьке бюро при Губпарткомі Київщини видало 477 документів. Це свідчить, що бюро вело велику організаційну роботу.

В середині липня 1920 р. Червона Армія, розгромивши білополяків, вступила на Галицьку землю. Комуністична партія Галичини вперше одержала можливість для легальної діяльності. Політбюро ЦК КП(б)У на основі Львівського нелегального ЦК і Галоркому своїм рішенням від 3 серпня 1920 р. створило новий партійний центр, зберігши за ним назву «ЦК Комуністичної партії Східної Галичини». Таким чином, був юридично оформлений ЦК КПСГ, а розрізнені комуністичні організації Східної Галичини одержали єдине централізоване керівництво, що забезпечувало єдину погоджену лінію в партійній роботі.

З створенням нового партійного центру всі попередні печатки втратили своє практичне значення. ЦК КПСГ виготовляє собі нову печатку. Нова печатка, як і всі інші, без зображень. Форма її кругла, розмір у діаметрі становить 46 мм². Вона була двомовною. Напис на ній виконано українською і польською мовами. В центральній частині печатки поперечна лінія ділить її на дві половини. Одна частина має від центра до краю зовнішнього кола 24 мм, друга — 22 мм. У центрі більшої частини розміщено дворядковий напис українською мовою: «Центральний Комітет», а по обідку — «Комуністичної партії Галичини». Аналогічний напис польською мовою є на другій половині печатки.

Короткочасним було існування Радянської влади на західно-українських землях у 1920 р., недовго тривала легальна діяльність Комуністичної партії Галичини. 12 жовтня 1920 р. у Ризі був підписаний договір про перемир'я і прелімінарна мова ми-

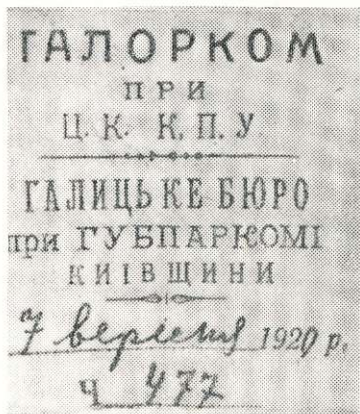

Рис. 3.

¹ Відтиски див. ЦДАЖР УРСР у м. Харкові, ф. р-2189, ол. 1, спр. 36, стор. 22.

² З власної колекції репродукцій печаток, № 348.

ру між РСФРР, УСРР і Польщею. Згідно з ними, до Польщі відходили західні області України і Білорусії. Відхід Червоної Армії з Східної Галичини зумсвив евакуацію радянських і партійних органів. Легальна діяльність КПГ припинилася.

Для комуністичного руху у Східній Галичині починався новий період, який характеризувався тепер більш тісними організаційними зв'язками не з КП(б)У, а з Компартією Польщі.

Рис. 4.

З метою надання допомоги галицьким і буковинським комуністам восени 1920 р. при ЦК КП(б)У створюється Галицьке бюро, завданням якого було ведення пропаганди і агітації серед західноукраїнських громадян, які разом з радянськими військами перейшли на територію Радянської України. Галицьке бюро при ЦК КП(б)У вело своє діловодство, а для засвідчення документів також використовувало свою власну печатку. Печатка Галицького бюро при ЦК КП(б)У — без зображення, круга. Її розмір у діаметрі становить 40 мм¹ (рис. 4). У центральній

частині печатки, замкнутої внутрішнім концентричним колом, напис: «Галбюро», який розміщено між художніми прикрасами, що заповнюють центральну частину печатки, надаючи їй композиційної завершеності. По обідку між двома концентричними колами — зовнішнім і внутрішнім — напис: «При Центральному Комітеті Комуністичної партії (б) України». Цю печатку використовувало Галбюро аж до його ліквідації в 1921 р. (після укладення Ризького миру з панською Польщею).

У своєму повідомленні ми не претендували повністю висвітлити порушене питання, оскільки печаток ряду партійних органів галицьких і буковинських комуністів, що існували на Україні в 1919—1920 рр., не вдалося виявити. Дальші знахідки нових сфрагістичних матеріалів доповнять цю прогалину.

А. В. Маркевич

ПЕЧАТИ И ШТАМПЫ ПАРТИЙНЫХ ОРГАНОВ ГАЛИЦИЙСКИХ И БУКОВИНСКИХ КОМУНИСТОВ (1919—1921 гг.)

Резюме

В статье рассмотрены печати и штампы руководящих партийных органов галицийских у буковинских коммунистов, которые возникли и существовали на территории Советской Украины в 1919—1921 гг. Автор исследовал не только эти сфрагистические памятники, но и историю учреждений, которые пользовались ими для удостоверения подлинности своих документов.

¹ З власної колекції репродукцій печаток, № 337.

Б. М. Олійник

ЗАКОНОДАВЧІ ДОКУМЕНТИ
ГАЛИЦЬКОГО РЕВОЛЮЦІЙНОГО КОМІТЕТУ
(серпень — вересень 1920 р.)

Однією з яскравих сторінок в історії Радянської України є законодавча діяльність Галицького революційного комітету (Галревкому), який здійснював радянське, соціалістичне будівництво в Галичині в серпні — вересні 1920 р.

Законодавчі документи Галревкому — декрети, декларації, постанови, накази — публікувалися й розповсюджувалися серед населення. Всегалицьке видавництво «Червона Галичина» започаткувало й серійне видання законодавчих актів. 1920 р. воно видало в Тернополі (центр Галицької Соціалістичної Радянської Республіки) перший випуск Збірника декретів, декларацій і постанов Галревкому.

Оригінальні документи Галревкому зараз зберігаються в Центральному державному архіві Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР та у Львівському обласному державному архіві. Найважливіші з них уже опубліковано¹, що полегшує дослідження історії Галицької Соціалістичної Радянської Республіки (далі — ГСРР).

Історія ГСРР висвітлена в ряді академічних праць, монографій, статей², а також у деяких дисертаціях³. Вона, певно, й далі буде предметом дослідження, причому основну увагу історики звернуть на глибше вивчення окремих її моментів і сторін, а також джерельної бази.

У даній статті розглянемо документи Галревкому, як вищого законодавчого органу Радянської влади в Галичині, що відобразили його політичні, культурні та економічні заходи, спрямовані на здійснення перших кроків соціалістичного будівництва.

У 1920 р. підтримуваний імперіалістами Антанти уряд буржуазно-поміщицької Польщі, одержавши від них значні військи

¹ Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні (1917—1920 рр.). Документи і матеріали. Львів, 1957.

² История гражданской войны в СССР, т. V. М., 1960, стор. 127—128, 182; Гражданская война на Украине, т. III. К., 1967; О. Ю. Карпенко. Радянська влада в Західній Україні в 1920 р.— «Вісник АН УРСР». К., 1955, стор. 9—14; І. І. Компанієць. Революційний рух в Галичині, Буковині та Закарпатській Україні під впливом ідей Великого Жовтня (1917—1920 рр.). К., 1957.

³ Е. М. Г а л у ш к о. Борьба рабочих и крестьян Западной Украины за Советскую власть в 1920 г. Автореферат дисс. на соискание ученой степени канд. истор. наук. Львов, 1952; О. Ю. К а р п е н к о. Иностранная военная интервенция на Украине (1918—1920 гг.). Автореферат дисс. на соискание ученой степени доктора истор. наук. Харьков, 1965.

субсидії і позики, а також згоду на загарбання Галичини, як плату за її майбутню агресію, почав гарячково готувати війну проти УСРР і РСФРР. На пропозиції радянських республік, що випливали з миролюбної ленінської зовнішньої політики, 6—7 березня 1920 р. білополяки відповіли окупацією частини Волині. 21 квітня 1920 р. петлюрівська Директорія від імені УНР, що фактично вже не існувала, підписала конвенційний договір з Польщею, за яким Галичина, Волинь та більша частина Поділля приєднувались до Польщі¹. 25 квітня об'єднані польські війська і війська української контрреволюції розпочали наступ на Київ.

Трудячі України піднялися на захист революційних завоювань. На знак солідарності з ними страйкували робітники промислових центрів Польщі. Населення Галичини також не мирилося з окупаційним режимом і буржуазно-поміщицьким гнітом. У період існування ЗУНР'у і польської окупації з травня 1919 р. по травень 1920 р. відбулося 919 страйків, в яких брало участь 644 366 робітників². В авангарді боротьби трудящих йшли загартовані в класових битвах комуністи, об'єднані Комуністичною партією Східної Галичини (КПСГ), яка перебувала на нелегальному становищі.

23 квітня 1920 р. у Києві відбулася крайова партійна конференція галицьких і буковинських комуністів, на якій було обрано Галицький організаційний комітет (Галорком) при ЦК РКП(б)У. Він повинен був згуртувати окремі розрізнені комуністичні групи в окупованій Польщею Галичині і поза нею в єдину пролетарську партію. Галорком готував кадри партійних працівників, налагоджував зв'язки між партійними організаціями, видавав і розповсюджував листівки, брошури та журнал «Галицький комуніст». На території РСФРР та УСРР він провадив роботу через уповноважених при місцевих парторганізаціях та через спеціально створені з цією метою Галицькі бюро. ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У подавали йому постійну допомогу.

30 червня 1920 р. ЦК КП(б)У з ініціативи галицьких комуністів прийняв рішення про створення Галицького ревкому. У постанові вказувалось: 1) підтвердити необхідність створення Галревкому, 2) формування і склад Галревкому визначити на час наближення Червоної Армії безпосередньо до Галичини і, по можливості, після встановлення зв'язку з організаціями в Галичині. Підготувати і намітити склад доручається Галоркомові, 3) запропонувати Реввійськраді Південно-Західного фронту підготувати на час підходу нашої армії до Галичини невеликі частини, які разом з армією і Галревкомом могли б ввійти в Галичину³.

¹ Гражданская война на Украине, т. III, стор. 48—49.

² История гражданской войны, т. 5, стор. 127.

³ Там же.

8 липня 1920 р. Політбюро ЦК КП(б)У і Галорком створили Галицький революційний комітет у складі В. Затонського (голова), М. Барана (заступник голови), Ф. Конара, К. Литвиновича та І. Немоловського. Цей склад був затверджений в середині липня на Пленумі ЦК РКП(б).

15 липня 1920 р. Галревком проголосив утворення Галицької соціалістичної радянської республіки. Він звернувся з своєю першою Декларацією до працюючих усього світу, до урядів радянських республік і до урядів усіх капіталістичних країн про встановлення Радянської влади на землях Східної Галичини¹.

18 липня 1920 р. частини Південно-Західного фронту підійшли до східних країн Галичини і зайняли прикордонне місто Підволочиськ. Потім були звільнені міста Броди, Радзивилів, Збараж, Тернопіль. До середини серпня Робітничо-селянська Червона Армія (РСЧА) звільнила 14 повітів Західної України. Її визвольний похід і революційна активність мас створили умови для встановлення диктатури пролетаріату. Більш високою формою її, звичайно, є Ради робітничих, селянських і червонострілецьких (солдатських) депутатів. Однак тоді не було реальної можливості повсюдно обрати Ради і негайно скликати Всегалицький з'їзд їх, бо ще не вся територія Галичини була звільнена, а виснажлива війна продовжувалася. В умовах жорсткої класової боротьби з об'єднаними силами зовнішньої і внутрішньої контрреволюції влада зосередилася в руках Галицького революційного Комітету, який 1 серпня 1920 р. видав Декрет № 1 про встановлення радянської влади в Галичині². В одному з його пунктів проголошувалось: «До часу I з'їзду Рад робітничих, селянських депутатів у Галичині вся влада переходить до Галицького революційного Комітету, а на місцях — до підлеглих йому органів, повітових і сільських революційних комітетів». Суттєвим доповненням цього пункту була опублікована 1 серпня Тимчасова інструкція Галревкому про створення органів радянської влади в селах, містах і повітових центрах³. Згідно з інструкцією, склад повітових революційних комітетів призначався Галревкомом при сприянні політичних управлінь армій, а села і міста краю розділялись на дві категорії. До першої віднесено населені пункти, які нараховували менше 2 тис. мешканців, а до другої — понад 2 тис. На громадських вічах, що скликалися політпрацівниками РСЧА, обирались ревкоми в населених пунктах першої категорії у складі 3 чоловік і другої — 5 чоловік. Голову ревкому обирало громадське віче; функції розподілялись між членами ревкому на їх першому організаційному засіданні. У виборах органів Радянської влади могли брати участь тільки трудящі верстви населення.

¹ Під прапором Жовтня, стор. 339—342.

² Там же, стор. 367—368.

³ Там же, стор. 375—378.

Питання про активне і пасивне виборче право на виборах до органів радянської влади в ГСРР регулювалось Декретом № 12 від 28 серпня 1930 р.¹ Згідно з цим «правом обирати і бути обраними в усі органи Радянської влади користуються незалежно від віросповідання, національності, місця осідку і т. д. громадяни ГСРР без різниці статі, яким до дня виборів виповнилось 18 років: а) які займаються продуктивною і суспільно-корисною працею; б) стрільці Червоної Армії». У примітці до цього параграфу вказувалось: громадяни, що займались суспільно-корисною працею, але втратили працездатність, користуються виборчими правами на загальних підставах. Виборчим правом забезпечувались також іноземці трудового походження, які проживали на території Галичини. Натомість експлуататорські класи і ті, що займались нетрудовою діяльністю, позбавлялися виборчих прав.

Введення радянського законодавства передбачало ліквідацію всіх органів Польської держави в Галичині. Всі без винятку закони, розпорядження, постанови, декрети і договори Польської держави, а також попередніх урядів колишньої Австро-Угорської імперії і ЗУНРу, вказувалось в Декреті № 1, касуються, а замість них слід керуватися законами, постановами і декретами Галревкому, на випадок тимчасової відсутності останніх — революційною совістю робітництва і бідного селянства.

Для публікації декретів, постанов та інших законодавчих матеріалів, а також політичної, художньої та наукової літератури Постановою Галревкому від 11 вересня 1920 р. було відкрито постійне Всегалицьке видавництво². Воно складалося з редакційно-видавничого відділу і центрального відділу розповсюдження. Керівництво ним здійснювала Колегія у складі голови і двох членів. Першим головою призначили відомого західноукраїнського письменника І. Кулика. Друкована продукція видавництва повинна була публікуватись українською, польською та єврейською мовами. У Декреті № 4, опублікованому в серпні 1920 р.³, зазначалось: «Всі радянські закони, декрети і постанови будуть оголошувані на всіх краєвих мовах, тобто на українській, польській і єврейській». У його сьомому параграфі підкреслювалось: «Всі ті, що своєю поведінкою чи словом вноситимуть національну ворожнечу і ненависть серед пролетарських мас, а особливо радянські співробітники, будуть об'явлені ворогами революції і працюючого народу і передані військово-революційному трибуналові».

¹ Під прапором Жовтня, стор. 451—452.

² Там же, стор. 539—540.

³ Там же, стор. 424—425.

Поряд з ліквідацією органів Польської держави створювалися принципово нові органи, які здійснювали соціалістичні перетворення в усіх сферах політичного, культурного і економічного життя Галичини — це численні адміністративні відділи Галревкому та підпорядкованих йому повітревкомів.

Для забезпечення внутрішнього порядку необхідно було остаточно зламати опір контрреволюції. Це завдання покладалося на відділи внутрішніх справ, створені згідно з Декретом № 6, опублікованому у серпні¹. Декрет № 10 повідомив про організацію робітничо-селянської міліції «для охорони революційного порядку і особистої безпеки кожного громадянина республіки, а також для боротьби із злочинами, проступками і контрреволюційними елементами»². Певну роль у забезпеченні революційних порядків відігравали відділи по боротьбі з контрреволюцією, утворені при управлінських відділах ревкомів³.

Важливе значення для впорядкування правових відносин і утвердження законності в республіці мав виданий 28 серпня 1920 р. Декрет № 18 про народні суди, революційні трибунали і касаційний трибунал ГСРР⁴. Він складався з двох частин: 1) Основні постанови (10 параграфів) і 2) Народні суди (11 параграфів). Декрет законодавчо проголошував, що вся судова влада на території ГСРР належить: а) народним судам і з'їздам народних суддів; б) революційним трибуналам; в) касаційному трибуналові. При ревкомах створювались відділи юстиції (при виконкомах Рад повинні були організовуватись правні відділи). На юридичні (правні) відділи покладался обов'язок проводити вибори народних суддів, народних засідателів, народних захисників (правних заступників) і судових виконавців. Оскільки ревкоми після Всегалицького з'їзду Рад повинні були передати свої функції Радам, то передбачалася заміна революційних трибуналів народними судами. Однак на час видання декрету необхідно було створити обидві форми судових органів — народні суди і революційні трибунали, тим більше, що умови класової боротьби і воєнного становища вимагали існування не тільки революційних (для цивільного населення), а й революційно-військових трибуналів. Склад революційних трибуналів і касаційного трибуналу визначався відповідними ревкомама і Галревкомом. Після виборів, в яких брали участь партійні і громадські організації трудящих, народних судових органів, створювались при правних відділах виконкомів Рад і відділах юстиції ревкомів колегиі народних обвинувачів, захисників, слідчих.

¹ Під прапором Жовтня, стор. 426.

² Там же, стор. 430.

³ Там же, стор. 377.

⁴ Там же, стор. 452—567.

Колегії народних обвинувачів і народних захисників обов'язково повинні були існувати роздільно.

Важливим роз'яснювальним документом до Декрету № 18 був директивний лист відділу юстиції Галревкому про організацію в повітах правних відділів і народних судів¹. У ньому рекомендувалось ревкомам керуватися строгими критеріями морально-політичних вимог, яким повинні відповідати працівники правно-судових органів, детально розтлумачувались функції і компетенції дільничих народних судів і окружних революційних трибуналів.

На території ГСРР налагоджувалась робота служб зв'язку. Для керівництва цією важливою ділянкою 13 вересня 1920 р. Декретом Галревкому про організацію відділу пошт і телеграфу² створювались такі підвідділи: 1) управління справами, 2) пошта, 3) технічний, 4) фінансовий, 5) міжнародного руху, 6) статистичне бюро, 7) ревізійно-інспекторський, 8) господарсько-будівельний, 9) інструкторсько-інформаційний, 10) економат. Велика структурна розгалуженість відділу свідчить про значне коло питань, які він мусив вирішувати в умовах, коли поштово-телеграфні засоби майже повністю були зруйновані.

Важливі заходи Галревком здійснив у галузі культурного будівництва. Декретом № 2 від 1 серпня 1920 р. він проголосив про відокремлення церкви від держави і школи від церкви³. На території республіки встановлювалася «повна свобода віри, а також повна свобода невизнання жодної віри, залежно від волі кожного громадянина», касувались всі привілеї, зв'язані з сповіданням тієї чи іншої релігії. Церковні і релігійні товариства позбавлялись правної основи володіти власністю і здійснювати будь-які примусові акти над своїми членами.

Система народної освіти в ГСРР встановлювалася декретами, постановами та інструкціями. Так, Декретом № 21 від 11 вересня 1920 р.⁴ створювався Всегалицький орган для керівництва справою народної освіти — відділу. У серпневій Постанові Галревкому про організацію відділу народної освіти⁵ було подано його структуру. Він складався з таких підвідділів: 1) соціального виховання (дошкільного і шкільного), 2) профосвіти, 3) вищої школи, 4) позашкільної роботи, 5) ради мистецтв, 6) редакційно-видавничої роботи, 7) постачання, 8) фінансово-статистичного.

У Постанові Галревкому від 11 вересня про організацію відділів народної освіти при повітревкомах і місцевих ревкомах⁶

¹ Під прапором Жовтня, стор. 553—556.

² Там же, стор. 550—553.

³ Там же, стор. 371—372.

⁴ Там же, стор. 540.

⁵ Там же, стор. 480—481.

⁶ Там же, стор. 542—543.

детально роз'яснювались функції кожного підвідділу та їх склад. Наприклад, підвідділ соціального виховання повинен був мати інструкторів для організації дошкільної і шкільної роботи та роботи з дитячими будинками. Вихованням охоплювались діти до 15-річного віку. Підвідділ професійної освіти мав займатися мережею медичних, педагогічних, агрономічних, технічних, соціально-економічних і ремісничих середніх спеціальних шкіл. На позашкільний відділ покладался обов'язок відати всіма формами і установами позашкільної роботи, агітлекторськими пунктами, народними будинками, читальнями, клубами, бібліотеками, школами для дорослих і т. д. Відділи народної освіти широко розгорнули роботу по організації шкільної справи.

Декретом № 22, опублікованим 11 вересня 1920 р., вводилася єдина трудова школа¹. У Постанові, виданій того ж дня, були детально викладені принципи його здійснення². Згідно з законодавчими заходами в галузі освіти всі діти віком з 8 до 15 років охоплювались навчанням у трудовій школі. Після закінчення її учні могли продовжити навчання у вищих школах, або в середніх спеціальних навчальних закладах. Галревком видав Постанову про педагогічні школи³. На підготовку педагогічних кадрів була звернута особлива увага. Набір слухачів провадився строго за соціальною ознакою. Усі слухачі отримували повне матеріальне забезпечення.

Навчальні програми затверджував відділ народної освіти Галревкому. Програми повинні були забезпечити не тільки високий фаховий рівень навчального процесу, але й виховання молодого підростаючого покоління в дусі відданості комуністичним ідеалам.

Перед органами Радянської влади Галичини стояли складні завдання в галузі соціально-економічних перетворень. В умовах відсталості сільського господарства, існування ремісничо-кустарної промисловості, розрухи і війни необхідно було здійснити найважливіші заходи до реконструкції народного господарства, перебудови його на соціалістичних засадах. Уже в Декреті № 1 констатувалося, що «все державне майно переходить в розпорядження Галицького революційного комітету та його органів на місцях», що усі фабрики, заводи, банки, промислові підприємства, рудники, надземні і підземні багатства віднині належать трудящим галичанам. Конфісковані землі панів, колишні цісарські, монастирські і церковні лани, пасовища і луки переходили до рук трудового народу через революційні комітети. Для успішного і неухильного виконання законодавчого поло-

¹ Під прапором Жовтня, стор. 451.

² Там же, стор. 544—545.

³ Там же, стор. 543—544.

ження про конфіскацію і націоналізацію майна експлуататорських класів одночасно з Декретом № 1 була видана Постанова Галревкому про конфіскацію поміщицької землі, врожаю і про передачу їх органам радянської влади¹, тобто, в першу чергу, земельним відділам Галревкому і підпорядкованим йому повітревкомам. Вони мали забезпечити належне і раціональне використання конфіскованого майна. На колишніх поміщицьких і церковно-монастирських землях організовувались державні господарства або сільськогосподарські артілі — комуни безземельних і малоземельних селян. Земельний відділ Галревкому та його сільськогосподарський підвідділ здійснювали свої розпорядження про заходи для забезпечення своєчасного проведення осінньої і весняної сівби та інших польових робіт². Землю ділили на дві категорії — трудову і нетрудову. Нетрудова (поміщицька, церковно-монастирська, частково куркульська) підлягала усупільненню. Трудова земля належала і оброблялася її власниками. Якщо селянин (куркуль) володів такою кількістю землі, що не міг обробити її власною працею і працею членів своєї сім'ї, то лишки передавались безземельним і малоземельним селянам.

Певні заходи здійснювалися в галузі промисловості, яка згідно з Декретом № 1 була усупільнена і стала власністю ГСРР. Промислові ж підприємства, що містились у колишніх маєтках, залишалися тимчасово в розпорядженні повітових земельних відділів до передачі їх у відання відповідних радянських господарських органів.

Для розв'язання складних завдань в умовах господарської розрухи була видана Декларація Галревкому про монополію на харчові продукти і головні вироби фабрично-заводської промисловості³. Один з перших монопольних заходів — Декрет № 9 про заборону приватного виробництва і продажу алкогольних напоїв⁴. Важливим документом, спрямованим проти спекуляції та контрабандної торгівлі, була Інструкція Галревкому про організацію і функції загородних відділів для боротьби з контрабандою⁵. У першій частині її зазначено, що агентурно-контрольно-інспекторським підвідділом при транспортному відділі організуються загородвідділи для боротьби з контрабандою, спекулятивним привозом продуктів. У склад загородвідділу входили начальник, два агенти, чотири продармійці або міліціонери.

Важливе значення для ритмічного функціонування і пропорційного розвитку галузей народного господарства мало створен-

¹ Під прапором Жовтня, стор. 327—374.

² Там же, стор. 503—504.

³ Там же, стор. 498—499.

⁴ Там же, стор. 428—429.

⁵ Там же, стор. 394—395.

ня комісії для організації використання матеріальних засобів¹, в які входили представники від раднаргоспу, продовольчого відділу, комісії зовнішньої торгівлі, відділів постачання Червонострілецької армії, або військового комісаріату та Галицького кооперативного комітету.

З метою кращої організації продовольчого питання при Галревкомі було організовано відповідний відділ. Для успішного використання апарату, що створювався на основі статуту єдиної робітничо-селянської споживчої комуни в продовольчій справі, 3 вересня 1920 р. видано Декрет № 20 про утворення кооперативного комітету Галичини як підвідділу продовольчого відділу². Останній працював у тісному контакті із земельним відділом, про що свідчить, зокрема, їх спільна Постанова про експропріацію поміщицького майна³. Постанова встановлювала строгий облік конфіскованого інвентаря, який земельні відділи передавали в користування державним господарствам і сільськогосподарським артілям — комунам; харчові запаси надходили у розпорядження продовольчого відділу. Для організації постійного поповнення продовольчих запасів продовольчі кооперативні і заготівельні органи Галревкому видали накази для повітових продовольчих відділів про порядок заготівлі, зберігання і розподілу сільськогосподарських продуктів⁴, а Галревком розробив інструкцію⁵ і пам'ятку⁶ для агентів повітових продовольчих відділів, які завжди повинні були «пам'ятати, що вони є представниками робітничо-селянської влади, що вони мусять захищати інтереси робітництва і селянської бідноти, все з'ясовувати їм їх інтереси, підкреслюючи хижацькі виступи сільської буржуазії»⁷. Усі ці заходи підводили базу для успішного виконання Декрету № 16 від 25 серпня 1920 р. про організацію громадського харчування⁸. При провідділах ревкомів створювалися ради громадського харчування з представників продовольчого відділу (він же голова ради), відділів народної освіти, соціального забезпечення, охорони здоров'я та Ради профспілок. В основу системи громадського харчування клалась мережа їдалень закритого типу (для дорослих при підприємствах і установах, а для дітей — при школах і виховних закладах) та їдалень загального користування. Однак потреби населення не можна було задовольнити шляхом громадського харчування. Основним джерелом харчування був трудовий пайок, передбачений Декретом

¹ Під прапором Жовтня, стор. 512—513.

² Там же, стор. 511—512.

³ Там же, стор. 568—569.

⁴ Там же, стор. 435—440.

⁵ Там же, стор. 499—501.

⁶ Там же, стор. 501—503.

⁷ Там же, стор. 500—501.

⁸ Там же, стор. 430—432.

№ 17¹, в якому рішуче проведено важливий принцип соціалістичного суспільства — «Хто не працює, той не їсть». Декретом встановлювалася величина трудового пайка для всіх працюючих, які поділялися на дві групи: «А» — працівники, зайняті фізичною працею і «Б» — розумово-конторські працівники. Відношення між нормами трудового пайка для осіб першої та другої групи становило 3 : 2. Трудові пайки отримували безробітні і діти. Особливе піклування проявлялося про жінок з грудними дітьми, робітників, зайнятих важкою і шкідливою для здоров'я працею, а також працівників висококваліфікованої розумової праці (вчених, конструкторів, письменників і т. п.). Їм видавались посилені пайки. Детальне нормування видачі пайків визначалося спеціальною Інструкцією продовольчого відділу Галревкому².

Для розвитку економіки ГСРР велике значення мало впровадження фінансової справи. Ще 28 липня 1920 р. була видана Постанова Галревкому про грошові знаки³, яка «вводила обов'язковими знаками грошового обігу як поміж державою та її органами, з одного боку, так і в грошових взаємовідносинах самого громадянства всі грошові знаки і кредитні білети у великих і малих купюрах РСФРР, які введені вже в обіг в УСРР та в інших соціалістичних республіках». Усі інші грошові знаки, що були в обігу, підлягали обміну на обов'язкову валюту. Декрет № 23 від 15 вересня 1920 р. про грошові знаки⁴ включав до обов'язкових грошей карбованці, випущені на Радянській Україні, а також дореволюційні російські рублі. З метою централізації і зміцнення фінансової справи при Галревкомі був створений фінансовий відділ. Такі ж відділи були організовані при повітревкомах.

Для зміцнення державного бюджету встановлювались одноразові надзвичайні революційні податки, збирання яких регламентувалось спеціальною інструкцією Галревкому від 14 вересня 1920 р.⁵ У першому параграфі її підкреслювалось, що «повітові і міські ревкоми на основі Декрету № 11 мають право і обов'язок встановлювати для осіб, що належать до буржуазного класу одноразові революційні податки». Представники ревкому і профспілок повинні були стежити за тим, щоб при розкладці весь тягар пододітного податку падав на буржуазні елементи.

Піклування про трудящу людину — перше і найголовніше завдання Радянської влади. Тому не дивно, що питанням праці

¹ Під прапором Жовтня, стор. 432—434.

² Там же, стор. 449—451.

³ Там же, стор. 351—352.

⁴ Там же, стор. 561—562.

⁵ Там же, стор. 558—559.

і соціального забезпечення трудящих цілком була присвячена Декларація № 2 Галревкому про права і обов'язки робітників ГСРР¹. Декларація проголошувала здійснення тих заходів, які кладали край експлуатації людини людиною: вводилася загальнообов'язкова трудова повинність, встановлювався восьмигодинний робочий день (для робітників, що працювали вночі, — 7-годинний); охоплювалися соціальним забезпеченням і пенсіями безробітні, інваліди, перестарілі, встановлювалися для працюючих тарифні відпустки і відпустки по вагітності. З метою забезпечення виконання Декларації № 2 відділ праці і соціального забезпечення Галревкому видав ряд постанов та інструкцій².

Для втілення у життя накреслених соціальних заходів на підприємствах створювалися профспілкові організації з виборними органами — фабзавкомми. Організовувались також групи комуністів, які повинні були очолити охорону народного майна від контрреволюціонерів. Для здійснення ефективного контролю трудящих над соціалістичним будівництвом у Радянській Галичині Декретом № 15 від 9 вересня 1920 р. створено робітничо-селянську інспекцію³. При організації її використовувався досвід інших радянських республік. На робітничо-селянську інспекцію покладался обов'язок «бути пролетарським оком радянського будівництва, наглядати за точним, добросовісним і негайним виконанням всіх декретів, постанов, розпоряджень, над способом втілення їх у життя в усіх галузях радянського будівництва».

Здійснюючи соціалістичне будівництво, ГСРР мусила подбати про захист своїх рубежів. Тому одним з перших був Декрет № 7 Галревкому про утворення військового відділу⁴, якому підпорядковувались військові комісаріати. Оскільки в умовах лихоліть імперіалістичної війни багато зброї опинилось у населення, зокрема в руках контрреволюційно настроєних елементів з повалених експлуататорських класів, тому Галревком своїм Декретом № 8 зобов'язав здати її⁵. Військовий відділ провів велику роботу по організації збройних сил ГСРР. Він видав наказ про створення для прийому добровольців у РСЧА районних і повітових політично-вербункових комісій⁶. Ці комісії продовжили роботу, започатковану Декретом № 3 про мобілізацію галичан, що перебували на території РСФФР і УСРР⁷.

¹ Під прапором Жовтня, стор. 368—370.

² Там же, стор. 478—480, 484—486, 506.

³ Там же, стор. 527—529.

⁴ Там же, стор. 426.

⁵ Там же, стор. 427—428.

⁶ Там же, стор. 562—564.

⁷ Там же, стор. 405—406.

Використовуючи сприятливу обстановку, викликану наступом білогвардійських військ Врангеля, польські імперіалісти, заручившись підтримкою Антанти, розпочали контрнаступ. Це вимагало негайного прискорення формування військових з'єднань республіки. Тому терміново видавалися численні прокламації, які закликали населення добровільно вступати в ряди червоних стрільців. В одній з таких прокламацій прямо говорилося: «Кожен, хто хоче боронити свою волю, хто хоче мати право користуватись тією землею, тим добром, що революція відбирає від панів-багачів, повинен, коли є здібний до бою, записатись у своєму місцевому революційному комітеті, як червоний стрілець майбутньої армії, що незабаром стане на сторожі Радянської Галичини»¹. Проте події розвивались дуже швидко. Наприкінці вересня 1920 р. польські війська зайняли Галичину. На тривалий час тут встановився режим буржуазно-поміщицької окупації. Лише в 1939 р. західноукраїнські землі були возз'єднані в єдиній УРСР.

Усього два місяці — серпень — вересень 1920 р. — проіснувала революційна влада трудящих Галичини. Якщо ретроспективно оцінити події того часу, то можна побачити і упущення і помилки, зокрема в аграрному питанні. Галревком, перебуваючи в контакт з Польським революційним комітетом, допустив ті ж помилки, що й останній². Галревком недооцінив значення передачі всіх конфіскованих поміщицьких і церковно-монастирських земель селянам, бо вважав, що сільськогосподарські артілі (комуни) краще забезпечать населення і промисловість ГСРР сільськогосподарською продукцією. Він не поставив чітко питання про доцільність, нехай навіть у майбутньому, возз'єднання ГСРР з УРСР, хоч його потрібно було ставити, враховуючи віковічні прагнення Галичини до возз'єднання. Проте ці та інші помилки не можуть заслонити того великого історичного вкладу Галревкому, першого в історії західноукраїнських земель Радянського уряду, в справу соціалістичного будівництва. Вперше за всю багатотисячолітню історію Галичини робітники і селяни включились у державне і господарське будівництво, вперше галицькі трудящі відчували себе справжніми господарями оновленої і вільної від експлуататорських класів рідної землі. Успіхи в соціалістичному будівництві були досягнуті значною мірою завдяки допомозі, яку одержував Галревком від ЦК КПСГ, який після злиття 3 серпня 1920 р. з Галоркомом, очолював ідейно-виховну і політично-масову роботу серед трудящих.

¹ Під прапором Жовтня, стор. 608.

² История гражданской войны, т. 5, стор. 182.

Б. Н. Олійник

ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЕ ДОКУМЕНТЫ
ГАЛИЦКОГО РЕВОЛЮЦИОННОГО КОМИТЕТА
(август — сентябрь 1920 г.)

Резюме

Законодательные документы Галицкого революционного Комитета (Галревкома) — декреты, декларации, постановления — представляют значительный научный интерес с точки зрения значимости поднятых у них проблем государственного, экономического и культурного строительства в Галиции. Исходя из этого, автор сделал обзор наиболее важных из этих документов, в которых нашли отражение основные моменты социалистических преобразований в освобожденных Красной Армией уездах Галиции.

Первому в истории Галиции Советскому правительству приходилось работать в условиях военного времени, экономической разрухи. Несмотря на эти исключительно неблагоприятные условия, Галревком сумел издать и претворить в жизнь большинство декретов, деклараций и постановлений. Два месяца он осуществлял значительные социалистические преобразования. В конце сентября 1920 г. западноукраинские земли снова оказались в руках буржуазно-помещичьей Польши. Продвижение их по пути социально-экономического прогресса на время преостановилось. Несмотря на жестокий оккупационный режим, трудящиеся под руководством Коммунистической партии Западной Украины (КПЗУ) продолжали борьбу за социально-экономическое освобождение и воссоединение западноукраинских земель с Украинской ССР.

С. М. Королівський

ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ ЦДАЖР УРСР
ПРО СОЦІАЛІСТИЧНЕ БУДІВНИЦТВО НА УКРАЇНІ
В ДОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1921—1941 рр.)¹

Історичний декрет «Про реорганізацію і централізацію архівної справи» від 1 червня 1918 р.², підписаний В. І. Леніним, поклавши початок радянському архівному будівництву, передбачав зосередження всіх без винятку документів установ, організацій і підприємств, а також історичних архівів, що вже існували, в єдиному державному архівному фонді. Це робилося для того, щоб створити сприятливі умови для одержання найрізноманітні-

¹ Стаття С. М. Королівського є його доповіддю, виголошеною у вересні 1967 р. на Всеукраїнській науковій конференції істориків-архівістів, присвяченій 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Після того в радянській історіографії з'явився ряд важливих праць з питань, яких торкався автор доповіді, але яких він тоді ще, природно, не міг урахувати.

² «Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства», № 40, 21 июня (30 мая) 1918 г., ст. 914, стор. 488—489.

ших довідок практичного характеру і використання наявних матеріалів у наукових цілях, зокрема для написання історії країни на документальній основі.

В. І. Ленін не обмежувався офіційними директивними вказівками в архівній справі. У своїх численних промовах і статтях він неодноразово звертав увагу на необхідність збирання документів та матеріалів і створення на основі їх правдивої історії нашої Батьківщини, зокрема, її особливого успішного будівництва соціалізму. Він завжди закликав «вчитись у історії»¹, радив користуватися її уроками². «Нам треба вивчати особливості надзвичайно важкого і нового шляху до соціалізму, не прикриваючи наших помилок і слабостей, а стараючись вчасно дороблювати недороблене»,— писав В. І. Ленін у геніальній праці «Чергові завдання Радянської влади»³. «Надто важливо,— говорив він у промові про роковини революції 6 листопада 1918 р.,— щоб ми спробували висвітлити в цілому пройдений нами шлях, подивитися, чого за цей час досягнуто»⁴. В «Записці з приводу звітів Наркоматів», звертаючи увагу на їх недостатню конкретність, Володимир Ілліч влітку 1918 р. зазначав: «Головне завдання — показати конкретно, фактами, як саме зробила Радянська влада певні кроки (перші) до соціалізму»⁵.

Визначаючи вагу і значення Жовтня і перших кроків соціалістичного будівництва в житті і боротьбі трудящих нашої країни, прекрасно розуміючи міжнародний характер, міжнародне значення Жовтневої революції, В. І. Ленін намагався поставити її досвід на службу трудящим усього світу⁶. У доповіді про перегляд програми та зміну назви партії на VII з'їзді РКП(б) 8 березня 1918 р. В. І. Ленін говорив: «Було б надто помилковим, мені здається, якби ми міжнародне значення нашої революції обмежували закликами, лозунгами, демонстраціями, відозвами і т. д. Цього мало. Ми повинні конкретно показати європейським робітникам, за що ми взялися, як взялися, як це розуміти, це штовхне їх конкретно на питання, як соціалізму добитися... Для цього якомога більше конкретного матеріалу треба дати і сказати, що нового ми створити спробували»⁷. Доповідаючи про тактику РКП(б) на III конгресі Комуністичного Інтернаціоналу в липні 1921 р., В. І. Ленін говорив про це ще категоричніше: «Досвід, що ми його робимо, буде корисний для грядущих пролетарських революцій, і вони зуміють технічно краще підготуватися до

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 133; т. 26, стор. 11.

² Див. там же.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 216.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 115.

⁵ Фотокопія в експозиції Музею Володимира Ілліча Леніна в Москві. Курсив тут і далі в ленінських цитатах належить В. І. Леніну.

⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 5—6.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 106.

розв'язання цього питання»¹. При цьому він завжди виходив з науково обгрунтованої ним тези, що «російський зразок показує всім країнам дещо, і дуже істотне, з їх неминучого і недалекого майбутнього», що «в деяких дуже істотних питаннях пролетарської революції всі країни неминуче мають проробити те, що проробила Росія»², що «більшовизм *придатний як зразок тактики для всіх*»³.

Закликаючи вивчати історію, її досвід і уроки, В. І. Ленін радив старанно збирати документи й матеріали, ретельно оберігати, систематизувати й досліджувати їх, ставив розв'язання цих питань в практичну площину, іноді пропонуючи власні послуги, допомогу. 27 квітня 1918 р. Ілліч надіслав до бюро преси при Раднаркомі РСФРР записку з проханням допомогти американському прогресивному публіцистові Гомбергу: «Зібрати всі матеріали (друковані) про нашу революцію... Ця справа має велике значення громадське... від цього залежить інформація Америки і всього світу»⁴. 6 квітня 1920 р. у листі до видатного вченого, старого більшовика В. В. Адоратського, якому було доручено терміново написати «нарис історії революції», він запитував: «Чи можете зібрати матеріали для *історії громадянської війни і історії Радянської республіки*? Чи можна взагалі зібрати в Казані ці матеріали? Чи можу я допомогти? Комплекти «*Известий*» і «*Правды*»? Багато чого бракує? Чи можу я допомогти дістати, чого бракує? Прошу Вас написати мені, *дати Вашу адресу*»⁵.

В перші роки Радянської влади В. І. Ленін висловлював «побажання, щоб якнайбільше число працівників, які діяли в масі і з масою, у справжній гущі живого життя, взяли за опис свого досвіду. Видання кількох сотень або хоча б кількох десятків кращих, найбільш правдивих, найбільш безхитрих, найбільш багатих цінним фактичним змістом з таких описів було б безмірно більш корисне для справи соціалізму, ніж багато які з газетних, журнальних і книжних робіт записних літераторів, які часто густо за папером не бачать життя»⁶. У 1920 р. за його ініціативою була створена комісія для збирання й вивчення матеріалів з історії Жовтневої революції та Комуністичної партії (Істпарт). Як посвідчив відомий радянський історик М. М. Покровський, В. І. Ленін ставив тоді «завдання — написати в можливо найкоротший строк якщо не історію, то хроніку подій Жовтневої революції»⁷.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 447.

² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 5, 13.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 264.

⁴ Ленинский сборник XXVI. М., 1959, стор. 40.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 379.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 351.

⁷ «Пролетарская революция», 1930, № 7-8, стор. 138.

Виходячи з ленінських вказівок, настанов, порад, радянські архівісти розгорнули велику роботу по виявленню, збиранню, концентрації й упорядкуванню різноманітних документів і матеріалів. У результаті їх самовідданої роботи країна зараз має єдиний державний архівний фонд, рівного якому за кількістю фондів, одиниць зберігання, цінністю документальних матеріалів не має жодна країна світу.

Неоціненні документальні скарби зосереджено зараз і в архівах України, зокрема в Центральному державному архіві Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР. Переважна більшість документів і матеріалів, що зберігаються в них, відбиває бурхливий і багатогранний процес соціалістичного будівництва.

Поняття соціалістичного будівництва надзвичайно широке. Воно охоплює все або майже все, що робилося й робиться в нашій країні для створення нового суспільства — радянське будівництво, перебудову економіки країни на новий, соціалістичний лад, проблеми культурної революції, реорганізацію суспільних відносин, формування нових моральних і етичних норм, нової радянської людини та ін. Період побудови соціалізму в нашій країні охоплює щонайменше 20 довоєнних років. То ж не дивно, що в ЦДАЖР УРСР зосередилась величезна кількість найрізноманітніших документів і матеріалів саме цього періоду. На 1 вересня 1967 р. тут зберігався 3351 фонд (1 216 397 од. зб.), з них лише близько 300 фондів періоду Жовтневої революції і громадянської війни. Решта, тобто 3 тис. фондів (понад 1 млн. од. зб.), охоплює роки мирного будівництва і відображає складний, багатогранний процес побудови соціалістичного суспільства на Україні.

В ЦДАЖР УРСР є бібліотека історичної літератури (близько 40 тис. томів) з великою кількістю довідкових та рідкісних видань, а також відділ періодичної преси, зокрема центральних, республіканських, губернських, окружних, обласних, міських, районних та багатотиражних газет¹.

Докладно й глибоко проаналізувати в одній статті документальні багатства ЦДАЖР УРСР неможливо. Тому доведеться спинитися тільки на кількох найважливіших питаннях теми. При цьому слід зауважити, що лише окремі фонди архіву охоплюють час до 1941 р. Здебільшого ж фонди датуються часом до 1933—1934 рр., тобто стосуються періоду побудови фундаменту соціалістичної економіки, бо у зв'язку з переведенням столиці з Харкова до Києва і перебазуванням туди центральних установ республіки, комплектування ЦДАЖР УРСР їх документальними матеріалами фактично припинилося.

¹ З 12 тис. комплектів періодичних видань 9 тис. припадає на видання періоду боротьби за побудову соціалізму.

Звернемося насамперед до документів з історії радянського будівництва на Україні, яке включає в себе різноманітну діяльність органів Радянської влади — адміністративну, економічну, зовнішньо-політичну, оборонну, комунально-побутову, культурно-освітню тощо. Вона найбільш повно і всебічно відбилася в документах фондів вищих органів Радянської влади республіки — законодавчої (Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад) і виконавчої (Рада Народних Комісарів, Народні комісаріати УРСР).

У фонді ВУЦВКу (22 320 од. зб.), який хронологічно охоплює час до 1933 р. включно, тобто періоди відбудови народного господарства та індустріалізації й колективізації сільського господарства до побудови фундаменту соціалістичної економіки включно. Тут, передусім, є: цінні матеріали Всеукраїнських з'їздів Рад, починаючи з п'ятого, що відбувся в 1921 р., і кінчаючи дванадцятим, який проходив у 1931 р. (стенографічні звіти, тези доповідей, постанови, звіти мандатних комісій, списки і анкети делегатів і членів ВУЦВК, вітальні телеграми тощо). Зберігаються тут матеріали сесій ВУЦВКу усіх скликань (з п'ятого до дванадцятого), протоколи й стенографічні звіти Великої і Малої президії та Секретаріату ВУЦВКу, його численних комісій і відділів, об'єднаних засідань ВУЦВКу і Раднаркому, постанови, декрети, циркуляри, інструкції, звіти, відозви, статистичні відомості, діаграми, зведення про діяльність уряду УРСР, доповідні записки, звіти й звернення місцевих Рад республіки, народних комісаріатів України з найрізноманітніших питань.

У фонді ВУЦВКу зберігаються, наприклад, такі документи державного значення, як Договір між РСФРР і УСРР, затверджений 3 березня 1921 р. П'ятим Всеукраїнським з'їздом Рад, ухвали сесій ВУЦВКу про ратифікацію договорів Радянської України з Латвією та Турцією, постанова ВУЦВКу про доручення делегації РСФРР виступати від імені УСРР на Генуезькій конференції, ухвала про поширення на Україні чинності Раппальського договору, укладеного РСФРР та Німеччиною у квітні 1922 р., постанова ВУЦВК про переговори з іншими радянськими республіками про створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, постанови конституційних комісій та з'їздів Рад про зміни в Конституції УСРР, матеріали щодо нового адміністративно-територіального поділу України, проекти положень про районні й окружні Виконавчі комітети Рад тощо.

У фонді Раднаркому УСРР (6 488 од. зб.) відклалися приблизно такі ж матеріали, як і у фонді ВУЦВКу. Крім того, в ньому зосереджено багато документів, що засвідчили щоденну, всебічну, копітку діяльність цього вищого законодавчого й розпорядчого органу влади республіки: положення про Раднарком, протоколи, стенограми та інші матеріали Великого і Малого Раднаркому, його комітетів і комісій, їх плани роботи і звіти,

декрети, постанови, розпорядження, циркуляри й інструкції Раднаркому. Є тут документи про організацію влади на місцях, про їх права і обов'язки, про діяльність наркоматів та інших республіканських установ у підпорядкованих їм галузях народного господарства і культури. Він містить велику кількість документів центральних партійних і державних установ України, Радянського Союзу і союзних республік, особливо РРФСР (листування з ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У з ВУЦВКом, з ЦВК і Раднаркомом СРСР, з ВЦВК РРФСР), а також місцевих органів влади, господарських, наукових і культурно-освітніх установ. Особливе місце посідають особисті документи (вітальні листи, телеграми, записки, звернення) керівних діячів Комуністичної партії і Радянської держави — Г. І. Петровського, В. Я. Чубаря, В. П. Затонського, М. О. Скрипника, М. В. Фрунзе, Г. К. Орджонікідзе та ін. Найпізніші документи фонду датуються 1926 р. Дані про радянське будівництво за дальші роки слід шукати в інших фондах та архівах.

Велике значення для висвітлення радянського будівництва на Україні мають документарні матеріали фондів народних комісаріатів України — внутрішніх справ (за 1921—1930 рр.), юстиції (1921—1941 рр.), робітничо-селянської інспекції (1921—1934 рр.) та їх відділів, груп, управлінь, установ, зокрема Головного управління міліції (1921—1923 рр.), Верховного Суду (1921—1941 рр.), Прокуратури (1936—1941 рр.). Протоколи засідань колегій вказаних наркоматів, накази, розпорядження, постанови, циркуляри, інструкції, плани, звіти, бюлетені наркоматів, звернення до них місцевих органів і окремих громадян, відповіді на ці звернення — все це багатюще джерело, в якому з достатньою повнотою відбилися організація і діяльність вищих ланок державного апарату республіки, участь у цій справі широких мас трудящих, боротьба партії проти бюрократизму та удосконалення роботи державних установ тощо. Останнє особливо яскраво відбилося в матеріалах фонду Наркомату робітничо-селянської інспекції УСРР (29 165 од. зб.), а також у фондах профспілкових організацій, починаючи з Всеукраїнської Ради професійних спілок (1919—1937 рр.)¹ і кінчаючи Всеукраїнськими комітетами профспілок, зокрема такими, як профспілка радянських і торговельних службовців (1921—1931 рр.) та профспілка працівників державних установ (1931—1934 рр.). Тут є стенограми Всеукраїнських з'їздів професійних спілок, звіти про їх діяльність, протоколи засідань ВУРПСу і Всеукраїнських комітетів, їх постанови, плани, звіти, доповідні записки, інструкції, листування, протоколи виробничих конференцій і нарад, документи місцевих профспілкових організацій, зокрема місцевкомів наркоматів, в яких відображена активність мас у боротьбі за поліпшення роботи всіх органів Радянської влади.

¹ У фонді НК РСІ — 29 165 од. зб., ВУРЖ — 7595 од. зб.

Для вивчення історії радянського будівництва на Україні, зокрема на селі, важливе значення мають документи фонду Всеукраїнського Центрального Комітету незаможних селян (ВЦКНС), який існував при ВУЦВКу в 1920—1933 рр. У них відбита вся діяльність цієї масової селянської організації, що була важливою опорою Радянської влади на селі. Це — стенографічні звіти з'їздів КНС і пленумів ВЦКНС майже за весь час їх існування, доповіді, інформації й зведення про діяльність комнезамів на місцях, листування з різними організаціями, відомості про участь КНС у найважливіших політичних і господарських кампаніях, які провадилися на селі (перевибори Рад, весняні посівні кампанії, збирання врожаю, колективізація сільського господарства, хлібозаготівлі, мобілізація незаможників на роботу в промисловості, на новобудовах тощо). Комітети незаможних селян не тільки в перші роки свого існування, коли виконували й деякі адміністративні функції, а й в останні роки, коли були перетворені виключно в добровільні громадські організації, відіграли роль надійного помічника партії й робітничого класу в їх боротьбі за соціалістичну перебудову села.

Якщо з історії радянського будівництва на Україні в ЦДАЖР УРСР є кілька десятків фондів (десятки тисяч одиниць зберігання), то з історії господарського будівництва — близько 2 тис. фондів (кілька сот тисяч одиниць зберігання). До останніх належать, насамперед, фонди державних установ і організацій по плануванню, обліку, контролю і управлінню народним господарством: Державної планової комісії при Раднаркомі УСРР (1922—1937 рр.), Центрального статистичного управління УСРР (1925—1930 рр.), Управління народногосподарського обліку при Держплані України (1932—1941 рр.), Уповноваженого УСРР в справах господарського будівництва при Робітничо-Селянському уряді РСФРР (1921—1923 рр.), Української економічної наради (1921—1926 рр.), Ради з'їздів промисловості, торгівлі і транспорту УСРР (1922—1927 рр.), Народного Комісаріату фінансів УСРР (1918—1933 рр.), Всеукраїнських контор державних банків тощо. У документах і матеріалах цих фондів відбився стан народного господарства в цілому на різних етапах. Крім того, в архіві є велика кількість фондів, документальні матеріали яких відображають розвиток найважливіших галузей народного господарства, промисловості, торгівлі, транспорту, комунального господарства, засобів зв'язку сільського господарства тощо. Це — фонди Вищої Ради Народного господарства УСРР (1918—1932 рр.)¹, Уповноваженого Народного Комісаріату важкої промисловості СРСР при Раднаркомі УСРР (1932—1936 рр.), Народного комісаріату легкої промисловості УСРР (1932—1934 рр.), Народного Комісаріату комунального господарства УСРР

¹ Містить 48 850 од. зб.

(1931—1935 рр.), Уповноваженого Народного Комісаріату пошт і телеграфів РСФРР при Раднаркомі УСРР (1920—1932 рр.), численних промислових, торговельних та будівельних управлінь, трестів, об'єднань, центрів, інспекцій, відділень, товариств, комітетів, контор, бюро, проектних інститутів, спілок промислової і збутової кооперації, кооперативних товариств, Всеукраїнських комітетів профспілок різних галузей народного господарства та багатьох інших установ і організацій. Документальні матеріали цих фондів містять величезну кількість різноманітних даних, на підставі яких можна повно, глибоко й всебічно дослідити історію відбудови промисловості, процес індустріалізації країни й побудови фундаменту соціалістичної економіки, показати історію радянського робітничого класу за цей час, процес поповнення його рядів, зростання ролі в соціалістичному будівництві і розгортання політичної активності, його масовий трудовий героїзм у виконанні довоєнних п'ятирічок.

Значна частина фондів ЦДАЖР УРСР містить документи й матеріали, які відображають розвиток сільського господарства й історію селянства нашої республіки в довоєнний час. Серед них найбільшу цінність становлять фонди Народного Комісаріату Земельних справ УСРР (1920—1934 рр.)¹, Українського об'єднання радянських господарств (1920—1930 рр.), Всеукраїнської спілки сільськогосподарських колективів (1927—1930 рр.), Всеукраїнського відділення Всесоюзного центру машинно-тракторних станцій (1929—1932 рр.), а також різних сільськогосподарських трестів, центрів, об'єднань, управлінь, відділень, комісій, бюро, контор, представництв, товариств, спілок, зокрема численних кооперативних спілок, комітетів незаможних селян, Всеукраїнських комітетів професійних спілок сільськогосподарських робітників та ін. Вони дають змогу простежити процес відбудови сільського господарства після громадянської війни, підготовки колективізації селянських господарств, класові протириччя на селі, проведення суцільної колективізації сільського господарства, дослідити питання про авангардну роль сільської бідноти в боротьбі за соціалістичну перебудову села, величезну допомогу Комуністичної партії і Радянської держави колгоспам у виправленні різного роду перекручень, в організаційно-господарському зміцненні їх у передвоєнні роки.

Питання неухильного зростання матеріального добробуту трудящих міста і села, поліпшення їх умов праці й відпочинку найяскравіше відбилися в документах фондів заготівельних, збутових, постачальних і торговельних організацій, фондів органів охорони здоров'я, праці, соціального забезпечення й страхування, відповідних Всеукраїнських комітетів професійних спілок. Особливо багато важливих даних є в архівних матеріалах На-

¹ Містить 24 170 од. зб.

родних комісаріатів УРСР — продовольства (1919—1924 рр.), внутрішньої торгівлі (1923—1926 рр.), постачання (1926—1932 рр.), праці (1918—1933 рр.), охорони здоров'я (1919—1932 рр.), соціального забезпечення (1919—1932 рр.), Української спілки споживчих кооперативних організацій (1920—1935 рр.), Головного управління соціального страхування при Народному комісаріаті праці УРСР (1922—1931 рр.) та численних управлінь, представництв, відділень, комітетів, комісій, контор, бюро, синдикатів, спілок, об'єднань, секцій, а також Всеукраїнських комітетів професійних спілок працівників кооперації та держторгівлі, медико-санітарної праці тощо.

Культурне будівництво та розвиток на Україні відбилися у матеріалах архівних фондів установ, організацій і закладів народної освіти, науки, культури, літератури, мистецтва. Серед них найбільше значення мають фонди Народного комісаріату освіти УРСР (1918—1940 рр.)¹, численних управлінь, трестів, комітетів, виставок, інспекцій, бюро, асоціацій, академій, науково-дослідних інститутів, товариств, видавництв, редакцій журналів і газет, Всеукраїнських комітетів профспілок — працівників освіти, мистецтва, поліграфічного і паперового виробництва тощо. Їх документи й матеріали дають можливість всебічно дослідити основні напрями культурної революції на Україні, починаючи з ліквідації неписьменності населення та всіх ланок народної освіти і кінчаючи розвитком науки й мистецтва, керівну роль Комуністичної партії в національно-культурному будівництві, у створенні української радянської культури національної за формою і соціалістичної за змістом.

Документальні матеріали ЦДАЖР УРСР з історії соціалістичного будівництва на Україні значно доповнюють друковані матеріали, сконцентровані в його бібліотеці. Це — комплекти центральних, республіканських, губернських, окружних, обласних, районних та багатотиражних газет промислових підприємств і установ, журналів, стенографічних звітів, протоколів, резолюцій, бюлетенів з'їздів і конференцій КППРС і КП України, з'їздів Рад, ВЛКСМ і ЛКСМУ, губернських, повітових, окружних, обласних, районних з'їздів і конференцій КП України, Рад, профспілок, комнезамів, різні публікації радянських, господарських, профспілкових, кооперативних організацій та інші видання.

Отже, в сховищах ЦДАЖР УРСР зберігається величезна кількість архівних і друкованих документів і матеріалів з усіх основних питань історії соціалістичного будівництва на Україні в довоєнні роки.

Документальні багатства ЦДАЖР УРСР у наукових цілях використані поки що недостатньо. Лише незначна частина їх

¹ Містить 34 168 од. зб.

опублікована або підготовлена до друку зусиллями архівістів істориків та економістів.

Грунтовною публікацією є, насамперед, двотомний збірник з історії промисловості і робітничого класу Української РСР в 1921—1932 рр. Перший том, підготовлений науковими співробітниками Інституту історії партії ЦК КП України, Інститутів економіки та історії Академії наук УРСР, ЦДАЖР УРСР і виданий під редакцією П. П. Бачинського, Д. Ф. Вірника та К. К. Шияна, присвячений відбудові промисловості і становищу робітничого класу України у 1921—1925 рр., тобто у відбудовний період¹. У другому томі, підготовленому групою наукових працівників Інституту економіки АН УРСР, ЦДАЖР УРСР і виданого під редакцією Д. Ф. Вірника, Є. П. Шаталіної та К. К. Шияна, висвітлено історію промисловості і робітничого класу в період побудови фундаменту соціалістичної економіки в 1926—1932 рр.² Обидві книги містять дуже багато цінних документів, зокрема про трудовий героїзм робітничого класу, які опубліковані вперше. Цінним виданням є також два томи з чотиритомної збірки документів і матеріалів з історії колективізації сільського господарства України, підготовлені Інститутом історії АН УРСР і ЦДАЖР УРСР під редакцією І. Х. Ганжі, Л. В. Гусевої та І. Л. Шермана³. Матеріали, вміщені у них, охоплюють період 1917—1932 рр.

Цінним є підготовлений групою співробітників ЦДАЖР УРСР під редакцією І. К. Рибалка великий збірник документів і матеріалів з історії комітетів незаможних селян України⁴.

Добру справу зробили Міністерство культури, Архівне управління при Раді Міністрів УРСР і ЦДАЖР УРСР, опублікувавши двотомник найважливіших рішень Комуністичної партії і Радянського уряду про культурне будівництво на Україні (редактори О. І. Євсєєв та О. В. Килимник)⁵. На жаль, упорядники збірника обмежилися публікацією директивних документів.

¹ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921—1925 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1964.

² Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926—1932 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1966.

³ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917—1937 рр. Збірник документів і матеріалів у трьох томах. Колгоспне будівництво на Україні. 1917—1927 рр. Том I. К., 1962; Здійснення суцільної колективізації на Україні. 1927—1932 рр. Том II. К., 1965.

⁴ Комітети незаможних селян України (1920—1933). Збірник документів і матеріалів. К., 1968.

⁵ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1959 рр. Збірник документів у двох томах. Том I (1917—червень 1941 р.). К., 1959; Том II (червень 1941—1960 рр.). К., 1961.

Архівних матеріалів про хід культурного будівництва вони не подали. Тому археографічну роботу в цій галузі слід неодмінно продовжити.

В останні роки розпочато публікацію документів, що стосуються періоду відбудови народного господарства і соціалістичного будівництва на Україні, на місцях. Проте провадиться вона ще не досить активно, лише в деяких обласних центрах республіки. Першими взялися за це історики і архівісти Херсона. Обласний державний архів і педагогічний інститут ім. Н. К. Крупської до 40-річчя Радянської влади на Україні видали тритомний збірник документів і матеріалів з історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині (відповідальний редактор П. М. Єлистратов) ¹. Того ж року історики та архівісти Вінниці видали збірник, присвячений періоду відбудови народного господарства на Поділлі (Редакційна колегія: І. О. Пищук та ін.) ². У 1959 р. збірник про боротьбу трудящих Харківщини за побудову фундаменту соціалістичної економіки в 1926—1932 рр. видали ЦДАЖР УРСР, Харківський облдержархів та Партархів Харківського обкому КП України (редактор І. К. Рибалка) ³. У 1961 р. Архівне управління при Раді Міністрів Української РСР і Харківський облдержархів опублікували збірник про комітети незаможних селян Харківщини (редактор М. К. Колісник) ⁴. Черкаські архівісти та історики виступили із збірником документів і матеріалів про Черкащину в період відбудови народного господарства в 1921—1925 рр. (редактор М. Є. Малушенко) ⁵, а полтавські — із збірниками про діяльність партійної організації та про комсомол Полтавщини у той же час ⁶.

На жаль, місцевих публікацій небагато, до того ж вони не відзначаються належною повнотою, базуються здебільшого на матеріалах місцевих архівів.

Особливе місце серед археографічних видань посідає збірник, підготовлений науковими співробітниками Інституту історії

¹ З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині (1918—1941 рр.). Збірник документів і матеріалів. Вип. I. 1918—1925 рр. Херсон, 1957; Вип. II. 1926—1929 рр. Херсон, 1957; Вип. III, 1930—1941 рр. Херсон, 1959.

² Поділля в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.). Збірник документів і матеріалів. Вінниця, 1957.

³ Боротьба трудящих Харківщини за побудову фундаменту соціалістичної економіки. 1926—1932. Збірник документів і матеріалів. Харків, 1959.

⁴ Комітети незаможних селян Харківщини. 1920—1933 рр. Збірник документів і матеріалів. Харків, 1961.

⁵ Черкащина в період відбудови народного господарства (1921—1925). Збірник документів і матеріалів. Черкаси, 1962.

⁶ Діяльність партійної організації Полтавщини у відбудовний період 1921—1925 рр. Харків, 1961; Комсомол Полтавщини у відбудовний період 1921—1925 рр. Збірник документів і матеріалів. Полтава, 1962.

партії ЦК КП України (редакційна колегія: М. Р. Доній, Г. М. Мултих, І. Д. Назаренко, П. І. Павлюк, А. Н. Стадник), присвячений Комуністичній партії¹, як натхненникові і організаторові об'єднаного руху українського народу за створення СРСР. У ньому вміщено дуже багато цінних документів і матеріалів, виявлених зокрема у фондах ЦДАЖР УРСР.

Для введення у науковий обіг документальних багатств ЦДАЖР УРСР багато роблять радянські історики, які досліджують історію соціалістичного будівництва на Україні в період між громадянською і Великою Вітчизняною війнами. Проте не всі проблеми з цього періоду і не всі його етапи розроблені і розробляються з однаковою інтенсивністю. Більш широко і всебічно висвітлена боротьба Комуністичної партії і робітничого класу за відбудову народного господарства на Україні в 1921—1925 рр. Цій проблемі приділена основна увага. У працях К. К. Шияна, М. В. Черненка, О. О. Кучера, О. С. Кудлая, П. І. Бакуменка, Г. Д. Діденка, В. М. Самофалова та ін.² найповніше висвітлена відбудова промисловості.

Різні аспекти соціалістичної індустріалізації і колективізації сільського господарства, побудови фундаменту соціалістичної економіки на Україні висвітлюються в багатьох монографіях, статтях А. Ф. Чмиги, З. П. Шульги, І. І. Слинька, О. Б. Слуцького, І. Л. Шермана, В. М. Довгопола та ін.³ Два збірники наукових статей про братерську співдружність російського і українського народів у боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади та побудову соціалізму і про боротьбу трудящих Харківщини за побудову комунізму підготували архівісти ЦДАЖР УРСР та

¹ Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР. Сборник документов и материалов. К., 1962.

² К. Шиян. Борьба рабочего класса Украины за відбудову промисловості (1921—1925 рр.). К., 1959; Н. В. Черненко. Борьба Коммунистической партии за восстановление промышленности и консолидацию рабочего плана Украины в 1921—1925 гг. К., 1959; О. О. Кучер. Борьба рабочих Украины за відбудову важкої промисловості після громадянської війни. Харків, 1959; О. С. Кудлай. Борьба трудящих Харківщини за відбудову промисловості і сільського господарства. 1921—1925. Харків, 1961; П. І. Бакуменко. Українська РСР в період відбудови народного господарства. 1921—1925 рр. К., 1960; Г. Д. Діденко. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921—1925). К., 1962; В. М. Самофалов. Коммунистическая партия в борьбе за відбудову народного господарства (1921—1925 рр.). К., 1963; та ін.

³ Мартинюк Ф. Соціалістична індустріалізація України. К., 1959; А. Ф. Чмига. Очерки по истории колхозного движения на Украине (1921—1925 гг.). М., 1959; З. П. Шульга. Підготовка суцільної колективізації сільського господарства на Україні. К., 1960; І. І. Слинько. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України 1927—1932 рр. К., 1961; А. Б. Слуцкий. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926—1932 гг.). К., 1963.

науковці-історики харківських вузів (за редакцією С. М. Королівського) ¹.

Цікавими роботами О. Б. Слущького про радянське і культурне будівництво на Україні в роки індустріалізації, Г. М. Бабія про Українську Радянську державу у відбудовний період та Г. М. Шевчука про культурне будівництво на Україні у відбудовний період ² покладено початок всебічному дослідженню радянського та культурного будівництва на Україні після Великого Жовтня.

Проте, незважаючи на значні успіхи в розробленні історії соціалістичного будівництва на Україні в довоєнний період, документальні матеріали ЦДАЖР УРСР та інших архівів з цієї важливої проблеми виявлені й науково використані ще недостатньо. Більш-менш всебічно вивчено період відбудови народного господарства після громадянської війни, особливо питання, зв'язані з відбудовою промисловості та історією робітничого класу в цей період, частково досліджено перші роки індустріалізації країни. Однак всебічній історії про боротьбу за побудову фундаменту соціалістичної економіки, за дальший розвиток промисловості України в роки довоєнних п'ятирічок ще не написано. Не підготовлено ґрунтовної історії робітничого класу Української РСР за цей час. В історичній літературі ще не зроблено докладної характеристики робітничого класу, кількісного й якісного складу джерел поповнення його змін, що в ньому відбувалися, життєвого рівня, консолідації, зростання політичної свідомості й культурно-технічного рівня його тощо. Досі немає не тільки узагальнюючих праць, а й монографічних досліджень з найважливіших питань.

Ще не вивчена історія найбільш масових організацій робітничого класу — професійних спілок, зокрема таких, як профспілки гірників, металістів, залізничників, цукровиків та інших, хоч документальних матеріалів про них в архівах, у тому числі й ЦДАЖР УРСР, зберігається багато.

По суті не вивчається така важлива галузь народного господарства на Україні, як транспорт (залізничний, водний, повітряний).

Вкрай незадовільно досліджується радянське будівництво на Україні на різних етапах історії радянського суспільства, зокрема в передвоєнні роки. Такі питання, як роль Рад у господарсь-

¹ Братерська співдружність російського і українського народів. Збірник статей, присвячений 300-річчю возз'єднання України з Росією. Харків, 1954. Трудящі Харківщини в боротьбі за побудову комунізму. До 40-річчя встановлення Радянської влади на Україні. Харків, 1958.

² О. Б. Слущький. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926—1929 рр.). К., 1957; Б. М. Бабій. Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства 1921—1925 рр. К., 1961; Г. М. Шевчук. Культурне будівництво на Україні у 1921—1925 рр. К., 1963.

кому будівництві, розвитку соціалістичної демократії, розгортанні культурної революції тощо — біла пляма в нашій історії.

Слабо вивчена також історія українського селянства в радянський період. Підготовка колективізації в 20-х роках і зміцнення колгоспів після масової колективізації, зокрема в передвоєнні роки, та інші питання чекають своїх дослідників. Незадовільно досліджена історія радгоспного будівництва на Україні.

В історичній літературі належно не відображено здійснення ленінської національної політики в державному й культурному будівництві на різних етапах існування Української Радянської держави.

Недостатня увага приділяється висвітленню класової боротьби в період відбудови народного господарства, змінам у класовій структурі радянського суспільства, боротьбі з куркульством, зміцненню союзу робітничого класу й селянства, ідеологічній боротьбі на різних етапах соціалістичного будівництва. Майже зовсім не розробляється історія громадсько-політичної думки на Україні в цей же період.

У ряді праць переважає так званий ілюстративний метод дослідження, характерний тим, що при вивченні того чи іншого питання береться не вся сукупність наявних документальних даних, а тільки ті, які потрібні для підтвердження раніше вироблених схем, положень. Цим значною мірою пояснюється те, що багато архівних фондів, у тому числі ЦДАЖР УРСР, дуже слабо або зовсім не вивчено. Взагалі, в архівах є ще багато фондів, яких не торкалася рука дослідника.

Недостатнє наукове використання архівних матеріалів з історії соціалістичного будівництва на Україні проявляється в радянській археографії. Археографи не можуть похвалитися великими досягненнями в публікації документів з цього періоду. Тематика, якій приділяється недостатня увага в історичній науці, не стоїть в центрі уваги й радянської археографії.

Питання про рівень наших археографічних видань з історії соціалістичного будівництва, їх тематику і характер — це важливе і складне питання, яке потребує спеціального обговорення.

У зв'язку з тим, що ЦДАЖР УРСР має дуже мало документальних матеріалів за останні сім-вісім років перед Великою Вітчизняною війною, Архівному управлінню при Раді Міністрів УРСР та керівництву архіву треба вжити більш рішучих заходів щодо поповнення ними архівних фондів за цей період.

Документальні матеріали і друковані джерела Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР — багатюще джерело з історії радянського суспільства, з історії соціалістичного будівництва на Україні, зокрема в довоєнний період. Обов'язок радянських істориків і архівістів — наполегливо продовжувати дослідження цих багатств і на їх базі створювати нові праці, гідні нашого героїчного народу.

С. М. Короливский

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ МАТЕРИАЛЫ ЦГАОР УССР
О СОЦИАЛИСТИЧЕСКОМ СТРОИТЕЛЬСТВЕ НА УКРАИНЕ
В ДОВОЕННЫЙ ПЕРИОД (1921—1941 гг.)

Резюме

В статье дается краткая характеристика фондов ЦГАОР УССР, подчеркивается их значение для изучения социалистического строительства на Украине, указывается их объем и тематика, а также степень публикации и использования. Историю социалистического строительства освещают документы более 3 тыс. фондов (1 млн. ед. хр.). Из них наиболее важное значение имеют фонды ВЦИК, Совнаркома и Наркоматов УССР, ВЦКНС, ВСНХ УССР, Госплана при Совнаркоме УССР, Центрального статистического управления УССР и т. п. Документальные материалы дополняются печатными изданиями, собранными в библиотеке архива, насчитывающей 40 тыс. томов и в его отделе периодики. Наиболее полно освещены материалы ЦГАОР УССР периода 1921—1934 гг. Хотя по публикации документальных богатств архива ведется значительная работа, опубликовано их только незначительную часть. Дальнейшая научная разработка исторических источников является необходимым условием изучения важнейшего периода социалистического строительства в республике.

Л. С. Крутьєва

ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ХАРКІВЩИНІ
(за документами харківського обласного
державного архіву)

Короткий історичний період (з лютого 1917 р. по травень 1920 р.) сповнений грізними й важливими подіями, значення яких як для нашої країни, так і для міжнародного пролетаріату, дуже важливе. Саме тоді революційний народ повалив самодержавство, у тяжкій і складній боротьбі встановив владу Рад, закріпив її навечно. Події цього періоду — невичерпна тема для дослідників.

У Харківському обласному державному архіві зберігається багато документальних матеріалів, що яскраво відображають боротьбу пролетаріату і біднішого селянства Харківщини за владу Рад під керівництвом більшовиків. Спробуємо ознайомити з ними читача і на їх основі коротко висвітлити найважливіші події на території Харківщини того часу.

Найбільше цінних документів про боротьбу трудящих Харківщини за встановлення Радянської влади зосереджено у фондах революційних комітетів і виконкомів Рад, а також їх відділів та підпорядкованих їм установ.

Особливо велику цінність становлять фонди революційних комітетів, що виникли в грудні 1919 р. у ході звільнення території Харківщини від денікінців. В архіві зберігається 22 фонди ревкомів. Найповнішими з них є фонд Харківського губернського ревкому (ф. р-202, 102 од. зб. за 1919—1920 рр.), Харківського повітового ревкому (ф. р-4986—70 од. зб. за ті ж роки) та ін.

Не менш важливими є фонди виконкомів Рад, документи яких відображають в основному події кінця 1918 р.—першої половини 1919 р., кінця 1919 р. і 1920 р. Там зустрічаємо також документи ревкомів. У фондах Ізюмського (ф. р-1630) та Куп'янського (ф. р-3571) повітових виконкомів є документи за квітень 1917 р.—квітень 1918 р.¹

Відзначаються повнотою фонди Харківського (ф. р-92—928 од. зб., з них 270 од. зб. за 1919—1920 рр.), Валківського (ф. р-89—925 од. зб., з них 266 за 1919—1920 рр.), Ізюмського (ф. р-1630), Зміївського (ф. р-90) та Чугуївського (ф. р-93) повітових виконкомів.

Фонди волосних виконкомів містять менше документальних матеріалів, але в них досить повно відбито події 1919 р. У деяких з них є поодинокі справи за кінець 1917 р. і 1918 р. Те ж саме можна сказати і про фонди сільських виконкомів².

Вартий уваги дослідників фонд Харківської міської Ради (ф. р-408), в якому частково є документи за 1917—1919 рр.

Велике значення для вивчення боротьби робітників за встановлення Радянської влади у Харкові має фонд Харківського паровозобудівного заводу (ф. р-1354), який лише за 1917—1920 рр. налічує 558 од. зб.

Заслужують на увагу також фонди професійних спілок. У фондах Харківської ради робітничих профспілок (ф. р-4856), Харківського губернського відділу профспілки робітників мистецтв (ф. р-1002), Харківського райкому профспілки робітників-металістів (ф. р-1010) та інших є документальні матеріали за 1917—1920 рр. Фонди профспілок окремих галузей народного господарства теж містять документи за 20-ті і наступні роки, які стосуються історії робітничого та профспілкового руху³.

Основні документальні матеріали періоду денікінської окупації зберігаються в Центральному державному архіві Жовтневої

¹ Харківський облдержархів (далі — ХОДА), ф. р-1630, оп. 2, спр. 1—20; ф. р-3571.

² ХОДА, ф. р-4806, оп. 1, спр. 19, 20; ф. р-4809, оп. 1, спр. 3; ф. р-476, оп. 1, спр. 1—10; ф. р-4804, оп. 1, спр. 8, 27, 28; ф. р-1320, оп. 1, спр. 1-а; ф. р-5606, оп. 1, спр. 1—4; ф. р-4880, оп. 1, спр. 6.

³ ХОДА, ф. р-1022, оп. 1, спр. 131, 141, 143; ф. р-1012, оп. 1, спр. 567, 568; ф. р-5032 — Комісія по історії профруху при Харківській окружній раді профспілок.

революції і соціалістичного будівництва України. Доповненням до них є деякі документи, що містяться в Харківському облдержархіві. Цікаві в цьому відношенні є документи у фондах комісії по перевірці колишніх червоноармійців і червоних партизанів¹ та у фонді комісії при Харківському губвоєнревкомі (ф. р-5371) по розслідуванню звірств, вчинених армією Денікіна. У фондах виконкомів також є окремі документи цього періоду, про них мова буде йти далі.

Звертаємо увагу дослідників, що вивчають революційні події в Донецькій, Полтавській та Сумській областях на те, що в Харківському облдержархіві зберігається 8 фондів деяких ревкомів та виконкомів², які у зв'язку із змінами адміністративно-територіального поділу України увійшли до Харківської області або відділилися від неї. У фонді Харківського губвиконкому (р-203) є документи про діяльність Сумського та Лебединського повітових ревкомів та підпорядкованих їм волосних і сільських ревкомів за грудень 1919 р.— квітень 1920 р.³

Не можна обійти дослідникам і фонди місцевих органів державного управління і поліції царського уряду, які придушували революційний рух, переслідували політичні організації та окремих революціонерів (канцелярія Харківського губернатора (ф. 3), повітове поліцейське управління (ф. 69). У них є документи за січень—березень 1917 р., де зафіксовано відгуки з місць на події Лютневої буржуазно-демократичної революції в Петрограді.

Документи, що відображають історію боротьби трудящих під керівництвом Комуністичної партії за встановлення Радянської влади на Харківщині, можна класифікувати по-різному. Звичайно, найкраще було б зробити це за тематичним принципом. Але, беручи до уваги мету цієї статті та широчінь теми, за найдоцільніший обрано принцип історичної періодизації подій.

Переходячи безпосередньо до розгляду документів першого періоду—періоду Лютневої буржуазно-демократичної революції, слід підкреслити, що революційні події на Харківщині були тісно пов'язані з подіями в Росії і на Україні. Але, як свідчать документи Харківського облдержархіву, вони відбувалися в дещо своєрідних місцевих умовах, а тому й мали свою специфіку.

¹ ХОДА, ф. р-1766, 1772.

² ХОДА, ф. р-5367 (Костянтиноградський повітовий ревком, 1919—1921 рр., 13 од. зб.); ф. р-91 (Лебединський повітовий ревком, 1920 р., 1 од. зб.); ф. р-1501 (Барвенківський волосний ревком, 1919—1920 рр., 13 од. зб.); ф. р-5368 (Дубово-Грядський волревком 1918—1920 рр., 1 од. зб.); ф. р-459 (Грунський волосний виконком, 1920—1921 р., 11 од. зб.); ф. р-4803 (Кигичівський волосний виконком, 1917—1920 рр., 2 од. зб.); ф. р-4816 (Тишенківська сільська рада, 1919 р., 2 од. зб.).

³ ХОДА, ф. р-203, оп. 1, спр. 149, 150, 152, 153.

27 лютого 1917 р. у Петрограді силою революційного натиску робітників і солдатів було повалено самодержавство. Буржуазно-демократична революція в Росії перемогла. З швидкістю блискавки ця звістка облетіла всю країну, піднявши до революційної боротьби багатомільйонні маси трудового народу.

Як же ці події відображені у фондах Харківського облдержархіву?

Слід сказати, що історичні джерела архіву цього періоду дуже бідні. У фонді канцелярії харківського губернатора (ф. 3) є справи першої чверті 1917 р., в яких відклалися здебільшого друкарські відбитки циркулярів міністерства внутрішніх справ¹, рапорти харківського поліцмейстера та повітових справників харківському губернаторові, розпорядження губернатора про концентрацію військових частин для придушення революційних виступів як у місті, так і в повітах Харківщини, різні донесення про революційні настрої студентів та робітників, про страйки та масові мітинги робітників заводів ХПЗ, Гельферіх-Саде, Век та інших підприємств². Крім того, у цьому фонді є поодинокі справи про заарештованих і висланих за межі Харківської губернії за підозру в приналежності до заборонених політичних партій та революційну діяльність, а також справи по нагляду за підозрілими³.

У фонді Харківського повітового поліцейського управління (ф. 69) заслуговують на увагу «наряди таємних справ» за 1917 р. Наведемо один з документів цього періоду — термінове таємне повідомлення завідуючого просуванням військ по залізницях Харківського району від 1 березня 1917 р. на ім'я харківського губернатора: «Имею честь уведомить Ваше превосходительство, что распоряжение о перевозке со станции Балаклея в Харьков одного эскадрона 5-го запасного кавалерийского полка дороге сделано депешей 1398 сего числа»⁴. Цей документ, як і ряд інших, свідчить про намагання харківського губернатора стягнути до міста війська для придушення революційних мас.

Яку ж документальну базу має Харківський облдержархів для вивчення другого періоду, періоду боротьби за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції на Харківщині протягом березня—жовтня 1917 р.?

На жаль, в архіві поки що не виявлено документів, які висвітлювали б виникнення Рад у м. Харкові та в повітових містах і робітничих селищах Харківщини в березні 1917 р., відсутні також матеріали за квітень місяць. Є лише поодинокі документи про ліквідацію на місцях органів царської адміністрації та місцевого

¹ ХОДА, ф. 3, оп 287, т. IV, спр. 6043, 6044.

² Т а м ж е, спр. 6050, 6056, 6057.

³ Т а м ж е, оп. 287, т. IV.

⁴ Т а м ж е, спр. 6050, арк. 3.

самоврядування, про роззброєння поліції¹, тобто про події, які передували процесові створення Рад або відбувалися одночасно з ним.

У фонді ХПЗ є документи про боротьбу робітників заводу за створення професійної спілки, фабрично-заводського комітету та комісії робітничого контролю на підприємстві. Це протоколи засідань та постанови цехових комітетів і комісії робітничого контролю, листування їх з дирекцією заводу, а також розпорядження останньої. У цих документах читач знайде матеріал про встановлення восьмигодинного робочого дня, про боротьбу за підвищення заробітної плати, про організацію професійної спілки «Металіст», про діяльність заводського комітету та комісії робітничого контролю². Так, наприклад, у постанові комісії робітників ХПЗ від 22 березня 1917 р. про встановлення восьмигодинного робочого дня на вимогу шеститисячного мітингу робітників, який відбувся напередодні, говорилося:

«1. Постановили: ввести 8-годинний робочий день без перерви, починаючи з 7-ї години ранку і до 3-ї години вечора, а по суботах і перед святами — від 7-ї години ранку до 2-ї дня. Вводиться 8-годинний робочий день з 22 березня.

2. Зменшення годин роботи не повинно впливати на розмір заробітку робітників»³.

Не слід нехтувати також фондом Комісії з історії професійного руху при Харківській окружній раді профспілок (ф. р-5032). Там є відомості про тяжке становище робітничого класу та про боротьбу за його поліпшення.

Цим, власне, і вичерпується документація за березень—квітень 1917 р. Деякою мірою вона збільшується з травня 1917 р. За цей період у Харківському облдержархіві є протоколи Куп'янської та Ізюмської повітових Рад, а також документи фонду ХПЗ.

Лютнева революція, викликавши до активного політичного життя не лише робітничі, а й багатомільйонні маси селян і солдатів, не змогла задовольнити гострих потреб народу в силу багатьох історичних причин.

Більшовики, озброєні геніальною теорією В. І. Леніна про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, повели наполегливу боротьбу за маси, роз'яснюючи їм, що ані Тимчасовий уряд, ані есеро-меншовицькі ради не дадуть народові землі і миру. Робота більшовиків у масах дала бажані результати — в міру зростання свідомості трудового народу зростало його невдоволення зовнішньою і внутрішньою політикою Тимчасового

¹ ХОДА, ф. 40, оп. 104, спр. 2444, арк. 64; ф. р-1630, оп. 2, спр. 7, арк. 5; спр. 6, арк. 10.

² ХОДА, ф. 749, оп. 1, спр. 2714, арк. 3—5, 113, 106, 127, 180; ф. р-1354, оп. 1, спр. 142, арк. 252; ф. р-1354, оп. 1, спр. 5, арк. 11.

³ ХОДА, ф. 749, оп. 1, спр. 2714, арк. 2.

уряду, а також діяльністю есеро-меншовицьких рад, що зумовило часткові перевибори їх у травні — липні 1917 р. Ці події знайшли своє відображення в документальних матеріалах архіву. Це — протоколи засідань загальних зборів членів рад, на яких переобиралися виконавчі комітети¹, рішення загальних зборів робітників ХПЗ з вимогою переобрання Харківської міської ради². Під натиском революційних вимог народу ради з більшою енергією почали запроваджувати в життя принцип демократизації місцевих установ³. У м. Харкові перевибори пройшли на ряді підприємств, в результаті чого більшовицька фракція рад зросла в чотири рази.

З липня 1917 р. війська Тимчасового коаліційного уряду розстріляли мирну демонстрацію протесту в Петрограді. Це був кінець мирного етапу на шляху боротьби за владу Рад. Партії есерів і меншовиків з партій угодовських перетворилися на партії підсобників контрреволюційної буржуазії, а есеро-меншовицькі ради стали лише додатком буржуазного уряду. Підтвердження цього дослідник знайде в протоколах Куп'янської повітової Ради робітничих і солдатських депутатів. З резолюції загальних зборів членів Куп'янської Ради, які відбулися 27 серпня 1917 р., на доповідь «Про події 3—5 липня в Петрограді» видно, що рада підтримала «вступ тов. соціалістів до складу Тимчасового уряду»⁴.

Московська «державна нарада» 12 серпня і результат її — похід генерала Корнілова на Петроград 25 серпня 1917 р. яскраво показали народові намагання буржуазії втримати владу за допомогою кривавої військової контрреволюційної диктатури. Ці події були могутнім поштовхом до різкого полівіння мас, до переходу їх на бік більшовиків. Характерною щодо цього є чернетка резолюції засідання Куп'янської повітової Ради робітничих та солдатських депутатів від 21 вересня 1917 р. Вона свідчить про відмежування ради від корніловщини. У ній засуджено представництво кадетів у Тимчасовому уряді, поставлено вимогу скасувати смертну кару на фронті і розпустити Державну думу та Державну раду⁵. В резолюції мітингу солдатів 31-го піхотного полку, дислокованого в Куп'янську⁶, який відбувся 20 жовтня 1917 р., зазначалося:

«1. Вимагаємо від Тимчасового уряду передачі влади до рук революційної демократії або до рук Рад солдатських і робітничих депутатів.

2. Вимагаємо боротьби за найшвидший мир, мир без анексій, контрибуцій на основі самовизначення народів.

¹ ХОДА, ф. р-3571, оп. 1, спр. 1, арк. 35; ф. р-1630, оп. 2, спр. 6, арк. 2, 3.

² ХОДА, ф. р-1354, оп. 1, спр. 142, арк. 10.

³ ХОДА, ф. р-3571, оп. 1, спр. 1, арк. 2, 3.

⁴ Там же, арк. 34, 35.

⁵ Там же, арк. 48.

⁶ Там же, арк. 57.

3. Вимагаємо довести до загального відома таємні договори.
4. Геть таємну дипломатію!
5. ...Відмовляємося виступити на позицію з маршовою командою № 2».

З вересня по жовтень Ради перетворюються з безсилих придатків Тимчасового уряду в боєздатні органи по керівництву революційною боротьбою трудящих. Зваживши на це, більшовицька партія знову висунула лозунг: «Вся влада Радам!» Народ, послаючи своїх депутатів до Рад, наказував їм підтримувати більшовиків, як це видно з матеріалів фондів Ізюмської повітової Ради¹.

Саме в цей час під керівництвом більшовиків створювалися збройні сили революції — загони Червоної та Робітничої гвардії.

Звістка про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції облетіла всю країну. Вона викликала величезне революційне піднесення народу, по всій країні прокотилась хвиля масових мітингів, учасники яких вітали перемогу петроградського пролетаріату. В Харкові повідомлення про події в Петрограді одержали в ніч з 25 на 26 жовтня.

Цікава резолюція зборів 6 тис. робітників і службовців ХПЗ від 26 жовтня 1917 р.: «Заслухавши доповідь про поточний момент, ми робітники і службовці паровозобудівного заводу, постановили винести таку резолюцію: беручи до уваги становище, що склалося, тобто з початку революції і до цього часу, буржуазний Тимчасовий уряд привів країну до повного розвалу, а тому ми, робітники паровозобудівного заводу, вимагаємо відміни такого уряду і передаємо владу Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів.

За цим шлемо палкий привіт революційній демократії м. Петрограда»².

Закінчуючи характеристику документальної бази другого періоду, слід сказати, що коло питань, які можна проілюструвати документами Харківського облдержархіву, невелике. Проте вони важливі і чекають докладного і всебічного вивчення.

Переходимо до аналізу документальної бази Харківського облдержархіву третього періоду, періоду боротьби за розвиток соціалістичної революції та встановлення Радянської влади на Харківщині (листопад 1917 — березень 1918 р.). Документальна база цього періоду трохи ширша в порівнянні з базою попереднього періоду. Крім фондів Ізюмського і Куп'янського повітових виконкомів та фонду ХПЗ, для висвітлення подій того часу можна використати документальні матеріали фонду Харківської міської Ради та фондів волосних виконкомів і сільських Рад. Про останні вже згадувалося у вступній частині цієї статті.

¹ ХОДА, ф. р-1630, оп. 2, спр. 13, арк. 75, 81, 82.

² ХОДА, ф. р-1354, оп. 1, спр. 142, арк. 61.

На жаль, основний фонд (фонд Харківської міської Ради)¹, за документами якого можна було б вивчити питання встановлення Радянської влади в м. Харкові, за цей період зберігся дуже погано. У ньому немає матеріалів основних секцій. Частково збереглися лише матеріали секцій — військової, реквізиції та агітаційної.

Документальні матеріали фондів волосних виконкомів і сільських Рад в основному відносяться до 1919 р., але в них є поодинокі справи цього періоду.

Які ж історичні події відображені в цих документах?

Невід'ємною частиною боротьби за встановлення Радянської влади була боротьба трудящих м. Харкова за встановлення робітничого контролю над виробництвом та розподілом.

У місті створювалися робітничі органи керівництва виробництвом на демократичних засадах, проводилась націоналізація заводів і фабрик. Документи про це можна знайти в фонді ХПЗ². Вони є також і в фондах профспілок. Наприклад, у фонді Харківського окружного відділу профспілки текстильників зберігаються спогади організатора цієї профспілки, робітника Харківської канатної фабрики В. Швайницького про зустріч з В. І. Леніним 19 грудня 1917 р.³ В. Швайницького та М. Крицина до Леніна послали товариші за порадою щодо націоналізації фабрики, яку було проведено 4 грудня 1917 р. У цьому ж фонді є матеріали про те, як була націоналізована Харківська канатна фабрика та ін.⁴

На місцях точилась гостра боротьба за більшовізацію Рад. Переможцями у ній майже завжди виходили більшовики завдяки міцній підтримці мас. Цікавий матеріал з цього питання дослідник знайде в протоколах Ізюмського повітового з'їзду Рад, що відбувся 15—16 лютого 1918 р.⁵ Меншовики та есери, давши відкритий бій більшовикам щодо організаційних питань з'їзду, хотіли повести за собою більшість селянських депутатів. Але з цього нічого не вийшло, бо більшовики, а за ними й переважна більшість селянських депутатів залишили меншовицько-есерівське зборище, перейшли до іншого приміщення, де й продовжувалась робота з'їзду.

У протоколах та урядових телеграмах, рукописні тексти яких містяться також у фонді Ізюмського повітового виконкому⁶, відбито боротьбу навколо укладення Брестського миру та питання

¹ У травні 1967 р. цей фонд передано в Харківський міський державний архів.

² ХОДА, ф. р-1354, оп. 1, спр. 142, арк. 95, 98, 141, 143.

³ ХОДА, ф. р-1022, оп. 1, спр. 141, арк. 47, 48.

⁴ Там же, арк. 46.

⁵ ХОДА, ф. р-1630, оп. 2, спр. 5, арк. 1—9.

⁶ ХОДА, ф. р-1630, оп. 2, спр. 1, арк. 13, 24, 29, 64, 100—105, 114, 116, 132, 153—159, 178; ф. р-5368, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

організації збройного опору військам австро-німецьких окупантів.

Селяни конфіскували приватновласницькі землі та маєтки, за рахунок чого малоземельні та безземельні селяни одержували землю, худобу та сільськогосподарський реманент. Провадилася реквізиція лишків хліба у куркулів. Реквізований хліб частково йшов найбільшій родинам, а частково — голодуючим міст братньої Росії. Всі ці питання знайшли своє відображення в документах фондів виконкомів Рад, здебільшого в протоколах, звітах про діяльність, у листуванні, а також у резолюціях VI Харківського губернського з'їзду селянських депутатів¹.

На основі декрету уряду України про організацію регулярної армії червоного козацтва, виданого 20 січня 1918 р., більшовицькі організації та місцеві Ради приступили до формування регулярних радянських військ. Одночасно з мобілізацією широкого розмаху набрав запис добровольців у ряди Червоної Армії. Так, у фонді Харківської міської Ради в справах військового відділу є документи про формування та озброєння частин Червоної Армії, списки добровольців, їх посвідчення та ін.²

У фонді Ізюмської повітової Ради знайдено копію телеграми В. І. Леніна Антонову-Овсієнку, головнокомандуючому радянськими військами, що білися з бандами Каледіна, з подякою за успіхи в цій боротьбі³. У розгромі каледінців брали участь і харківські загони червоногвардійців.

Період мирного будівництва перших місяців Радянської влади, який проходив у надзвичайно тяжких умовах, викликаних економічною розрухою, голодом і запеклою класовою боротьбою, був недовгим. 18 лютого 1918 р. почалося вторгнення в межі України австро-німецьких військ, покликаних сюди Центральною Радою. Для трудящих України почався тяжкий етап боротьби за Радянську владу — етап іноземної інтервенції та громадянської війни (1918—1920 рр.).

З документів, що відносяться до I чверті 1918 р., можна назвати телеграму (рукописний текст) з Петрограда від 25 лютого 1918 р. Нею відділ місцевого управління комісаріату внутрішніх справ оповістив декрет-відозву РНК РСФРР від 21 лютого 1918 р., написаний В. І. Леніним, який проголосив, що «Вітчизна в небезпеці!», закликав народ захищати Республіку Рад⁴. Тут є також копія телеграми Верховного головнокомандуючого Криленка про організацію відсічі німцям⁵.

¹ ХОДА, ф. р-4804, оп. 1, спр. 26, 27, арк. 3—13, 15; ф. р-1630, оп. 2, спр. 10, арк. 2, 4, 5, 9, 10, 15, 16, 18; ф. р-3571, оп. 1, спр. 21, арк. 10 та ін.; спр. 2, арк. 1, 8—10, 21, 22, 36, 43, 45, 72; ф. р-5368, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

² ХОДА, ф. р-408, оп. 11, спр. 12, арк. 1—130.

³ ХОДА, ф. р-1630, оп. 2, спр. 1, арк. 201.

⁴ ХОДА, ф. р-1630, оп. 2, спр. 1, арк. 100—102; спр. 25, арк. 48.

⁵ Там же, спр. 25, арк. 49.

У зв'язку з просуванням австро-німецьких військ углиб країни особливого значення набрала робота по формуванню та озброєнню частин Червоної Армії для відсічі окупантам.

4 березня 1918 р. у Харкові було створено надзвичайний штаб по координації для усіх військово-революційних організацій Харківщини. Це сприяло успішному формуванню численних загонів з робітників великих заводів міста, партизанських загонів у сільських місцевостях, які вливалися до частин регулярної армії. Відомості з цього питання є в матеріалах військового відділу фонду Харківської Ради, в протоколах, постановах та листуванні повітових та волосних виконкомів¹, телеграмах з центру². Важливим є повідомлення військового відділу Охтирської повітової Ради від 22 березня 1918 р., надіслане до Харківського Надзвичайного штабу (тов. Рухимовичу і Рудневу), про сформування загону в 200 чоловік. На документі — резолюція Руднева: «Призначити комісара, перевірити загін і видати... зброю і обмундирування. Член Надзвичайного штабу М. Руднев. 23 травня 1918 р.»³. Про оперативність роботи штабу свідчить те, що вже наступного дня до Охтирки дослідити це питання виїхав М. М. Сedor, посвідчення якого збереглося донині⁴.

Героїчна оборона Харкова на деякий час затримала наступ німців і дала змогу евакуювати радянські установи, заводське устаткування та частину населення. Документи про евакуацію зберігаються у фонді ХПЗ⁵ та в фондах виконкомів⁶.

Основні документальні матеріали періоду окупації м. Харкова німецькими військами (травень—грудень 1918 р.) зберігаються в ЦДАЖР УРСР та в Харківському облпартархіві. У Харківському облдержархіві виявлено невелику кількість документів цього періоду. Вони містяться у фондах Харківської міської Ради та ХПЗ.

8 квітня радянські війська залишили Харків. Німецькі окупанти встановили у місті режим кривавого терору: знущалися над мирним населенням, розстрілювали без суду, забороняли збори і страйки, відмінили всі закони Радянської влади, скасували всі завоювання революції⁷. Проте їм не вдалося зламати волі народу. Він піднявся на боротьбу з загарбниками, якою з підпілля керували більшовики. Під керівництвом підпільного ревкому робітники на транспорті виводили з ладу паровози, псували колії

¹ ХОДА, ф. р-3571, оп. 1, спр. 2, арк. 85; ф. р-1630, оп. 2, спр. 4, арк. 8, 9, 18; спр. 13, арк. 332, 334, 350, 337, 347; спр. 10, арк. 9.

² ХОДА, ф. р-1630, оп. 2, спр. 25.

³ ХОДА, ф. р-408, оп. 11, спр. 17, арк. 32.

⁴ ХОДА, спр. 12, арк. 66.

⁵ ХОДА, ф. р-1354, оп. 1, спр. 161, арк. 10; спр. 3808, арк. 59; спр. 165, арк. 73, 103.

⁶ ХОДА, ф. р-3571, оп. 1, спр. 2, арк. 92—93.

⁷ ХОДА, ф. р-1354, оп. 1, спр. 143, арк. 13, 23, 26, 27.

та залізничні мости, затримуючи вивезення з України награбованого окупантами багатства. На великих заводах міста виникали затяжні страйки. Так, страйк на ХПЗ тривав з 7 листопада по 15 грудня 1918 р. Робітники боролися за підвищення заробітної плати, за укладання колективних договорів з дирекцією тощо. Ці події відображено в протоколах засідань завкому, резолюціях загальних зборів робітників, у листуванні директора ХПЗ¹.

13 листопада 1918 р. у результаті поразки австро-німецьких військ на фронтах імперіалістичної війни та перемоги буржуазно-демократичної революції в Німеччині створилися умови для анулювання грабницького Брестського миру. Окупація зазнала краху. Але владу в місті захопили петлюрівці. Вбачаючи в діях Харківської міської Ради пряму загрозу своєму пануванню, петлюрівці розігнали Раду, оголосивши її контрреволюційною. На цю провокацію робітники харківських підприємств відповіли дружним загальним страйком і почали вибори до Ради. У фонді Харківської міської Ради зберігається справа з протоколами виборів до Ради, які проходили в листопаді—грудні 1918 р. при петлюрівцях².

Протокол Харківської міської біржі праці від групи безробітних за 18 грудня 1918 р., безумовно, зацікавить дослідників, бо в ньому вказано на політичну приналежність обраних до Харківської міської Ради депутатів: «при підрахунку голосів виявилось — за список № 1 (комуністи-більшовики) — 391 голос, за список № 2 (ліві соціалісти-революціонери) — 16 голосів, за список № 3 (безпартійні) — 23 голоси, за список № 4 (соціал-демократи, меншовики) — 8 голосів, тих, що утрималися — 7 голосів»³.

Документальні матеріали першої половини 1919 р. фондів Харківської міської Ради, повітових і волосних виконкомів та сільських Рад⁴ широко висвітлюють події, зв'язані з встановленням Радянської влади на Харківщині, втіленням в життя радянської земельної і продовольчої політики, з питанням допомоги радянським військам та організації збройної відсічі денікінцям.

У цих фондах є окремі справи з копіями декретів та розпоряджень Тимчасового робітничо-селянського уряду України та інструкцій наркоматів, копіями телеграм з центру про становище в країні та на фронтах, циркулярів, наказів та розпоряджень губерньського та повітових виконкомів⁵.

¹ ХОДА, ф. р-1354, оп. 1, спр. 195, арк. 290—291; спр. 260, арк. 162; спр. 197, арк. 13, 20.

² ХОДА, ф. р-408, оп. 11, спр. 2-а.

³ Там же, арк. 2.

⁴ Там же, ф. р-1630, оп. 2; ф. р-124, ф. р-476, ф. р-4804, ф. р-4806, ф. р-4808, ф. р-4809, ф. р-4812, ф. р-4880.

⁵ Там же, ф. р-4804, оп. 1, спр. 2, 3—5, 29, 30, 36; ф. р-4806, оп. 1, спр. 26, 28, 29, 68, 80; ф. р-4808, оп. 1, спр. 1, 2, 5, 14, 68; ф. р-1320, оп. 1, спр. 1-а; ф. р-4822, оп. 1, спр. 1, 2; ф. р-1630, оп. 2, спр. 27; ф. р-408, оп. 11, спр. 91.

Решту документів вказаних фондів можна згрупувати стосовно діяльності органів Радянської влади за цей час: 1) Відновлення органів Радянської влади на місцях; 2) Вирішення продовольчої проблеми; 3) Вирішення земельної проблеми; 4) Організація відсічі денікінській навалі.

На визволених від німців та петлюрівців землях Харківщини почала відновлюватися Радянська влада, налагоджуватися робота місцевих органів влади. Ці питання знайшли широке відображення в протоколах засідань виконкомів і ревкомів, у їх звітах про діяльність і зведеннях з місць, у листуванні. Резолюції загальних зборів свідчать про підтримку населенням заходів Радянської влади та про допомогу їй¹.

Продовольче питання в цей час було справою першочергового державного значення. Від розв'язання його залежав і успіх наших військ на фронтах, і відродження промисловості, і стан сільського господарства. Тоді проводився облік та ревізія хлібних лишків, худоби та фуражу у куркулів та поміщиків, вводився надзвичайний податок на буржуазію та продрозкладка на інші верстви населення. Все це найповніше відображено в протоколах виконкомів сільських Рад та в документах справ продовольчих відділів виконкомів, де відклялися документи, що висвітлюють продовольчу політику Радянської влади².

Особливо велику увагу Радянська влада приділяла проведенню весняної посівної кампанії 1919 р. Так, на початку квітня цього року Харківський губвиконком прийняв обов'язкову постанову про засів усієї орної землі в губернії. Копія цієї постанови та копія телеграми Наркомзему такого ж змісту містяться в фонді Сергіївського волосного виконкому Ізюмського повіту (ф. р-4804, оп. 1, спр. 3, арк. 24, 26).

Продовольча проблема цього періоду була тісно пов'язана з земельною. За час свого недовгого панування німецькі окупанти та гетьманський уряд відновили приватну власність на землю, відібравши її у малоземельних та безземельних селян. Ось чому перед Радянською владою знову постало питання про наділення землею малоземельних та безземельних селян, про забезпечення їх худобою, сільськогосподарським реманентом та посівним матеріалом. Для розв'язання земельного питання на селі проводився облік населення, земельних площ, поміщицького майна та маєтків³.

В питанні про основи земельної політики Наркомзем України наприкінці березня 1919 р. розіслав усім виконкомам телеграму, в якій пропонував до опублікування закону про землю керувати-

¹ ХОДА, ф. р-203, оп. 3, спр. 103, арк. 15—16; ф. р-4803, оп. 1, спр. 1, арк. 76; ф. р-4804, оп. 1, спр. 9, арк. 6.

² ХОДА, ф. р-4809, оп. 1, спр. 10, 11, 39; ф. р-4812, оп. 1, спр. 6, арк. 67, 75, 87; ф. р-4804, оп. 1, спр. 1, арк. 30, 36; спр. 36, арк. 23; ф. р-1630, оп. 2, спр. 30, арк. 2, 21, 45, 56, 83, 93; ф. р-4806, оп. 1, спр. 62, 68, 70, 71, 73, 77, 78.

³ ХОДА, ф. р-1630, оп. 2, спр. 27, арк. 7; спр. 30, арк. 93.

ся резолюцією Харківського губернського з'їзду Рад. Копія з копії цієї телеграми, в якій наведена резолюція з'їзду, зберігається в фонді Сергіївського волосного виконкому Ізюмського повіту¹. Про рішення цього з'їзду, про виникнення на селі соціалістичних форм землекористування, про розподіл землі у приватне користування селян, про запровадження політики воєнного комунізму, про виконання продрозкладки та про класову боротьбу можна довідатися з документальних матеріалів земельного відділу Харківського губвиконкому та повітових і волосних виконкомів. Ці питання також відобразились у зведеннях з місць, протоколах та звітах про роботу повітових, волосних і сільських виконкомів².

Влітку 1919 р. трудящим Харківщини знову довелось взятись за зброю. Мирна праця була перервана навалюю білогвардійської армії генерала Денікіна. Почалася мобілізація на денікінський фронт. Документи про ці події є у фондах виконкомів, військових комісаріатів та профспілок. У них знайшли відображення мобілізація, комплектування військових частин добровольцями, організація підлеглих військкоматам установ, допомога Червоній Армії. У фонді Ізюмського повітового виконкому є цікаві документи про діяльність ревкому під час евакуації та про просування на Бахмач залізничного ешелону з евакуйованим майном ревкому та населенням³. Наведемо текст резолюції загальних зборів робітників харківських заводів від 19 травня 1919 р. про мобілізацію для боротьби з денікінцями: «Визнаючи сучасний момент грізним для революції, ми, вірні її захисники, визнаємо мобілізацію необхідною. Всі як один на захист революції»⁴.

Про події періоду окупації Харківщини денікінцями (друга половина 1919 р.) є відомості в протоколах комісії колишніх червоногвардійців і червоних партизанів (зокрема в них відображено участь окремих червоногвардійців та червоних партизанів у боях з денікінцями), в документах особових справ.

У фонді Комісії по розслідуванню звірств, учинених армією Денікіна, є цікаві документи, що відображають режим кривавого терору білогвардійців на Харківщині.

У фондах профспілок серед документів, створених під час святкування ювілеїв, зберігаються спогади підпільників, які героїчно билися з денікінцями. Однак, вони вивчені слабко.

У фондах виконкомів ще мало виявлено документів цього періоду. Про один з виявлених у фонді Харківського губвиконкому документ розповімо докладніше. Це — повідомлення колишньо-

¹ ХОДА, ф. р-4804, оп. 1, спр. 1, 3, 32, 33, 35; ф. р-4808, оп. 1, спр. 49, 55, 63, 64, 67; ф. р-4809, оп. 1, спр. 14, 18, 30, 31, 37.

² Там же, ф. р-4849, оп. 1, спр. 1, арк. 3, 4, 5, 6, 8, 42, 51; спр. 30.

³ Там же, ф. р-1630, оп. 2, спр. 28, 40.

⁴ Там же, ф. р-1010, оп. 2, спр. 191, арк. 44.

го командира і военкома окремого панцерного дивізіону спеціального призначення при Раднаркомі УРСР Президії Харківського губвиконкому від 20 грудня 1924 р. з проханням увічнити пам'ять героїчного екіпажу панцерника ім. Артема¹. У ньому йдеться про сформування у Харкові на початку лютого 1919 р. дивізіону, який відзначився в боях за місто з денікінцями, ліквідації банд Григор'єва та Махна.

Варті уваги дослідників документи періоду грудня 1919 — квітня 1920 р., тобто періоду встановлення та зміцнення Радянської влади на Харківщині після розгрому денікінщини.

Документальна база цього часу досить широка. Це — десятки фондів органів Радянської влади, серед яких — фонди Харківського губернського і повітового ревкомів, Харківського губернського виконкому, їх відділів, зокрема: земельного, охорони здоров'я, народної освіти, раднаргоспів, військкоматів та ін. Охарактеризуємо лише основні матеріали цих фондів.

11 грудня 1919 р. радянські війська визволили Харків від денікінців. Сюди переїхав український уряд. Місто стало столицею Радянської України. У цей же день було створено Всеукраїнський військово-революційний Комітет (Всеукрревком) — тимчасовий надзвичайний орган диктатури пролетаріату, викликаний обставинами часу. На другий день організувався Харківський губревком, який взяв у свої руки всю повноту влади як у місті, так і в губернії².

Головним завданням Харківського губревкому в перші дні після визволення території від білогвардійців була організація органів влади на місцях — повітових, волосних і сільських ревкомів та виконкомів. Джерелом вивчення цього питання у фонді Харківського губревкому та повітового ревкому є протоколи засідань, доповіді про роботу губревкому та його відділів, телеграми-зведення з місць, стенограма засідань з'їзду представників волосних ревкомів, інструкції та розпорядження щодо організації органів Радянської влади на місцях та ін.³ Це питання, крім того, відображено в документах кожного повітового, волосного виконкому та сільської Ради⁴. У протоколах волосних виконкомів і сільських Рад є численні резолюції загальних зборів трудящих про підтримку заходів Радянської влади та допомогу Червоній Армії⁵.

Продовольче питання і на цьому етапі продовжувало бути одним з найважливіших. Робота продовольчого відділу Харків-

¹ ХОДА, ф. р-203, оп. 1, спр. 2203, арк. 13.

² ХОДА, ф. р-202, оп. 1, спр. 32, арк. 1.

³ ХОДА, ф. р-4986, оп. 1, спр. 1, 4, 5, 16, 17, 18, 21, 22; ф. р-202, оп. 1, спр. 55, арк. 1; ф. р-203, оп. 1, спр. 131, арк. 99—100; спр. 89, арк. 10—13.

⁴ ХОДА, ф. р-476, оп. 1, спр. 18, арк. 13—17; ф. р-1327, оп. 1, спр. 1, арк. 16; ф. р-1630, оп. 1, спр. 26, арк. 7, 59—64; ф. р-89, оп. 1, спр. 164, арк. 1—90.

⁵ ХОДА, ф. р-1630, оп. 1, спр. 31, арк. 12—14; ф. р-203, оп. 3, спр. 103, арк. 15—16; спр. 236.

ського губревкому та місцевих ревкомів і виконкомів була спрямована на виконання продрозкладки з метою забезпечення продовольством бійців Червоної Армії, робітничого класу та найбіднішого населення. Це питання знайшло відображення в стенограмі Харківської загальноміської конференції представників фабзавкомів профспілок і райревкомів з продовольчого питання, яка відбулася 6 березня 1920 р., у зведеннях повітових ревкомів, у звітах про діяльність продовольчих відділів губернського і повітових ревкомів та виконкомів, у протоколах і листуванні та ін.¹

Радянська влада доклала чимало зусиль, щоб відновити зруйноване сільське господарство. Губревком, його земельний відділ та підлеглі їм відділи на місцях проводили в життя радянський закон про землю. На селі знову проводилась робота по обліку земельних площ, їх лишків, посівного матеріалу, худоби та реманенту в залишених власниками маєтках і т. д. Землю, конфісковану у поміщиків та куркулів, наділяли безземельних і малоземельних селян. Всюди створювались колективні господарства, товариства та прокатні пункти по ремонту сільськогосподарських знарядь.

Ці питання відбиті в копіях постанов, наказів, інструкцій уряду, Харківського губревкому, його земвідділу, в протоколах засідань повітових з'їздів завідуючих земельними відділами, у звітах про діяльність, у протоколах, постановках, листуванні земельних відділів ревкомів та виконкомів².

Харківський губернський ревком, органи Радянської влади на місцях та Ради народного господарства проводили велику роботу для налагодження народного господарства. Про облік Радами народного господарства промислових підприємств і розподіл їх продукції, націоналізацію підприємств, діяльність при Харківському губревкомі комісії для управління підприємствами, залишеними власниками, відбудову промислових підприємств, постачання їх сировиною і паливом можна довідатися з протоколів засідань колегії Рад народного господарства, із звітів, зведень про діяльність, протоколів повітових і волосних ревкомів та їх відділів, з листування Харківського губревкому з губраднаргоспом тощо. Ці питання частково відображені також у фонді ХПЗ³.

Про мілітаризацію залізничного транспорту, мобілізацію залізничників, запровадження загальної трудової та гужової по-

¹ ХОДА, ф. р-89, оп. 1, спр. 165, арк. 19; ф. р-484, оп. 1, спр. 4, арк. 143; ф. р-1630, оп. 1, спр. 19, арк. 1—6; спр. 256; ф. р-432, оп. 1, спр. 2, арк. 9; спр. 30; спр. 60, арк. 30; ф. р-203, оп. 1, спр. 134, арк. 26, 56 та ін.; ф. р-4986, оп. 1, спр. 8.

² ХОДА, ф. р-203, оп. 1, спр. 134, арк. 147; спр. 76-а, 63, арк. 2; ф. р-476, оп. 1, спр. 29, арк. 112—115; ф. р-1693, оп. 1, спр. 1, арк. 19; ф. р-89, оп. 1, спр. 20, арк. 1—24.

³ ХОДА, ф. р-1354, оп. 1, спр. 418, арк. 3; спр. 472, арк. 4, 44, 52, 177; ф. р-838; ф. р-841; ф. р-825; ф. р-432, оп. 1, спр. 65, арк. 33.

винностей розповідають копії постанов, інструкцій та розпоряджень Раднаркому РСФРР, головного комітету по загальній трудовій повинності, накази, інструкції військкоматів, відповідних відділів ревкомів та виконкомів¹.

Відомості про боротьбу з епідеміями та організацію медичної допомоги населенню і Червоній Армії зосереджені у зведеннях інформаційно-інструкторського підвідділу Харківського губревкому, складених на матеріалах повідомлень повітових ревкомів, у доповідях про діяльність відділів охорони здоров'я ревкомів та виконкомів, в їх протоколах. Документи з цього питання є також у фондах Харківського губерньського та повітових відділів охорони здоров'я, які збереглися досить добре².

Робота органів Радянської влади по культурному будівництву знайшла відображення у фонді Харківського губерньського ревкому і в фондах ревкомів та виконкомів на місцях. В інформаційних повідомленнях з повітів, у звітах з місць та в листуванні є відомості про ліквідацію неписьменності, про відкриття шкіл та культосвітніх закладів, про націоналізацію приватних кінотеатрів тощо³.

Важливою була справа організації допомоги Червоній Армії. Мобілізація, постачання армії продовольством, спорядженням, розміщення госпіталів, організація загальновійськового навчання — ось коло питань, якими займався Харківський губревком, повітові та волосні ревкоми і виконкоми, а також військкомати. Джерелом вивчення цих питань є накази, розпорядження та оголошення військових відділів ревкомів та військкоматів, протоколи ревкомів та виконкомів, копії інструкцій і розпоряджень вищих військових і державних органів і Харківського губревкому⁴.

Роботою по організації боротьби з внутрішньою контрреволюцією, бандитизмом та дезертирством на Харківщині займалася створена при Харківському губревкомі комісія по боротьбі з бандитизмом, а також військові відділи ревкомів і виконкомів та міліція. Це питання знайшло своє відображення в протоколах з'їздів военкомів, у звітах про діяльність, телеграмах-зведеннях з місць, протоколах засідань Харківського губвоенкомату та ревкомів і виконкомів⁵.

¹ ХОДА, ф. р-484, оп. 1, спр. 4, арк. 115; ф. р-432, оп. 1, спр. 30, арк. 2; спр. 29; ф. р-1630, оп. 1, спр. 25, 26, 32, арк. 1—15, 30; спр. 33, арк. 41—43.

² ХОДА, ф. р-432, оп. 1, спр. 30, арк. 93, 49.

³ ХОДА, ф. р-4986, оп. 1, спр. 12; ф. р-432; оп. 1, спр. 63, арк. 38, 43; спр. 60, арк. 30; спр. 45, арк. 4—5; ф. р-89, оп. 1, спр. 114, 119.

⁴ ХОДА, ф. р-203, оп. 3, спр. 1, арк. 55; ф. р-1327, оп. 1, спр. 1, арк. 18; спр. 7, арк. 7; ф. р-432, оп. 1, спр. 30, арк. 14, 24, 28; спр. 90, арк. 3, 6, 8; спр. 56, арк. 10; спр. 63, арк. 23; ф. р-476, оп. 1, спр. 17, арк. 1, 21, 22, 15, 4, 11.

⁵ ХОДА, ф. р-89, оп. 1, спр. 16, 120, 123; ф. р-1630, оп. 1, спр. 21, 27, 30, 31; ф. р-203, оп. 1, спр. 127, арк. 3; ф. р-3571, оп. 1, спр. 34.

Стенограми засідань безпартійних робітничих і селянських конференцій та зведення про їх проведення на місцях, які знаходяться у фондах Харківського губревкому і виконкому, дають змогу вивчити втілення в життя радянського закону про землю, історію боротьби з куркульством, продовольчої політики Радянської влади тощо¹.

У березні 1920 р. створилися умови для відновлення Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Ревкомі провели всю роботу по підготовці до виборів Рад. 11—14 травня 1920 р., після виборів до повітових, волосних і сільських Рад, відбувся ІV губернський з'їзд Рад, на якому було обрано Харківську губернську Раду та її виконавчий комітет, якому Харківський губревком передав свої повноваження і на цьому припинив свою діяльність. Зведення про роботу виборчих комісій та стенограма ІV Харківського губернського з'їзду Рад містяться в фонді Харківського губревкому². Інструкція, положення про вибори, протоколи засідань повітових та волосних з'їздів Рад та інші документи, що стосуються цього питання, зберігаються в фондах ревкомів та виконкомів³.

Л. С. Крутьєва

УСТАНОВЛЕНИЕ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ НА ХАРЬКОВЩИНЕ (по документам Харьковского областного государственного архива)

Резюме

В Харьковском облгосархиве хранится большое количество документов, отражающих борьбу трудящихся Харьковщины за установление Советской власти. Наиболее ценные документы сосредоточены в фондах ревкомов, исполкомов Советов, профессиональных союзов; большое значение имеет фонд Харьковского паровозостроительного завода (ХПЗ). На основании материалов архива автор характеризует события, происходившие в Харьковской губернии с февраля 1917 г. по апрель 1920 г. В статье подчеркивается, что не все этапы этого периода достаточно полно освещены документами облгосархива. Наибольшее их количество сохранилось за время с декабря 1919 г. по апрель 1920 г.

¹ ХОДА, ф. р-203, оп. 1, спр. 66, арк. 14; спр. 134, арк. 160.

² ХОДА, ф. р-202, оп. 1, спр. 55.

³ ХОДА, ф. р-203, оп. 1, спр. 141, арк. 48; спр. 134, арк. 39; ф. р-1630, оп. 1, спр. 26, арк. 15; спр. 25, арк. 59—63, 68; ф. р-89, оп. 1, спр. 243, арк. 1—209.

КІЛЬКІСТЬ І СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД КОЛЕКТИВНИХ ГОСПОДАРСТВ
НА УКРАЇНІ В 1919 р.

(за матеріалами центрального державного архіву
народного господарства СРСР)

Наприкінці 1918 р. розпочалось вигнання з українських земель іноземних окупантів і контрреволюційної буржуазно-поміщицької Директорії.

Робітники і селяни УРСР під керівництвом Комуністичної партії на початку 1919 р. приступили до ліквідації поміщицького землеволодіння і до передачі всієї землі трудящим селянам на засадах зрівняльного користування.

Проводячи зрівняльний перерозподіл землі, Комуністична партія і Радянський уряд України повсякчас пропагували серед селян ленінські ідеї про колективне господарювання. Завдяки цьому українське селянство стало усвідомлювати необхідність переходу до більш вигідної колективної обробки землі. У різних районах республіки через деякий час виникла велика кількість колективних господарств.

Історія колгоспного будівництва на Україні в 1919 р. давно привернула увагу істориків. На цю тему вже опубліковано ряд праць¹.

Питанням колгоспного будівництва в республіці в 1919 р. приділяється деяка увага у працях, присвячених історії соціалістичної перебудови сільського господарства в УРСР² та історії

¹ В. Мещеряков. Земельна політика комуністів. К., 1919; Н. Скрыпник. Начало коллективного хозяйства на Украине. М., 1920; О. О. Онуфриев. Стан та перспективи розвитку сільськогосподарської колективізації на Україні. Харків, 1926; Л. Касперович. Колективізація сільського господарства на Київщині. К., 1926; М. С. Лагоза. Колективізація сільського господарства. Черкаси, 1927; А. Н. Лозовой. Колхозы Украины.— Колхозы зерновых районов Северного Кавказа, Сибири, Поволжья и Украины. Труды объединенного семинара. М., 1930; М. А. Рубач. Первые шаги коллективного земледелия на Украине.— Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. К., 1956; П. М. Першин. Перші кроки колективізації сільського господарства.— Аграрні перетворення Великої Жовтневої соціалістичної революції. К., 1926; І. Л. Шерман. Колгоспне будівництво на Україні в період громадянської війни.— Наукові записки Харківського педінституту, т. XV. Історична серія, 1954; І. Х. Ганжа. Перші колективні господарства на Україні. К., 1960; А. Ф. Чмыга. О численности и формах колхозов Украины в 1919 г.— Вестник Московского университета. Серия IX. История, 1962, № 1.

² П. Шультга. Підготовка суцільної колективізації на Україні. К., 1960; В. В. Бондаренко. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток. К., 1957; Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. М., 1963; Ф. Піджарий. Комуністична партія України в боротьбі за перемогу колгоспного ладу. К., 1960;

боротьби за Радянську владу на Україні в 1917—1920 рр.¹ Загальним недоліком цих робіт є те, що для висвітлення історії колгоспного будівництва на Україні в 1919 р. використано вузьке коло архівних джерел.

На сьогодні опубліковано кілька цікавих збірників документів і матеріалів з історії колгоспного будівництва в УРСР, про боротьбу за Радянську владу в різних районах України. У них вміщено також документальні матеріали, що розповідають про виникнення і розвиток колективного землеробства на Україні в 1919 р.² Однак у цих збірниках подано здебільшого документи, виявлені в українських республіканських і обласних архівах. Надзвичайно цінні документи всесоюзних архівів, насамперед Центрального державного архіву народного господарства СРСР (ЦДАНГ СРСР) використані недостатньо.

Вивчення широкого кола архівних джерел дає можливість повніше дослідити різні сторони колгоспного будівництва на Україні в 1919 р., з'ясувати його особливості і закономірності. Надзвичайний інтерес з цього боку становлять документи ЦДАНГ СРСР, більша частина яких ще не введена в науковий обіг. Майже всі вони зосереджені у фонді Народного комісаріату земельних справ РРФСР (ф. 478, оп. 18). Коли в 1919 р. Україну захопили денікінці, багато документальних матеріалів Народного комісаріату земельних справ УРСР було відправлено до Москви і передано Народному комісаріату земельних справ РРФСР, зокрема матеріали підвідділу колективних господарств надійшли у відання відділу усупільнення сільського господарства. З того часу вони й зберігаються там.

Документи земельних справ УРСР містять величезний фактичний матеріал з історії колгоспного будівництва на Україні в 1919 р. Вони особливо цінні тим, що відображають офіційні точ-

І. І. Слин'ко. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства. К., 1961; В. В. Чирік. З історії боротьби КП України за соціалістичну перебудову сільського господарства.— Деякі питання з історії Комуністичної партії України. К., 1958; та ін.

¹ М. І. Супруненко. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни. К., 1951; П. С. Загорський, Ф. К. Стоян. Нариси історії комітетів незаможних селян. К., 1960; М. Березовчук. Комнезаму України в боротьбі за соціалізм. К., 1965; та ін.

² Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917—1937. Збірник документів і матеріалів, т. I. К., 1962; З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині (1918—1941). Збірник документів. Херсон, 1957; Боротьба трудящихся Черниговщини за владу Советов (1917—1919 гг.). Сборник документов и материалов. Чернигов, 1957; В огне гражданской войны. Сборник документов и материалов. Одесса, 1962; Трудящиеся Сумщины в борьбе за владу Советов (1917—1920). Сборник документов и материалов. Сумы, 1957; Боротьба трудящихся Волини за владу Советов (март 1917 — декабрь 1920). Сборник документов и материалов. Житомир, 1957; та ін.

ки зору Комісаріату і його керівників з багатьох питань колгоспного руху того періоду, мають відомості узагальнюючого характеру.

У фонді НК земельних справ РРФСР зберігаються протоколи засідань колегії НК земельних справ України в першій половині 1919 р., на яких обговорювались питання виникнення і розвитку колективного землеробства в республіці, робота підвідділу колективних господарств у цьому напрямі. Тут же є циркулярні розпорядження і рішення з питань колгоспного будівництва на Україні.

Багато цінних відомостей можна почерпнути із документів звітнього характеру. Серед них привертають увагу звіти і доповідні записки інструкторів, яких Наркомзем України посилав на місця для пропаганди колективного землеробства і проведення організаційної роботи по створенню колективних господарств.

Так, цікаві дані про стан колгоспного будівництва наводяться у звіті Кохана, який у лютому 1919 р. займався організацією землеробських колективів у Харківській губернії, у звіті Цицнерського з Полтавської губернії, в доповіді Стегаліна, якого НК земельних справ України командировав для пропаганди колективного землеробства на агітаційний пароплав «Більшовик», що робив рейс навесні 1919 р. по Дніпру.

Для висвітлення колгоспного будівництва на Україні в 1919 р. велике значення має поточне листування підвідділу колективних господарств з губернськими і повітовими земвідділами з питань колгоспного будівництва, надання організаційної і економічної допомоги колективним господарствам, що виникли в різних районах республіки тощо.

У вказаному вище фонді збереглися протоколи засідань деяких губернських і повітових земвідділів, на яких обговорювались питання колгоспного будівництва на місцях, протоколи загальних зборів колгоспів, реєстраційні документи колективних господарств, їх заяви до радянських і земельних органів про надання допомоги, про зміцнення їх виробничої бази, статuti створених колективних господарств та інші матеріали. Вивчення їх дає можливість повніше дослідити різні питання колгоспного будівництва на Україні в 1919 р., зокрема встановити кількість створених у цей час колективів і їх соціальний склад.

Великі труднощі постають при визначенні кількості колективних господарств, що виникли на Україні в 1919 р. Радянська влада тоді проіснувала недовго, у багатьох районах діяли куркульсько-петлюрівські банди, частина території республіки знаходилась у прифронтовій смузі. Все це перешкоджало організації обліку колективних господарств. Далися взнаки також слабкість радянського земельного апарату в цей час, брак підготовлених кадрів, які б зуміли налагодити облік. Тому дані про кількість колективних господарств на Україні за 1919 р., які наводяться в

різних джерелах, дуже суперечливі. Вони вимагають ретельної перевірки.

Матеріали, що зберігаються в ЦДАНГ СРСР, дозволяють провести дальшу роботу по встановленню колективів, організованих в УРСР у першій половині 1919 р., з більшою точністю визначити розмах колгоспного руху в республіці.

Деякі дослідники у своїх працях подають занижені відомості про кількість створених у 1919 р. колективів. В. Бондаренко і З. Шульга, наприклад, називають цифру 256¹, І. Ганжа — 511².

Висновки Г. Ф. Чмиги, зроблені на підставі аналізу численних архівних і друканих джерел, є аргументованими і переконливими, але не остаточними. Кількість колгоспів на Україні у липні 1919 р., за її підрахунками, досягла 720: у Харківській губ.—130, Чернігівській — 165, Київській — 82, Херсонській — 66, Катеринославській — 35, Подільській — 33, Волинській — 18, Донецькій — 27, Полтавській — 164³. Ці дані не повністю відображають розмах колгоспного будівництва у вказаний рік, про що свідчать нещодавно виявлені документи.

Так, Г. Ф. Чмига говорить, що в Чернігівській губ. у цей час існувало 165 колективних господарств. Насправді їх було значно більше. В пояснювальній записці до проекту кошторису витрат на видавання позик і допомоги колективам Чернігівської губ. на другу половину 1919 р. зазначено, що в губернії у червні 1919 р. було 183 колективи зареєстрованих і незареєстрованих⁴. Тут же підкреслювалось, що на тій території Чернігівської губ., яка відійшла до Гомельської губ., налічувалось 52 колективи⁵. Таким

¹ В. В. Бондаренко. Назв. праця, стор. 24; З. П. Шульга. Назв. праця, стор. 115. Ці дані взяті без відповідного аналізу із телеграми Народного комісаріату земельних справ України у Народний комісаріат земельних справ РСФРР від 3 липня 1919 р.

² І. Ф. Ганжа. Назв. праця, стор. 56.

³ А. Ф. Чмига. Назв. праця, стор. 32—33.

⁴ Згідно з інструкцією про реєстрацію комун, затвердженою Народним комісаріатом земельних справ України 18 березня 1919 р., незареєстровані без важкої причини повітовими земвідділами протягом одного тижня колективи вважались зареєстрованими. Це пояснювалось тим, що багато земвідділів через свою звантаженість роботою і брак кадрів часто не мали можливості своєчасно реєструвати колективні господарства, які виникали. Деякі земвідділи відтягували реєстрацію колективів через різні формальні причини, про що свідчить циркулярне розпорядження Народного комісаріату земельних справ України Павлоградському повітовому земвідділу Катеринославської губ. в травні 1919 р.: «Друга комуна, яку організувала біднота м. Павлограда, на жаль, незареєстрована Павлоградським повітземвідділом зовсім з формальних причин. Тепер Наркомземом відправлена телеграма на ім'я Катеринославського губземвідділу з пропозицією негайно зареєструвати комуна і забезпечити її живим і мертвим інвентарем із економій, які взяті на облік Павлоградським повітземвідділом» (ЦДАНГ СРСР, ф. 478, оп. 18, спр. 38, арк. 1). Отже, незареєстровані колгоспи Чернігівської губ. треба включати до підрахунків.

⁵ ЦДАНГ СРСР, ф. 478, оп. 18, спр. 9, арк. 389.

чином, у Чернігівській губ. в 1919 р. виникло не 165 колективних господарств, а 235.

У Донецькій губ. Г. Ф. Чмига налічила 27 колективних господарств, тим часом газета «Більшовик», орган ЦК КП(б) України, повідомила, що в цій губернії наприкінці травня 1919 р. є 30 лише зареєстрованих колективів¹. Крім того, вона нічого не сказала про колгоспи у степових повітах Таврійської губернії. Про виникнення їх там свідчить заява членів комун, евакуйованих у червні 1919 р., про подання допомоги. У ній, зокрема, говориться, що перед захопленням білогвардійцями Бердянського повіту Таврійської губернії із нього були евакуйовані 4 комуні — ім. Введенського, «Червона зірка», «Південна зоря» і Башаульська. Комунари не встигли захопити з собою ніяких пожитків, бо евакуювалися прямо з лану. Після прибуття на нове місце вони відразу ж організували громадське збирання врожаю в маєтку Воронцова-Дашкова в Херсонському повіті².

Г. Ф. Чмига не використала опублікованих відомостей про колгоспне будівництво в Одеській губернії. У травні 1919 р. селяни с. Ольховатки Бесонівської волості Одеського повіту на сході вирішили усім селом перейти до громадського обробітку землі за прикладом селян із сусіднього села, які створили комуну³. На початку травня при Одеському губземвідділі було утворено бюро комун, яке виділило організованим колективним господарствам губернії близько 50 земельних ділянок, надало їм матеріальну допомогу, тобто в губернії існувало майже 50 колективних господарств⁴.

Наведені вище дані дозволяють зробити висновки про те, що на Україні в першій половині 1919 р. виникло близько 900 колективних господарств. Вони були організовані в різних районах республіки, в усіх її губерніях.

Питання про соціальний склад українських колгоспів є ще складнішим, ніж питання про кількість їх у 1919 р., бо ні республіканські, ні губернські земельні органи не облікували його. В анкетах, які підвідділ колективних господарств Народного комісаріату земельних справ України навесні 1919 р. надіслав усім колгоспам республіки, це важливе питання було випущено. Тому зараз немає можливості навести зведені дані про їх соціальний склад, конкретно визначити наявність у них селян, робітників, представників інтелігенції.

Цінним джерелом з цього питання могли б стати реєстраційні документи, зокрема породинний і майновий список, який обо-

¹ «Більшовик», 1 червня 1919 р.

² ЦДАНГ СРСР, ф. 478, оп. 18, спр. 12, арк. 14—15.

³ В огне гражданской войны, стор. 237.

⁴ Історія колективізації сільського господарства Української РСР, т. I, К., 1962, стор. 146—147.

в'язково додавався до них згідно з інструкцією НК земельних справ України від 18 березня 1919 р. Проте, майже всі списки, які збереглися, містять, на жаль, відомості лише про склад родин колгоспників без даних про їх майновий стан.

Тому особливе значення мають ті списки, які представлялись у земельні органи при реєстрації колективів і в яких перелічувались засоби виробництва та іншого майна організаторів колективних господарств. На сьогодні збереглися родинно-майнові списки членів ряду українських колгоспів 1919 р. Вони свідчать про те, що серед комунарів переважали незаможні селяни.

Звернемося до родинно-майнового списку 1-ї Павлоградської артілі Павлоградського повіту, Катеринославської губернії, що виникла 25 травня 1919 р. До неї вступило 12 селянських родин. Із списку їх засобів виробництва видно, що 11 з них були бідняцькими: 9 не мали коней, 10 — корів. Вони не мали майже ніякого сільськогосподарського реманенту. Найзаможніший член артілі мав під час вступу в артіль 2 коней, корову, плуг, бричку¹.

Навесні 1919 р. в Старобельському повіті Харківської губернії виникла комуна «Зелена гілка». До неї вступило 14 родин, 13 з яких були наймитськими. До вступу в комуни вони мали 16 дес. землі, двох коней, корову, плуг і дві борони².

Наймитський елемент, взагалі, відіграв істотне значення в колгоспному будівництві у 1919 р. Наймити охоче приступали до організації колективних господарств, яким передавались землі, сільськогосподарський реманент і робоча худоба, житлові та господарські споруди із націоналізованих поміщицьких економій.

У червні 1919 р. в Радомисльському повіті Київської губернії виникла Щиглівська артіль «Чорний ліс». Вона розмістилась у колишньому маєтку графа Олізарова. Її організували 20 наймитських родин. В користування артілі перейшло 300 дес. орної землі, весь реманент і робоча худоба³.

Вивчаючи майновий стан членів українських колгоспів в 1919 р., слід брати до уваги місцеві умови. У деяких прошарках сільського населення на Україні були дуже міцними традиції приватної власності на землю, приватновласницької психології. Тому тут членами перших колективних господарств були наймити і біднота, які самостійно вели господарство. Вони виступали зачинателями колгоспного руху в українському селі. Їм було легше відмовитися від ведення одноосібного господарства. Селяни, які мали добре власне господарство, здебільшого утримувались від вступу до колективів.

Ці висновки підтверджуються документальними матеріалами. В інформаційній записці «Допомога Радянської влади об'єдна-

¹ ЦДАНГ СРСР, ф. 478, оп. 18, спр. 39, арк. 6—7.

² Там же, спр. 10, арк. 82.

³ Там же, арк. 24.

ним селянським господарствам на Україні», складеній НК з земельних справ УРСР навесні 1919 р., говорилося: «Піонери колективних господарств є насамперед найбільшні селяни, які або чи зовсім не забезпечені землею, живим та мертвим реманом і, взагалі, всім потрібним у господарстві»¹.

Значне місце серед членів українських колгоспів, особливо промислово розвинутих губерніях, займали міські робітники, які залишились без засобів існування або повернулись до сел. 28 квітня 1919 р. була зареєстрована артіль «Трудолюбівка» в Одиноківській волості Новомосковського повіту Катеринославської губернії. До її складу увійшло 11 родин колишніх залізничників. У графі «майновий стан» родинного списку членів цієї артілі записано: «В усіх членів артілі, крім особистих речей, ніякого іншого майна нема»². Газета «Беднота» 19 грудня 1919 р. повідомила про те, що в колективних господарствах Донецької Катеринославської губернії мали перевагу промислові робітники. У травні 1919 р. в Донецькій губернії серед членів колгоспів переважали шахтарі, а в Катеринославській — міські робітники (75%), решту становили колишні наймити і безземельні селяни. Кілька колективних господарств організували залізничники в районі Південно-Західної залізниці, поблизу Сирецького роз'їзду в Пушкінському парку, на Солом'янці (район Києва), в районі Бірзульського залізничного вузла та в Могилівському районі Подільської губернії. До них, крім залізничників, увійшло багато селян. Кількість членів у цих колгоспах досягла майже 3 тисяч.

Колективні господарства в житті залізничників мали здебільшого допоміжне значення. Сільськогосподарські роботи вони виконували у вільний від роботи на залізниці час. Їх організатори насамперед прагнули поліпшити свій добробут. Як свідчить листування між підвідділом колективних господарств НК земельних справ України і головним продовольчим комітетом Південно-Західної залізниці в квітні — травні 1919 р., вживались заходи до того, щоб участь у таких колективах не відривала членів від основної роботи. 21 травня 1919 р. на Київському і Бернському з'їзді земвідділів було прийнято рішення про те, що колективи із робітників промислових підприємств і залізничників можуть одержувати таку кількість землі, оброблення якої буде завдавати шкоди їх праці на підприємствах і на залізницях.

Реєстраційні документи українських колгоспів, зокрема родинні списки, свідчать, що в організації деяких колективних господарств брали участь представники інтелігенції. Катеринославський губземвідділ 3 квітня 1919 р. зареєстрував першу ст

¹ ЦДАНГ СРСР, ф. 478, оп. 18, спр. 9, арк. 389.

² Там же, спр. 39, арк. 25.

³ «Беднота», орган ЦК РКП(б), 19 грудня 1919 р.

⁴ ЦДАНГ СРСР, ф. 478, оп. 18, спр. 41, арк. 96—100.

⁵ Там же.

дентську комуна в с. Любимівці Новомосковського повіту. До її складу увійшло кілька місцевих селян та 11 студентів і 3 курсистки з Катеринослава¹. У квітні ж Харківський губземвідділ зареєстрував «Трудову виробничу артіль садоводів і городників», яку організували студенти Новоолександрівського інституту сільськогосподарства і лісоводства поблизу Харкова. До неї вступило сім родин². В Підлипках, поблизу Києва, з ініціативи викладача 3-ї міської гімназії Чеховича на колишній поміщицькій землі була створена комуна. До її складу увійшло багато вчителів і учнів гімназії³.

На початку квітня 1919 р. в Золотоніському повіті Полтавської губернії виникла, організована інтелігентами артіль «Гурток трудової інтелігенції», яку очолив досвідчений агроном. Її члени спорудили парники для вирощування розсади⁴.

Дуже строкатим був склад артілі «Немишля», яка виникла в квітні 1919 р. в маєтку Верби і Ковалевського поблизу Харкова. Серед її членів були селяни, робітники, агрономи, службовці кооперативів, вчителі, лікарі, інженери⁵. У складі Клочковської артілі Харківського повіту в квітні 1919 р. було п'ять бідняцьких родин з місцевих селян, городник, садівник, слюсар, два теслярі, електротехнік та фельдшер⁶.

До організації колективних господарств або входження в колективи, організованих селянами і робітниками, інтелігенцію спонукали продовольчі труднощі, а також те, що кращі представники її зрозуміли переваги колективного господарювання.

Радянські і земельні органи УРСР доброзичливо ставилися до участі в колгоспному будівництві міських робітників, які несли пролетарську, революційну ідеологію, організаційно зміцнювали колгоспи. 24 травня 1919 р. підвідділ колективних господарств НК земельних справ України повідомив агрономічному відділові Головного продовольчого комітету Південно-Західної залізниці, що вважає «бажаним виникнення змішаних с.-г. комун із робітників і селян», що «по можливості буде надавати їм всяку допомогу»⁷.

Вітаючи участь у колгоспному русі представників інтелігенції, земельні органи України виступили проти чисто інтелігентських колективів. З'їзд губземвідділів України в травні 1919 р. підкреслив, що «чисто інтелігентські комуни не бажані, тому що комуна не повинна носити кастового характеру навіть в окремих випадках»⁸.

¹ ЦДАНГ СРСР, ф. 478, оп. 18, спр. 39, арк. 94, 97.

² Там же, спр. 10, арк. 82.

³ Там же, арк. 78.

⁴ Там же, арк. 76.

⁵ Там же, арк. 77.

⁶ Там же.

⁷ Там же, спр. 41, арк. 96.

⁸ Там же, спр. 10, арк. 47.

До колгоспного руху на Україні в 1919 р. намагались примазуватися чужі елементи — служителі церковних культів і куркулі.

Навесні 1919 р. у Київській губернії виникло кілька громад із служителів культів — Києво-Михайлівська, Києво-Лаврівська, Києво-Флорівська, Києво-Троїцька, Києво-Братська, Києво-Введенська і Межигірська¹. Їх організатори прагнули використати колгоспний рух у своїх корисних інтересах — зберегти нетрудове майно і під виглядом «колективу» експлуатувати церковну прислугу. Керівники цих громад звернулись до НК земельних справ України з проханням допустити їх представників до роботи Головної комісії по ліквідації майна релігійних організацій. Однак це прохання не було задовільнено².

Куркульство з перших кроків колгоспного руху теж прагнуло використати його в своїх інтересах. Після ознайомлення з колгоспним будівництвом у Харківській губернії інструктор підвідділу колективних господарств НК земельних справ України Васін у доповіді (квітень 1919 р.) зазначив, що не всі колгоспи в губернії «відповідають справжньому духу колгоспного будівництва». В Богодухівському повіті виявилось чимало «колективів», статuti яких не відповідали принципам соціалістичного будівництва в сільському господарстві. Тому вони були ліквідовані місцевими земвідділами. Серед їх членів було чимало «безземельних» із куркулів, які продали своє майно і приховали гроші³. У Полтавській губернії також мали місце випадки, коли куркулі намагались закріпити за собою колишні поміщицькі землі під прапором «артілей». Так, у Полтавському повіті, користуючись недостатньою пильністю місцевого земвідділу, одній куркульській родині вдалося зареєструватись як «Щербанівська артиль»⁴. В цій же губернії було організовано кілька «артілей», в яких куркулі намагались експлуатувати своїх незаможних родичів⁵.

Партійним, радянським і земельним органам УРСР доводилося застосовувати рішучі заходи, щоб очистити колгоспний рух від чужих елементів. З'їзд губземвідділів республіки у травні 1919 р. вказав на необхідність звільнити «комуні і тр (удові) артилі самим рішучим способом від усіх хижих елементів, що до них примазуються, не допускати проникнення в них поміщиків, колишніх поліцейських, вартових та інших паразитів». Він рекомендував «усім повітземвідділам старанно перевіряти породні списки комун, щоб комуні були дійсно тим, чим вони по-

¹ ЦДАНГ СРСР, ф. 478, оп. 18, спр. 18, арк. 5.

² Там же.

³ Там же, спр. 10, арк. 29.

⁴ Там же, спр. 11, арк. 38.

⁵ «Беднота», 19 грудня 1919 р.

винні бути — об'єднаннями трудової селянської бідноти, пролетарів і напівпролетарів»¹.

«Всяку сволоту — поміщиків, куркулів і орендаторів — ми, борці і будівники нового соціалістичного ладу, — підкреслював у листі до НК земельних справ УРСР 15 липня 1919 р. завідуючий Козелецьким повітовим земвідділом Чернігівської губ., — згідно зі своєю дійсно революційною совістю тепер не можемо терпіти, тим паче давати їм можливість «допомагати» нам в комуністичному будівництві». Він запропонував винних за допущення в колективи куркулів і колишніх поміщиків «гнати з свого кола, притягати до суду і прилюдно перед незаможниками таврувати ганьбою за отакі «помилки»².

Результати аналізу документальних матеріалів ЦДАНГ СРСР підтверджують те, що основними учасниками колгоспного будівництва на Україні в 1919 р. були сільська біднота і міські робітники, що в ньому брали участь представники інтелігенції. Архівні документи також свідчать, що прагнення експлуататорських елементів села використати у своїх корисливих інтересах колгоспний рух присікались радянськими органами, що колгоспне будівництво в українському селі у цей час розвивалось у цілому на здоровій основі, захопивши здебільшого сільську бідноту і деякою мірою промислових робітників.

С. Г. Кащенко

ЧИСЛЕННОСТЬ И СОЦИАЛЬНЫЙ СОСТАВ КОЛЛЕКТИВНЫХ ХОЗЯЙСТВ НА УКРАИНЕ В 1919 г.

(по материалам центрального государственного архива
народного хозяйства СССР)

Резюме

История колхозного строительства на Украине в 1919 г. давно привлекает внимание историков. По этой теме уже опубликован ряд работ. Общим недостатком их является то, что для освещения данного вопроса привлечен узкий круг архивных источников. Поэтому в ряде исследований приводятся явно заниженные сведения о количестве возникших в это время коллективных хозяйств. Большую работу провела А. Ф. Чмыга. Она установила, что на Украине в 1919 г. возникло 720 таких хозяйств. Но и ее выводы не являются окончательными. Ряд документов Центрального государственного архива народного хозяйства СССР позволяет утверждать, что в это время здесь возникло не менее 900 коммун, артелей и товариществ по совместной обработке земли.

¹ ЦДАНГ СРСР, ф. 478, оп. 18, спр. 10, арк. 47.

² Там же, спр. 64, арк. 22.

Вопрос о социальном составе украинских колхозов в 1919 г. еще более сложен, чем об их численности, так как земельные органы в это время не вели соответствующего учета. Ценнейшим источником для освещения данного вопроса являются посемейные и поимущественные списки, представлявшиеся организаторами коллективов в земельные органы при их регистрации, в которых дается перечень средств производства и другого имущества членов. Ряд таких списков выявлен в Центральном государственном архиве народного хозяйства СССР. Использование их еще в большей степени подтверждает вывод о том, что участниками колхозного строительства на Украине в 1919 г. были сельская беднота и городские рабочие, а также отдельные представители интеллигенции, что колхозное движение в украинской деревне в это время развивалось на здоровой основе, являясь преимущественно движением неимущих слоев города и деревни.

Л. Г. Довжинець, І. О. Ільченко

**СУМСЬКА ПОВІТОВА ГАЗЕТА «КОММУНА»
ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО**

З перших днів існування соціалістичної держави радянська преса своїм друкованим словом боролась за встановлення Радянської влади, спрямовувала зусилля трудящих на розгром іноземної інтервенції та внутрішньої контрреволюції, на розгорнуте соціалістичне будівництво. Матеріали радянської періодичної преси — цінне історичне джерело. Це підтверджує аналіз змісту газети «Коммуна».

Ця газета виходила на території Сумського повіту з 28 січня до 13 серпня 1919 р. З № 1 по № 44 (28 січня — 25 березня) газета була органом Сумського повітового ревкому, з № 45 по № 120 (26 березня — 29 червня) — органом Сумського повітвиконкому, з № 121 (30 червня) «Коммуна» стає спільним органом Сумської Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів і повітового Комітету КП(б)У.

28 червня 1919 р. у зв'язку з окупацією Харкова денікінцями. Харківський губвиконком тимчасово переніс свою роботу до міста Сум. У зв'язку з цим з 31 липня 1919 р. «Коммуна» — орган Харківського губвиконкому КП(б)У¹. Останній 164 номер газети вийшов 13 серпня. 14 серпня 1919 р. Суми було окуповано білогвардійцями.

Після визволення Сум частинами Червоної Армії (29 листопада 1919 р.) і створення революційного комітету, з 1 грудня 1919 р. видається «Бюлетень Сумського ревкому», перейменованний 3 грудня 1919 р. на «Известия революционного комитета». З 16 грудня 1919 р. і в 1920 р. Сумська повітова газета виходила під назвою «Власть — Советам».

¹ «Коммуна», 31 липня 1919 р.

Газета «Коммуна» видавалася під гаслом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» Друкувалася вона з № 1 по № 48 у друкарні Сумського ревкому, з № 50 — в друкарні Сумського виконкому, з № 90 — в I радянській друкарні, з № 159 — у II радянській друкарні м. Сум. Перші сімдесят номерів газети мають розмір (56×35,5 см), пізніше розмір був зменшений (30×47). Видавалася газета на чотириьох, рідше — на шістьох сторінках.

В Сумському облдержархіві зберігається «Коммуна» за травень — серпень 1919 р. Кілька десятків її номерів міститься у ЦДАЖР УРСР м. Харкова. У ЦДІА УРСР м. Києва газета «Коммуна» зберігається за травень — серпень 1919 р. Номери 116 та 137 цієї газети зберігаються в Державному музеї революції СРСР.

У Державній бібліотеці ім. Леніна в Москві, бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна в Ленінграді, Всесоюзній книжковій палаті, у Харківському облдержархіві та Харківській книжковій палаті підшивок газети «Коммуна» немає. Розшукати фонд редакції та перші номери (з № 1 по № 4) газети «Коммуна» нам не вдалося ні в Сумському облдержархіві, ні в партархіві Сумського та Харківського обкомів КП України, ні в Центральному Державному архіві Жовтневої революції УРСР та Харківському облдержархіві. Склад редакційного апарату, систему роботи над матеріалами ми встановлювали за надрукованими в «Коммуне» протоколами засідань Сумського ревкому та виконкому, Сумської організації КП(б)У і матеріалами фонду Сумського повітвиконкому (р-415)¹.

В № 55 «Коммуна» надрукувала резолюцію засідання Сумського повітового партійного комітету КП(б)У від 3 квітня 1919 р., в якій говориться: «Доручити постановити газету редакційній колегії разом з тов. Куніним».

Повний склад редакційного апарату нами не встановлено. Необхідно зазначити, що одні і ті ж особи з номера в номер виступали на сторінках «Коммуны» авторами передових, підвальних статей та окремих невеликих за розміром заміток. Це—М. Г. Резников, Д. Кунін, Дмитрій Ніппа (Д. Н.), І. Дашківський, Йосип Ликстанов, В. Сегалович (В. С., В. С-ч), Ан. Борисов, А. Вологодський, С. Стрельбицький та ін. Деякі з них входили до складу редакційної колегії. Всі ці люди, судячи з надрукованих у газеті партійних документів, були членами, кандидатами в члени КП(б)У або членами Комуністичної Спілки Молоді.

У своїй роботі редакційна колегія «Коммуны» спиралася на широкі зв'язки з масами. 5 лютого та 23 березня 1919 р. через газету вона звернулася з закликком до трудящих: «Товариші робітники! Пишіть статті, замітки і листи в вашу газету... Товариші в селі! Пишіть в свою газету про своє життя, пишіть, як умієте.

¹ Сумський облдержархів, ф. р-415, оп. 1, спр. 10, арк. 16.

Якщо не зовсім грамотно — редакція виправить. Пишіть про все: про поміщиків, про куркулів, про попів, про нову владу без всякого встиду. Редакція все надрукує, що буде корисним для блага сільської бідноти».

«Коммуна» мала широке коло кореспондентів. Серед них були робітники і селяни, керівники місцевих органів Радянської влади, червоноармійці, службовці та учні місцевих шкіл. Робсількори не зважали на ворожі погрози і переслідування, вони нещадно викривали усе, що з перших днів стояло на заваді будівництва соціалістичної держави. Вони були пропагандистами всього нового, що народжувалося в повсякденному житті радянських людей на фабриках, заводах, у селах.

Велика кількість робсількорівських кореспонденцій друкувалась під псевдонімами: «Служащий», «Прозревший», «Подслушавший», «Подписчик», або вказувались одні ініціали. У цей період робсількори, які викривали недоліки в роботі місцевого радянського апарату та класових ворогів у містах і селах, переслідувалися ворогами Радянської влади. Для захисту робсількорів від переслідувань їх замітки підписували псевдонімами, а таємниця прізвища охоронялася законом.

Редакційна колегія друкує багато матеріалів, які надходять з місць; вона активно реагує на факти, викладені в замітках, у міру необхідності коментує їх, веде розслідування діяльності осіб або установ, звинувачених у листах громадян. У № 87 «Коммуны» від 20 травня 1919 р. надрукована кореспонденція про засилля куркулів у Раді хут. Гирипілля Прорубської волості. Поряд було вміщено пропозицію редакції: «Необхідно переобрати куркульську раду, тому що куркулі діють завжди в обхід сільської бідноти та її виразника — Радянської влади і послати туди бідняків — селян, які змогли б захищати свої інтереси і задовольнити свої потреби шляхом податків і стягнень з багатіїв-куркулів».

Вмістивши в № 55 газети від 6 квітня 1919 р. статтю «Мысли красноармейца о коммуне», редакція докладно коментує її. Критикуючи ідеалістичні погляди автора на причину виникнення комуністичного руху, схвалює його висновки і вважає, що вони можуть принести користь у правильному розв'язанні питання комуністичного обробітку землі.

На сторінках «Коммуны» провадилась гостра полеміка навколо статей. Читачі активно відгукувалися на надруковані матеріали, зверталися до редакції, вимагали в окремих випадках спростування, уточнення фактів. У протоколі з'їзду Рад Миколаївської волості від 30 квітня 1919 р. відмічалось про перекручення фактів автором замітки «Действия волостных советских работников» («Коммуна», № 64).

Роботою редакції керувала Сумська організація КП(б)У. Борючись з окремими фактами невірною висвітлення подій на сторінках газети, комітет КП(б)У 7 червня 1919 р. ухвалив:

«...Зобов'язати редакційну колегію ретельніше переглядати матеріали, вміщені в газеті, а в сумнівних випадках доповідати комітетові партії».

Великий і різноманітний матеріал «Коммуны» вміщався під рубриками: «Партийная жизнь», «Красная молодежь», «Рабочая жизнь», «Красная Армия», «Жизнь деревни», «Профессиональное движение», «Местная жизнь», «Телеграммы», «Письма в редакцию», «Объявления», «Справочный отдел», «Разные известия».

Матеріал кожного номера газети об'єднувався гаслами, закликами, в яких коротко формулювались основні політичні завдання сучасного моменту. Ось деякі з них: «Товариші, голосуйте за список комуністів-більшовиків. Лише комуністи-більшовики є справжніми захисниками пролетаріату!» (лютий 1919 р.); «Сільські комуні вигідні для селянства. Це все одно, що артіль, це значить — артіллю землю орати. Трудитесь комунією — значить трудитесь громадою. Силою в комуні не примушують записуватись. Хто захотів, той вступив по добрій волі!» (квітень 1919 р.).

«Ми не самі! За нас робітники і селяни всіх країн!» (червень 1919 р.); «Після Харкова впав Катеринослав. Генерал Денікін підняв меч над всією Україною. Вся трудова Україна — на боротьбу з Денікіним!» (липень 1919 р.); «Хай живе загальне військове навчання трудящих!» (серпень 1919 р.). Ці гасла дають можливість визначити основний напрям газети.

«Коммуна» часто друкувала статті керівників партії і Радянського уряду, визначних діячів революційного руху. Були опубліковані статті В. І. Леніна «Всі на роботу в справі продовольства і транспорту» (№ 8 від 5 лютого 1919 р.), промова В. І. Леніна на засіданні ВЦВК від 4 липня 1919 р.; доповідь В. І. Леніна на VIII партійному з'їзді (№ 45 від 26 березня 1919 р.), в № 35 від 14 березня 1919 р. газета вмістила передову «Стаття Леніна», в якій викладалися тези статті В. І. Леніна «Завойоване і записане», надрукованої у «Правде».

5 лютого та 28 травня 1919 р. «Коммуна» надрукувала статті Народного комісара військово-морських справ України М. Подвойського «Для чого нужна рабочим и крестьянам Красная Армия?» і «Разгром Григорьева»; в № 26 від 27 лютого 1919 р. надруковано статтю Артема «Партия мелкой буржуазии и власть Советов» та статтю О. Колонтай «Успехи коммунистического движения рабочих».

Передові статті «Коммуны» відображали також пекучі питання дня. Матеріал передових за тематикою можна поділити на 4 великі групи. Перша основна група висвітлює події на фронтах громадянської війни та боротьбу з внутрішньою контрреволюцією, зокрема боротьбу селян Сибіру з Колчаком, робітників Луганська і Самари з денікінськими бандами, розгром куркульсько-есерівського заклоту отамана Григор'єва («Революционный

ентузіазм», «Наше оружие», «Первая победа на Восточном фронте», «И оружию!») та ін.

Друга група повідомляла про події внутрішнього життя країни, об'єднання робітничого класу навколо Комуністичної партії більшовиків та боротьбу з меншовистсько-есерівськими партіями, господарське будівництво, зростання профспілок, охорону праці та допомогу безробітним, про хід Всеросійського промислового перепису, побудову Червоної Армії.

Третя група висвітлювала події закордонного життя: зростання революційного руху, агресивні плани світової контрреволюції, її намагання задушити молоду Радянську країну.

Четверта, найменша за розміром, група висвітлювала події міського життя, наприклад: «К сознательным рабочим и крестьянам» (про прийом на Сумські командні курси), «Довольно миндальничать» (про боротьбу з місцевою буржуазією), «Дорогу юному пролетариату» (про створення в повіті юнацьких спортивних гуртків) та ін.

Як правило, передові писали місцеві автори. Але іноді матеріал черпався з центральної преси і авторами передових були керівники партії та уряду. В цих випадках підпис під статтею наводився повністю. В деяких випадках під статтями наводилися посилання на першоджерела матеріалів — «Роста», «Красная звезда», «Известия Харьковского С. Р. Д.».

Іноді замість передової друкувалися звернення ЦК партії, міських партійних, радянських та військових органів (про боротьбу з отаманом Григор'євим, мобілізацією до Червоної Армії).

Велике місце в «Коммуне» займала публікація документальних матеріалів. У газеті друкувалися офіційні документи партії та Радянського уряду: декрети ВЦВК, ВУЦВК і РНК РСФРР та УСРР, постанови Ради робітничо-селянської оборони, резолюції Всеукраїнських з'їздів волвикомів, профспілок та інші.

Під рубриками «Партийная жизнь» і «Красная молодежь» вміщувалися оригінали документів міських партійних і комсомольських організацій: протоколи засідань парткому та загальних зборів членів Сумської повітової організації КП(б)У, протоколи і резолюції зборів волосних комуністичних осередків, партійних осередків окремих промислових підприємств та установ, військових організацій частин гарнізону, протоколи і резолюції зборів членів Комуністичної Спільки Молоді. Ці матеріали містять дані про склад та діяльність повітового партійного комітету, волосних партосередків, політичне становище повіту, боротьбу з контрреволюційними виступами, агітаційну та культурно-освітню роботу серед населення міст і сіл, постачання селянської бідноти землеробським реманентом, речами першої необхідності, загальне військово-навчання робітничої молоді.

Чимало місця в «Коммуне» відведено повітовому з'їзду Ко-

муністичної партії, який відбувся 24—27 травня 1919 р. Він заслухав та обговорив такі питання: сучасний момент, доповідь парткому про його діяльність, доповіді з місць про організацію комнезамів, готування до повітового з'їзду Рад, земельні і продовольчі питання про профспілки, вибори повітового партійного комітету.

На першій та останній сторінках кожного номера друкувалися накази Сумського повітового комітету КП(б)У, Сумського повітового комітету по боротьбі з дезертирством, накази по Сумському військовому гарнізону, по комуністичному батальйону, протоколи засідань і обов'язкові постанови Сумського повітвиконкому та його відділів, засідань колегії Сумської повітової Надзвичайної комісії, протоколи з'їздів Рад Миколаївської, Юнаківської, Хотінської та інших волостей повіту, резолюції Сумського повітового з'їзду позашкільної освіти.

Велику групу матеріалів газети становлять документи, що висвітлюють творчу ініціативу мас. Це — протоколи загальних зборів робітників і службовців заводів колишнього Полуляйченка та «Гвоздь», Сумської поштово-телеграфної контори, залізничників станції Білопілья, об'єднаних зборів культурно-освітніх, кооперативних та громадських організацій Степанівської волості, загальних зборів селян Прорубської волості, резолюції об'єднаного мітингу робітників і червоноармійців Павлівського рафінадного заводу, постанови загальних зборів червоноармійців 7-го Сумського українського радянського полку, Сумського вартового батальйону і т. д. Усі перелічені документи пройняті глибокою вірою в перемогу пролетарської революції, любов'ю до Радянського уряду і Комуністичної партії.

Документальні матеріали, опубліковані в «Коммуне», є вірогідними джерелами, мають велику цінність, оскільки внаслідок історичних подій (Сумський повіт неодноразово був окупований інтервентами та білогвардійцями протягом 1918—1919 рр.) документальні матеріали фондів Сумського повітового партійного комітету та комітету комсомолу, Сумського повітового ревкому та інших радянських установ збереглися неповністю (в основному з грудня 1919 р.).

Майже 10 номерів «Коммуны» присвячені виборам до Сумської міської Ради робітничих та червоноармійських депутатів.

Великий інтерес мають надруковані в «Коммуне» матеріали з питань народного господарства: доповідь повітового продовольчого комітету про продовольче питання в повіті, доповідь про відкриття в Сумському повіті мережі професійно-технічних училищ та влаштування ряду спеціальних навчальних закладів¹, доповідь про економічне значення Псла і моста через нього, та стат-

¹ Це питання обговорювалось на засіданні Сумського повітвиконкому 29 травня 1919 р. (Сумський облдержархів, ф. р-415, оп. 1, спр. 10, арк. 41).

ті — «Возникновение и первые шаги деятельности Сумского Совета народного хозяйства», «Разработка торфяных залежей в Сумском уезде», «Задачи землепользования» та ін. У цих матеріалах давалося розгорнуте викладення питання на основі залучення широкого кола матеріалів, їх узагальнення і аналізу. Вони не є першоджерелами, але включають в себе вже опрацьовані автором матеріали.

Газета часто вміщала пропагандистські статті. 1 та 2 квітня 1919 р. була надрукована популярна стаття В. Карпінського «Что такое Советская власть». Друкувалися також статті міських авторів: І. Дашківського, Д. Ніппа, Й. Ликстанова, Сегаловича, Хейрута, І. Левіної. Ось деякі з них: «Буржуазная наука и революция», «Классовые интересы в гражданской войне», «Кулацкая контрреволюция и борьба с ней», «Трудовой принцип в новой школе», «Что такое сельскохозяйственная коммуна?», «Что такое сыпной тиф и как с ним бороться?» та ін.

В «Коммуне» друкували статті про події в республіці — «Электрификация Донецкого бассейна» (про використання Дніпровських порогів для спорудження кількох гідроелектростанцій), «Каменноугольная промышленность Донецкого бассейна».

Газета через кореспонденції і листи мала найширшу інформацію про роботу партійних осередків і міських Рад, події на фабриках і заводах, у військових частинах та селах.

1 лютого 1919 р. «Коммуна» надрукувала склад Тимчасового Українського робітничо-селянського уряду, до якого ввійшли: М. І. Подвойський, Ф. А. Артем, В. П. Затонський, К. Є. Ворошилов, В. О. Антонов-Овсієнко.

На видному місці в газеті вміщалися повідомлення про відновлення органів Радянської влади та їх місцезнаходження, перші кроки роботи. «2 лютого 1919 р., — писала газета, — відбудеться засідання ревкому при відкритих дверях». Поряд друкувалися інструкції про діяльність органів раднаргоспу. З кореспонденцій та інформацій сумчани дізнавалися про діяльність комуністичних організацій. У газеті за 31 січня 1919 р. читаємо: «На загальних зборах друкарні ревкому був організований осередок комуністів. Із 39 записалося в осередок 32 чоловіка».

У своїх листах кореспонденти розповідали про настрої та почуття простих людей, які були глибоко переконані, що Радянська влада і Комуністична партія (більшовиків) — єдині і послідовні виразники волі усіх трудящих, найбідніших селян і пролетарів, їх палке прагнення подати посильну допомогу та підтримку Червоній Армії, готовність червоноармійців, не шкодуючи життя, боротися з усіма ворогами Радянської країни, прагнення селянської бідноти до об'єднання в трудових комунах.

Однак газета не минала й негативних фактів і явищ. Про недоліки своєї роботи писали в «Коммуну» член волосної партійної організації КП(б)У Бондаренко і секретар волвиконкому К. Шов-

копляс (Стецівська волость), про антирадянські настрої членів Річанського волвиконкому сповіщав мешканець с. Річок І. Пугач; надходили сигнали про активізацію дій куркулів у Вирівській волості, де довелося розпустити виконком та організувати ревком.

Не раз на сторінках «Коммуны» виступав Іван Мимоходов (мабуть, це псевдонім одного з співробітників редакції) з кореспонденціями, які викривали недоліки санітарного стану Сум.

В інформаціях та кореспонденціях під рубриками «Рабочая жизнь», «Профессиональное движение», «Местная жизнь» добре представлені зведення про діяльність виконкомів та їх відділів, зростання членів профспілок, діяльність різних профоб'єднань, розвиток профтехнавчання в повіті, про благоустрій міста, відкриття їдалень, пекарень, влаштування дитячих майданчиків, свят відкриття ясел, організацію трудових артілей (за професіями), мобілізацію пролетаріату на боротьбу з дезертирством, діяльність Сумської НК, народну та позашкільну освіту і культурно-освітню роботу, продовольчий стан у повіті. Мало висвітлені у газеті питання про становище на промислових підприємствах Сумського повіту, медичне обслуговування населення.

Інформації та кореспонденції рубрики «Жизнь деревни» дають дослідникові матеріал про об'єднання селянської бідноти в комуни, комнезами, діяльність волвиконкомів, зародження і діяльність комсомольських організацій у волостях, боротьбу з куркулями, надання допомоги голодаючому населенню РСФРР, активну допомогу Червоній Армії, культурно-освітню роботу на селі. Регулярно в газеті з'являються зведення про постачання хлібом усіх 22 волостей Сумського повіту. В червні 1919 р. попереду йшли Річанська, Яструбенська, Павлівська, Біловодська та Вирівська волості.

Радгоспне будівництво в повіті, діяльність волосних партійних осередків, розв'язання земельного питання (розподіл землі між селянами) відображено недостатньо.

Відділ хроніки і оголошень газети дає дослідникові уявлення про культурно-освітнє життя повіту. У ньому вміщені оголошення про відновлення занять у Сумському народному університеті, відкриття різних курсів при будинку пролетарської культури, літніх курсів музичного училища, наступні вистави і концерти.

На перших сторінках газети поміщалися зведення до всіх комуністичних осередків повіту про реєстрацію членів партії, організаційні збори Комуністичної Спілки Молоді, введення військового стану на території повіту.

Рубрика «Телеграммы» освітлювала питання будівництва Радянської влади по всій республіці, організацію партійних і комсомольських осередків, становище на фронтах, оперативні зведення групи Харківського напрямку, революційні події за кордоном, солідарність трудящих радянських республік з пролетаріатом західних країн.

Газета «Коммуна» була першим об'єднаним органом друку партійних та радянських організацій Сумського повіту. Вона висвітлювала питання радянського будівництва, хід боротьби трудящих Сумщини з контрреволюцією в 1919 р. «Коммуна» була пропагандистом всього того нового, що народжувалося в повсякденній дійсності. Для неї характерний міцний зв'язок з трудящими масами — активними учасниками подій. Значення газети «Коммуна» зумовлюється ще й тим, що в ній міститься багатий фактичний матеріал, велика кількість різних постанов і рішень місцевих партійних та радянських органів і відображається хід їх здійснення.

Л. Г. Довжинец, И. А. Ильченко

СУМСКАЯ УЕЗДНАЯ ГАЗЕТА «КОММУНА» КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

Резюме

Газета «Коммуна» издавалась в городе Сумах с 28 января по 13 августа 1919 г. Сначала она являлась органом Сумского уездного ревкома, с № 45 по № 120 — органом Сумского уездного исполкома. С 30 июня (№ 121) «Коммуна» — объединенный орган печати Сумского Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов и уездного комитета КП(б)У; с 31 июля по 13 августа она была органом Харьковского губисполкома и Харьковского губкома КП(б)У. Газета издавалась под лозунгом: «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!» Работой ее редакционной коллегии руководил Сумской уездный комитет КП(б)У.

В «Коммуне» публиковались статьи и речи В. И. Ленина, руководителей Украинского Советского правительства, деятелей революционного движения. В газете печатались официальные документы Советского правительства, резолюции Всеукраинских съездов Советов, профсоюзов и т. д., а также протоколы городских, уездных и волостных партийных и комсомольских организаций и собраний рабочих и служащих промышленных предприятий и учреждений г. Сум и уезда. Эти материалы представляют большую ценность, ибо являются почти единственным источником, освещающим деятельность партийных, комсомольских организаций и органов Советской власти Сумского уезда за февраль — август 1919 г.

«Коммуна» имела широкую сеть корреспондентов. В газету писали руководители местных органов Советской власти, рабочие и крестьяне, красноармейцы и служащие, ученики школ.

Газета широко освещала события политической, хозяйственной и культурной жизни советских республик, положение на фронтах гражданской войны и революционную борьбу трудящихся зарубежных стран.

ЗМІСТ

<i>В. Г. Сарбей.</i> До питання про джерелознавче вивчення ленінської концепції вітчизняної історії	3
<i>Т. Б. Слюдікова.</i> Розповсюдження на Україні творів В. І. Леніна у вигляді листівок (1896—1912 рр.)	26
<i>Ф. О. Милославська.</i> Публікація творів В. І. Леніна в газеті «Пролетарий» (березень — вересень 1917 р.)	33
<i>А. В. Санцевич.</i> В. І. Ленін про джерела з історії радянського суспільства	43
<i>Б. С. Ватуля.</i> В. І. Ленін про видання історичних джерел	52
<i>Є. П. Шаталіна.</i> Документи В. І. Леніна періоду громадянської війни у фондах ЦДАЖР УРСР (1918—1920 рр.)	62
<i>М. О. Грушевська, О. О. Кривошеєва.</i> Матеріали ЦДАЖР УРСР про увічнення пам'яті В. І. Леніна (1924—1927 рр.)	71
<i>А. І. Мілова.</i> Документи про вшанування пам'яті В. І. Леніна трудящими м. Києва (1921—1946 рр.)	76
<i>С. Я. Дяченко, Д. О. Полякова.</i> Документальні матеріали Херсонського облдержархіву про втілення в життя ленінського Декрету про землю на Херсонщині (1918—1920 рр.)	83
<i>Ю. А. Барштейн.</i> Образ Володимира Ілліча Леніна в українських пам'ятних медалях	90
<i>М. О. Гарматюк.</i> Архівні документи — джерело вивчення ленінських днів на Ровенщині (1924—1939 рр.)	99
<i>В. І. Гриценко.</i> Документальні матеріали Івано-Франківського облдержархіву про поширення ленінських ідей та вшанування пам'яті В. І. Леніна трудящими Прикарпаття	111
<i>С. М. Злупко.</i> Характеристика джерел з історії марксистсько-ленінської суспільно-економічної думки в Західній Україні	116
<i>В. П. Мисюра.</i> Джерела про боротьбу за створення партійних організацій ленінського типу на Закарпатті (1918—1921 рр.)	124
<i>О. В. Маркевич.</i> Печатки і штампи партійних органів галицьких і буковинських комуністів (1919—1921 рр.)	148
<i>Б. М. Олійник.</i> Законодавчі документи Галицького революційного комітету (серпень—вересень 1920 р.)	157
<i>С. М. Королівський.</i> Документальні матеріали ЦДАЖР УРСР про соціалістичне будівництво на Україні в довоєнний період (1921—1941 рр.)	169
<i>Л. С. Крутьєва.</i> Встановлення Радянської влади на Харківщині (за документами Харківського обласного державного архіву)	183
<i>С. Г. Кащенко.</i> Кількість і соціальний склад колективних господарств на Україні в 1919 р. (За матеріалами Центрального державного архіву народного господарства СРСР)	200
<i>Л. Г. Довжинець, І. О. Ільченко.</i> Сумська повітова газета «Коммуна» як історичне джерело	210

- В. Г. Сарбей.* К вопросу об источниковедческом изучении ленинской концепции отечественной истории
- Т. Б. Слюдикова.* Распространение на Украине произведений В. И. Ленина в виде листовок (1896—1912 гг.)
- Ф. О. Милославская.* Публикация произведений В. И. Ленина в газете «Пролетарий» (март—сентябрь 1917 г.)
- А. В. Санцевич.* В. И. Ленин об источниках по истории советского общества
- Б. С. Ватуля.* В. И. Ленин об издании исторических источников
- Е. П. Шаталина.* Документы В. И. Ленина периода гражданской войны в фондах ЦГАОР УССР (1918—1920 гг.)
- М. А. Грушевская, О. Е. Кривошева.* Материалы ЦГАОР УССР об увековечении памяти В. И. Ленина (1924—1927 гг.)
- А. И. Милова.* Документы о чествовании памяти В. И. Ленина трудящимися г. Киева (1921—1946 гг.)
- С. Я. Дяченко, Д. О. Полякова.* Документальные материалы Херсонского облгосархива о претворении в жизнь ленинского Декрета о земле на Херсонщине (1918—1920 гг.)
- Ю. А. Барштейн.* Образ Владимира Ильича Ленина в украинских памятных медалях
- Н. А. Гарматюк.* Архивные документы — источник изучения ленинских дней на Ровенщине (1924—1939 гг.)
- В. И. Гриценко.* Документальные материалы Ивано-Франковского облгосархива о распространении ленинских идей и чествовании памяти В. И. Ленина трудящимися Прикарпатья
- С. Н. Злупко.* Характеристика источников по истории марксистско-ленинской общественно-экономической мысли в Западной Украине
- В. П. Мисюра.* Источники о борьбе за создание партийных организаций ленинского типа на Закарпатье (1918—1921 гг.)
- А. В. Маркевич.* Печати и штампы партийных органов галицийских и буковинских коммунистов (1919—1921 гг.)
- Б. Н. Олійник.* Законодательные документы Галицкого революционного комитета (август—сентябрь 1920 г.)
- С. М. Короливский.* Документальные материалы ЦГАОР УССР о социалистическом строительстве на Украине в довоенный период (1921—1941 гг.)
- Л. С. Крутьева.* Установление Советской власти на Харьковщине (по документам Харьковского областного государственного архива)
- С. Г. Кащенко.* Численность и социальный состав коллективных хозяйств на Украине в 1919 г. (по материалам Центрального государственного архива народного хозяйства СССР)
- Л. Г. Довжинец, И. А. Ильченко.* Сумская уездная газета «Коммуна» как исторический источник

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ И ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ

Выпуск пятый

(На украинском языке)

Друкується за постановою наукової ради Архівного управління при Раді Міністрів УРСР

Редактор М. М. Веркалець. Художній редактор С. П. Квітка. Технічні редактори С. Б. Шамраєвський, І. П. Савицька. Коректор Л. Г. Морозова

Здано до набору 1.VI 1970 р. Підписано до друку 17.XI 1970 р. БФ 40821. Зам. № 315. Вид. № 124. Тираж 900. Папір 60×90¹/₁₆. № 1. Умовн. друк. арк. 13,75. Обліково-видавн. арк. 15,8. Ціна 1 крб. 20 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, вул. Репіна, 3. Київська книжкова друкарня № 3 Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Київ, Репіна, 4.